

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 28

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 28

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України з філософських та політичних наук.
Наказ МОН України № 153 від 14.02.2014 р.
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 81/2 від 26.02.2020 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Дорош Л. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща); Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (відп. ред.).

Professor *H. Shypunov* – Editor-in-Chief
Відповідальний за випуск – *Геннадій Шипунов*

Адреса редколегії: Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462
Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39 95 80,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Підписано до друку: 27.02.2020 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 18,69.
Тираж 100 прим. Зам. 0520/120

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Володимир Мельник</i> ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ЛЮДИНОВИМІРНОСТІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ.....	9
<i>Наталія Баранова</i> ЕСТЕТИЧНЕ ЯК ДУХОВНА ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ.....	18
<i>Олексій Бучин</i> СТРАХ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ.....	25
<i>Володимир Волков</i> НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ: СУЧАСНИЙ ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....	31
<i>Валентина Дуденок</i> ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ТЕОРІЇ ЕВОЛЮЦІЇ.....	36
<i>Володимир Капіца</i> НООСФЕРНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ТА НОО-МЕТОДОЛОГІЯ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЗНАННЯ І ЗДІЙСНЕННЯ ПІЗНАННЯ НА ЗАСАДАХ НОО-НАУКИ.....	43
<i>Олег Кучерук</i> АКСІОЛОГІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СВІТУ ЯК НАГАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО БУТТЯ.....	53
<i>Айта Сакун, Федір Проданюк, Дарина Черняк</i> КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ДИЗАЙНУ – ОДИН ІЗ НАЙСТАРШИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА СЬОГОДЕННЯ.....	61
<i>Марія Сінельнікова</i> ТАНЕЦЬ НАВКОЛО ЧАСУ, АБО СПІВВІДНОШЕННЯ МИТІ ТА ВІЧНОСТІ В НІЦШЕАНСЬКІЙ ІДЕЇ ВІЧНОГО ПОВЕРНЕННЯ ТОГО Ж САМОГО.....	69
<i>Наталія Терлецька</i> ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА.....	75
<i>Oleg Tsybalyuk</i> THE MINDSET OF THE PATRIARCH JACOB AND HIS ANTIPODE BROTHER ESAU.....	83
<i>Наталія Чупрінова</i> ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ.....	90

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Оксана Балашова</i> МОДЕЛЬ ТРИКУТНИКА НАГАЯМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ АНАЛІЗУ КОНКУРЕНТНОЇ КОНФІГУРАЦІЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	98
<i>Вікторія Бокоч</i> ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВИХ ЗАСАД ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ТА РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ (ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ).....	110
<i>Валерій Бортніков</i> «ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС» ЯК КАТЕГОРІЯ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ.....	118
<i>Роман Власенко</i> ІНТЕРЕСИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У СЕПАРАТИСТСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЯХ ЄВРОПИ.....	125
<i>Андрій Гарбадин</i> МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОКОНТРОЛЮ У ПОВЕДІНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ Р. ТАЛЕРА: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	134
<i>Руслан Запорожченко</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕГЕМОНІЇ ЯК ПРОЦЕСУ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН.....	140
<i>Діана Ільницька</i> ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ТУРЕЧЧИНИ.....	147
<i>Михайло Ковальчук</i> КОМУНІКАТИВНА ВІДКРИТІСТЬ ЯК СКЛАДНИК ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ПОЛІТОЛОГІЇ.....	153
<i>Тетяна Комарова</i> СУЧАСНА УКРАЇНА: ДИЛЕМА ВИКЛИКІВ МИНУЛОГО І МАЙБУТНЬОГО.....	160
<i>Оксана Патлайчук, Ольга Ступак, Оксана Макаrchук</i> РЕФОРМАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ: ПОСТТОТАЛІТАРНІ АНТИРЕФОРМАЦІЙНІ ЧИННИКИ ТА ВИКЛИКИ.....	167
<i>Ольга Резнікова</i> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ.....	175
<i>Марія Розік</i> МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІННОВАЦІЙНИХ ФОРМ І ПРАКТИК УЧАСТІ ГРОМАДЯН У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ 1998–2019 РР.....	182

<i>Тарас Стародуб</i> ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВІЗІЯХ МИХАЙЛА КЛОДЗІНСЬКОГО ТА ДМИТРА МИРОНА.....	190
<i>Діана Стебляк</i> АМЕРИКАНСЬКА ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ В ПУБЛІЧНІЙ РИТОРИЦІ І ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ДЖ. В. БУША-МОЛ.....	197
<i>Олександр Стояновський</i> ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ВІДКРИТОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ.....	203
<i>Олександра Тихомирова</i> КОРЕЛЯЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	210
<i>Лілія Яковлева</i> ПАРАДОКСИ ЛЕГІТИМНОСТІ ІНСТИТУТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ.....	218
<i>Максим Яковлев</i> СЕМАНТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТІВ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ОБМЕЖЕННЯ І МОЖЛИВОСТІ ЕТИМОЛОГІЧНОГО РІВНЯ.....	224

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Volodymyr Melnyk</i> PHILOSOPHICAL ASPECTS OF HUMAN DIMENSION OF SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL PROGRESS.....	9
<i>Nataliia Baranova</i> AESTHETIC AS THE SPIRITUAL BASIS OF THE NATIONAL-CULTURAL TRADITION.....	18
<i>Oleksii Buchyn</i> FAIR AS A FACTOR OF SOCIAL EXISTENCE.....	25
<i>Volodymyr Volkov</i> NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION: MODERN FOREIGN EXPERIENCE FOR UKRAINE.....	31
<i>Valentyna Dudenok</i> PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THEORY OF EVOLUTION.....	36
<i>Volodymyr Kapitsa</i> NOOSFERNA EPISTEMOLOGIYA AND NOO-METHODOLOGY OF PRESENTATION OF KNOWLEDGE AND REALIZATION OF COGNITION ON PRINCIPLES OF NOO-SCIENCE.....	43
<i>Oleg Kucheruk</i> AXIOLOGY OF THE POST-INDUSTRIAL WORLD AS AN URGENT PROBLEM OF MODERN LIFE.....	53
<i>Aita Sakun, Fedir Prodaniuk, Daryna Cherniak</i> KYIV NATIONAL UNIVERSITY OF TECHNOLOGY AND DESIGN – ONE OF THE OLDEST HIGHER EDUCATION IN UKRAINE OF TECHNOLOGICAL PROFILE: HISTORY AND TODAYNESS.....	61
<i>Mariia Sinelnikova</i> DANCE ABOUT TIME, OR THE RELATION OF MOMENT AND ETERNITY IN THE NIETZSCHEAN IDEA OF ETERNAL RECURRENCE OF THE SAME.....	69
<i>Nataliia Terletska</i> THE PROBLEM OF HUMAN TRANSFORMATION IN THE HISTORY OF MANKIND.....	75
<i>Oleg Tsybalyuk</i> THE MINDSET OF THE PATRIARCH JACOB AND HIS ANTIPODE BROTHER ESAU.....	83
<i>Nataliia Chuprinova</i> NATIONWIDE IDENTITY OF THE MODERN UKRAINIAN NATION IN A GLOBAL WORLD.....	90

POLITICAL SCIENCE

<i>Oksana Balashova</i> NAGAYAMA TRIANGLE MODEL AS A TOOL FOR ANALYZING THE COMPETITIVE CONFIGURATION OF UKRAINE'S PARTY SYSTEM.....	98
<i>Viktoriia Bokoch</i> VERKHOVNA RADA OF UKRAINE IN FORMATION OF LEGAL PRINCIPLES OF STATE-CHURCH RELATIONS AND RELIGIOUS POLICY (POLITICAL CONTEXT).....	110
<i>Valerii Bortnikov</i> "ELECTION PROCESS" AS THE CATEGORY OF POLITICAL ANALYSIS OF PARLIAMENTARY ELECTIONS IN UKRAINE.....	118
<i>Roman Vlasenko</i> RUSSIAN FEDERATION'S INTERESTS IN SEPARATIST TRENDS IN EUROPE.....	125
<i>Andriy Garbadin</i> IDEA OF THE FAIRNESS IN R. H. THALER'S BEHAVIORAL ECONOMICS.....	134
<i>Ruslan Zaporozhchenko</i> CONCEPTUAL BACKGROUND OF STUDYING HEGEMONY AS THE PROCESS OF IMPLEMENTING POWERFUL RELATIONS.....	140
<i>Diana Ilnytska</i> PECULIARITIES OF THE FUNCTIONING OF THE POLITICAL REGIME OF TURKEY.....	147
<i>Mykhailo Kovalchuk</i> COMMUNICATIVE OPENNESS AS A COMPONENT OF THE SUBJECT FIELD OF POLITICAL SCIENCE.....	153
<i>Tetiana Komarova</i> MODERN UKRAINE: DILEMMA OF CHALLENGES OF PAST AND FUTURE	160
<i>Oksana Patlaichuk, Olga Stupak, Oksana Makarchuk</i> THE REFORMATION PROCESS IN UKRAINE: POST-TOTAL ANTI-REFORMATION FACTORS AND CHALLENGES.....	167
<i>Olga Reznikova</i> COMPARATIVE ANALYSIS OF THE MAIN CONCEPTUAL APPROACHES TO BUILDING NATIONAL RESILIENCE.....	175
<i>Maria Rozik</i> MOBILIZATION POTENTIAL OF THE INNOVATIVE FORMS AND PRACTICES OF THE PARTICIPATION OF CITIZENS IN THE PARLIAMENTARY ELECTORAL PROCESSES 1998–2019.....	182
<i>Taras Starodub</i> WAYS TO COUNTERACT RUSSIAN AGGRESSION IN GEOPOLITICAL VISIONS OF MYKHAYLO KLODZINSKIY AND DMYTRO MYRON.....	190

<i>Diana Steblak</i> AMERICAN CIVIL RELIGION IN G. W. BUSH'S PUBLIC RHETORIC AND POLITICAL PRACTICE.....	197
<i>Oleksandr Stoyanovskyi</i> THE PECULIARITIES OF PUBLIC COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF THE POLITICAL AUTHORITIES OPENNESS.....	203
<i>Oleksandra Tyhomyrova</i> CORRELATION OF PUBLIC INFORMATION POLICY AND CIVIL SOCIETY: ANALYSIS OF RESEARCH LITERATURE.....	210
<i>Liliya Yakovleva</i> PARADOXES OF LEGIMACY OF PUBLIC AUTHORITIES.....	218
<i>Maksym Yakovlyev</i> SEMANTIC APPROACH TO DEFINING POLITICAL SCIENCE CONCEPTS: LIMITATIONS AND POTENTIALS OF ETYMOLOGICAL LEVEL.....	224

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК [1+001+62]:001.8

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.1>

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ЛЮДИНОВИМІРНОСТІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Володимир Мельник

*Ректор Львівського національного університету імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті здійснено аналіз субстанційності антропологічного чинника у процесі розвитку наукового знання. Проаналізовано феномен науки як системоутворюючий елемент людської екзистенції. Розглянуто взаємозв'язок наукового прогресу та його впливу на соціокультурну ситуацію в суспільстві в контексті формування наукою світоглядних установок суб'єкта. Досліджено взаємозалежність методології науки та способу здійснення наукою відображення побудови «картини світу». Продемонстровано фундаментальну роль антропологічного фактора в концептуалізації методологічних засад розуміння науки і техніки. З'ясовано роль активного начала пізнання як фундаментального та такого, що володіє творчим потенціалом. Доведено необхідність включення у структуру побудови моделі наукового пізнання суми нерациональних і позарациональних складників, які володіють потенціалом здійснення розширення меж класичної наукової раціональності. Досліджено класичне розуміння раціональності як формально обмеженої та недосконалої в екзистенційному контексті повноти буття. Доведено необхідність зняття цієї обмеженості. Проаналізовано постнекласичну концепцію раціональності. Продемонстровано слабкі сторони та небезпеки формалізації моделі науки. Аргументовано доцільність включення до методологічних принципів науки також таких антропологічних чинників, як практичний розум і моральний імператив. Надано субстанційного значення «суб'єкту» наукового пізнання в контексті взаємозв'язку «світ – суб'єкт – “картина світу”». Обґрунтовано необхідність гуманізації наукового пізнання в контексті здійснення включення антропологічних цінностей та ідеалів у структуру змісту раціональності. Визначено конструктивний характер залучення моральних та індивідуальних суб'єктивних складників до структури моделі раціональності.

Ключові слова: наука, техніка, філософія, методологія, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, гуманізація, прогрес, екзистенція, індивід.

Строкатий і багатоликий світ європейської цивілізації ще донедавна – на початку ХХ ст. – репрезентувався як система, що динамічно розвивається, долаючи проблеми та суперечності на шляху якщо не до ідеального суспільства, то у всякому разі гармонійного та гуманного. Гармонійного – з погляду взаємодоповнюючого розвитку різних національних культур і потенційних можливостей, спрямованих на оптимізацію системи «людина – природа», гуманного – такого суспільного стану, де соціально-політичні та науково-технічні чинники становлять коеволюційну систему, орієнтовану на людину як самоціль і найвищу цінність.

Проблеми, які накопичувались упродовж, по суті, всього ХХ ст. (екологічна криза, антагонізм у відносинах на європейському континенті різних культур, перманентно-нестихаючі локальні військові протистояння, криза демократії та раціоналізму як універсальних способів організації життєдіяльності людини й суспільства, фінансові кризи, домінування подвійних стандартів у міждержавних стосунках та ін.), поставили під сумнів не лише реальність гуманістичних імперативів розвитку європейської цивілізації, а й, власне,

її майбутнє як таке. Важливою умовою й опорою в подоланні негативних тенденцій у цивілізаційному розвитку є науково-технічний прогрес. На нього небезпідставно покладають провину в теперішніх бідах і негараздах, хоча водночас у ньому вбачають чи не єдиний реальний чинник виходу з кризи та подолання цих проблем. У контексті реальної оцінки феномену «науково-технічний прогрес» постає питання про «уточнення» й «оптимізацію» перспектив, пріоритетів його розвитку, передусім – питання про гуманізацію науково-технічного поступу як подолання технократичних тенденцій і переорієнтації спрямованості науково-технічної діяльності на всебічний розвиток особистості, її самотворчих інтенцій, ствердження цінностей толерантності, взаємоповаги, морально-духовних вартостей. У такій системі цінностей визначальні принципи екологічно-гуманних відносин із довкіллям та відтворення своєрідних (найчастіше – етнонаціонально-культурних) способів самобуття людини у світі, котру визначають як проблему ідентичності.

«Пускові механізми» гуманізації науково-технічного розвитку, видається, доцільно відшукувати у внутрішньо іманентних структурах цієї системи – техніці й науці, а також вибудувати нову стратегію у взаєминах із природою та визначити певні імперативи науково-технічного поступу. Зрештою, це є об'єктивно-онтологічною основою гуманізації, яка «запрацює» за умови моральної відповідальності особи та політичної відповідальності суспільства.

Гуманізаційна трансформація суті й спрямованості науково-технічного прогресу (системи «наукотехніка») передбачає звернення до аналізу науки, її потенційних можливостей ставати предметною основою перетворювальної діяльності й створення нової техніки. Інакше кажучи: чи можливо віднайти у генетичному ядрі науки чинники, які можуть ставати відправними точками гуманізації науково-технічного поступу, забезпечення гармонізації відносин суспільства і природи, а також стверджувати цінності толерантності та морально-духовні вартості як системовизначальні у структурі життєдіяльності людини й суспільства?

Передусім наголосимо на визначально важливій ролі науки як цивілізаційного чинника, власне, у формуванні не стільки її «обличчя», скільки внутрішніх вимірів. Наука, по суті, закладає потенційні загрози цивілізаційному світу. Річ у тому, що «наука є результатом розвитку тих цивілізацій, які переходять від культу природного до культу штучного. Тому вона не виникає на Сході, де традиційно освячувалось природне буття, але привноситься у східні країни з Європи. Проте відмова від культу природи була обтяжена і певними загрозливими обставинами. Наука теоретично засвідчує розкол між природним та штучним, проміжок між якими стає джерелом можливих помилок та, навіть, в перспективі – технологічних катастроф» [3, с. 152]. Очевидно, можна говорити про те, що об'єктивно необмежена експансія наукового раціоналізму закладає механізми до реальних цивілізаційних криз, зокрема екологічних проблем.

Під тиском тотального раціоналізму трансформуються духовні виміри власне людського світу. Абсолютизація норм і традицій раціоналізму зашкодила не лише духовній сфері людського буття, а й самому науковому пізнанню. У підвалинах наукового пізнання укорінена установка на абсолютну відкритість істин, які, щоправда, не одразу і не всі «даються» людині. Але це – тільки питання часу. Людський розум прямує висхідними кроками від однієї істини до іншої, все повніше розкриваючи закономірності природи. В установках гносеологічного оптимізму зовсім ігнорувалася реальний факт хибних наукових висновків, абсурдів та оман, який, практично, вилучався з ідеології визначально-надійної парадигми наукового пізнання. Крім того, наукове пізнання жорстко демаркувалося від ненаукових форм освоєння світу. Йдеться передусім про мистецтво, релігію,

міф як форми освоєння світу, а також форми суспільної свідомості – етичну та мовну свідомість, мудрість тощо, які мають відношення до них.

Усе очевиднішим стає той факт: у процесі наукового дослідження як творчого процесу пошуку і встановлення істини наукове та позанаукове знання не лише не відділені одне від одного абсолютно неперехідною стіною, а органічно взаємопов'язані й доповнювальні. Наука у своєму історичному розвитку, зокрема в ХХ ст., демонструє, що вона ідейно «насичується» з інших сфер пізнання світу, з багатоманітних форм ненаукового знання та позанаукового пізнання новими ідеями, установками, образами духовного характеру ірраціональної природи. Саме від цього залежать можливості прориву науки до пізнання тонших і фундаментальних підвалин буття.

Пізнання, отже, «не підміняє інші, зокрема духовні, різновиди освоєння світу з їх багатоманітним нормативним оцінок діяльності. Тому ототожнення понять «пізнання» та «освоєння» світу обтяжене неопросвітницькою редукацією всіх форм духовної діяльності, суспільної свідомості та світоглядної рефлексії лише до однієї теоретико-раціоналістичної орієнтації взаємодії людини зі світом, яка визначається через істинності значення. Утім, освоєння світу передбачає не тільки теоретичну чи практичну позицію, але й так званій, за термінологією І. Канта, «практичний розум», тобто духовне утворення практичного функціонування. Таке функціонування визначається Кантом як «використання понять в якості правил перекладу духовних результатів у режим практичної дії на кшталт концептів етики, що здатні виступати рецептами поведінки» [3, с. 87].

У духовно-практичному утворенні синкретично подані соціокультурний і пізнавальний досвід, які постійно накопичуються та видозмінюються. В інтегрованому вигляді у ньому, окрім наукового знання, репрезентуються різні види власне позанаукового знання, пов'язані з етико-релігійною та комунікативною практикою людини, буденне знання про способи і форми забезпечення життєдіяльності людини й спільноти, художньо-творче знання як спосіб ідентифікації та самовиразу особистості. Власне, у сфері духовно-практичного знання в наочно-образній формі зафіксовано суто людський, персоніфікований образ світу, наповнений вірою, сумнівами, прозріннями, емоціями й інтуїцією, здогадками, ідеями та ідеалами, прагненнями й оцінками.

На цю сторону духовно-організованої діяльності звертає особливу увагу Ф. Михайлов. Він зазначає, що не тільки психологічний настрій вольової дієвої особистості становить основу народження нових пізнавальних ідей і функціонування інтелекту, розвитку раціональності, мислення загалом. Є також зворотний зв'язок – «афекти, емоції без інтелекту будь-якого рівня розвитку втрачають свою естетичну, власне людську сутність. Без інтуїції та емоцій інтелект уже – не живий розум, не радість – *розуміння*, а лише чимось (кимось) запрограмована спроможність до перебору варіантів у процесі розв'язання алгоритмізованих завдань. І так само чітко: жодна зі здібностей (музична, художня, математична...) не робить людину продуктивним, творчим суб'єктом навіть у відповідних до цих здібностей сферах діяльності, якщо не введе у себе, не зіллється з допитливою думкою, високим почуттям, інтуїцією, які живлять потугу волі...» [5, с. 541–542].

Очевидно, доцільно лише в контексті певних конкретних пізнавальних практик відмежовувати власне, емоційно-особистісне (людське) освоєння (переживання) світу від його раціонально-інтелектуального сприйняття. Насправді осягнення все фундаментальніших зв'язків реальності виявляє органічний взаємозумовлюючий зв'язок згаданих форм освоєння світу. Тим паче, виявляється цікавий парадокс – під час заглиблення у процесі наукового поступу до все тонших, глибінніших сутностей світу («першопричин»), що фіксуються у все абстрактнішій формі, у все потужніших теоретичних конструктах

виявляється як атрибутивна риса наукового пізнання – його постійна апеляція до форм чуттєво-образного мислення. Природа розкривається в досконалих теоретичних формах гармонійної музики логічно вивірених ідеальних абстрактних структур, евристична сила та краса котрих народжується, надається і виявляється емоційною, переживальницькою фантазією «мислячої тростини».

Особистісно-індивідуалістична «навантаженість» гносеологічної практики, як виявляється, є необхідною умовою ефективності раціоналістичного осягнення істини. Проте встановлені людиною універсально-всезагальні закономірності світу як об'єктивні механізми його розвитку не вичерпують багатомірності й багатомірності дійсності. «Світ, – слушно зауважує С. Кримський, – не раціоналізується без залишку» [3, с. 107]. Він значно багатший і сутнісно не редукується до черствих механізмів універсальних закономірностей. Осягнути і виявити, а не звести сутність лише до мови законів у висловлюваннях істинності, можна тільки у випадку, коли концепція раціональності не зосереджується на вузькопрагматичних міркуваннях і цінностях. Її справжня актуальна сила виявляється і реалізується тільки за умови апеляції та залучення до ширшого духовного контексту. «У зорієнтованості на вищі духовні цінності, яку передбачає концепція раціональності, полягає і її сила, і її слабкість. Справа в тому, що ця концепція – не самодостатня. Вона потребує ширшого духовного контексту і філософсько-світоглядного обґрунтування. Взята у вузькому значенні раціональність хибує на серйозні вади. Вона не виконує власних же постулатів. Адже такі її вимоги, як принцип нормальності (тобто переконання в тому, що явища тяжіють до норми), допущення можливості чіткого розмежування істини і брехні, правди і кривди, ідея “непорожності” майбутнього (принцип оптимізму), зміна хаосу на гармонію, припущення щодо прозорості явищ відносно “світла розуму” і т. д., потребує віри, а це суперечить самому духу раціональності. Не можна відкидати і ту обставину, що розумом за його софістичного використання можна виправдати все, що завгодно» [3, с. 107].

У сфері духовно-практичного освоєння дійсності конструюється образ світу крізь призму людських потреб і цінностей. Саме тут формулюються відповіді на «вічні запитання»: що є людина і людяність, як потрібно відноситись до світу, людей та до себе самого? На відміну від інших форм освоєння світу, в духовному утворенні практичного спрямування здійснюється постійне звернення до універсально-життєвих цінностей крізь призму власного, особистісного досвіду, внаслідок специфічного виду діяльності – споглядання, орієнтованого на гармонізацію душі й світу, розвиток людських начал у людині. Цілком переконлива думка про те, що споглядання як чинник людського буття – «це різновид неспоживчої діяльності, завдяки якій змінюється не об'єкт, суб'єкт дії. Це особливе відношення до навколишнього середовища, метою якого є збереження зовнішнього світу, а ціною та платою – перетворення внутрішнього світу людини. Споглядання потребує поєднання питання “що я повинен робити” з питанням “яким я повинен бути”. Воно веде до стану внутрішньої свободи, коли природа та людина виражають єдність процесів самоорганізації в універсамі» [4, с. 16].

У цьому споглядальницько-специфічному освоєнні світу роль науки – не лише в розширенні горизонту пізнання світу та його розумінні, а й у тому, що людина через науковий раціоналізм розкриває (або може відкрити) свої сутнісні сили. І не тільки у тому, щоби пізнати і перетворити світ, а й у тому, якою повинна стати людина, щоби вдосконалювати свої внутрішні інтенції у процесі розкриття таємниць природи, пізнати (відчутти) духовні імперативи власного самовдосконалюючого буття та перетворення світу. Таке споглядальницьке ставлення до світу ніколи не приведе до відкриття загальних, універсальних зв'язків. Навпаки: у кожної людини – свій пізнавальний шлях «відкриття себе»,

свого персоніфіковано-особистісного сприйняття світу й віднаходження свого істинного призначення у цьому світі. Інша річ, чи у процесі пізнання та духовно-практичного освоєння світу істини буття стають правдою людської життєдіяльності, – це питання, яке міститься у сфері етико-моральної відповідальності особистості. Істини науки «переплавляються» через індивідуально-ціннісне суб'єктивне ставлення людини до світу і стають (або, радше, можуть стати) правдою життя людини. А це вже – якщо не щастя, то дорога до щастя людини, яке завжди має виключно персоніфікований вираз і вимір.

Підсумовуючи все сказане про науку, звернемось ще раз до її іманентно-генетичних характеристик. Очевидно, що образ науки, її роль у суспільстві історично змінювалися і змінюються. Наука, безсумнівно, у своєму розвитку виявляє власну автономію і як гносеологічний феномен, і як цивілізаційний чинник. Однак важливіше наголосити на соціокультурній зумовленості наукового поступу, що виявляється в різних планах. Суверенний характер наукової раціональності дає змогу пізнавати, а отже, розуміти зовнішній світ, прогнозувати перебіг природних процесів. Це відкриває перспективу переоблаштування природної та соціальної реальності адекватно до певної системи соціокультурних цілей і цінностей. У такій ситуації поряд з автономністю наукового поступу пріоритети науково-технічного розвитку часто визначають уже не лише його внутрішньою логікою, а й соціокультурними цілями та завданнями. Науково-технічний прогрес, відповідно до своїх масштабів і впливу на цивілізаційні процеси, починає ототожнюватись і з соціально-економічним, і з соціокультурним розвитком.

Безумовно, джерелом наукового поступу є динамічний, внутрішньо допитливий світ духовно-ментальних та інтелектуальних сутностей людини. Проте особливості сучасного етапу розвитку науки якраз полягають у тому, що горизонт наукового дослідження «задається» його технічними можливостями; без належної технічної бази сучасний експеримент, передусім у природознавстві, просто неможливий. Окрім того, наука XXI ст. ґрунтується на розробці й ефективному використанні комп'ютерної техніки на всіх етапах наукових досліджень. Предметно-практична зумовленість розвитку науки саме тепер, в епоху техногенного етапу цивілізаційного поступу, стала особливо очевидною, і дійсно «технологія (як працює світ, створений людиною), вочевидь, набуває більшої вагомості, ніж наука (як працює світ природи)» [7, с. IX].

Загалом, сьогодні науковий і техніко-технологічний розвиток органічно поєднані. Закономірно, що виникають новітні комплексні наукові дисципліни, в яких синтезовані особливості фундаментальних і прикладних, природничих, суспільних і технічних наук. Показовим прикладом такої наукової дисципліни є інформатика. Вона забезпечує дослідження інформаційних процесів будь-якої природи, створення на цій основі інформаційної техніки та технології. Наука техногенної доби, не втрачаючи інтенцій на пізнання дійсності, віддає пріоритет у своїх дослідженнях не стільки виявленню сутнісних рис дійсності як такої, скільки прагненню відобразити процес *творення* нової реальності, тобто націленню на *предметно-перетворювальну* діяльність людини.

Отже, сучасний етап розвитку науки виявляє не лише закономірності її розвитку, зумовлені її внутрішньо іманентними характеристиками. Сьогодні слід констатувати й нові особливості у взаємозв'язках науки і техніки. Технічний складник науково-пізнавальної діяльності часто стає визначаючим чинником не лише її ефективності, а й задає саму можливість такої діяльності. Окрім того, соціокультурна зумовленість наукового знання виявляється і в тому, що завдяки опредметненню наукового знання в технічних і технологічних структурах, які забезпечують життєдіяльність людини та суспільства, здійснюється легітимізація науки. Вона стала не просто співтворцем «другої», штучної природи.

Завдяки власне науковій раціональності й соціальній активності даність природної дійсності перетворюється на факт культури, відбувається трансформація – суще переводиться у вимір належного. Отже, наука ніби задає і розширює горизонт соціальності, одночасно визначаючи ліміти і соціокультурного розвитку, і власні (або мала би визначити), з погляду гармонійності розвитку людини, суспільства та природи.

Найбільш експлікований етап розвитку науки пов'язаний із домінуванням у науково-технічній картині світу природничо-наукової парадигми, яка ґрунтується на переконанні у безмежності пізнавальних (і похідних від неї) предметно-перетворювальних можливостях спільноти та домінуванні класичних уявлень про раціональність як спосіб і механізм наукового пізнання та засіб перетворення світу. Такий тип раціональності отожднюється з нормою й однозначною відповідністю причини і наслідку. У межах класичної раціональності, органічно пов'язаної з ідеалом наукової об'єктивності знання, послідовно просувалась ідея про елімінацію суб'єктивного чинника з пізнавального процесу. Людський чинник, глибинні ментальні структури людського «Я», творчість та інтуїтивні процеси у науковій діяльності були витіснені – їх замінив абстрактно-нейтральний суб'єкт пізнання.

Наступні етапи розвитку науки пов'язані з утвердженням некласичної та постнекласичної раціональності. Некласичний тип раціональності не лише охоплює логіко-методологічні стандарти, а й враховує динамічне відношення людини до реальності, постійне самовдосконалення суб'єкта пізнання у процесі взаємодії зі зовнішнім світом. Результативність як, власне, і зміст результатів наукового пізнання корелюють не тільки з активністю суб'єкта пізнання, а й із залученими засобами пізнавальної діяльності. Тенденція до посилення антропологізації наукового пізнання особливо чітко виявляється в ідеології постнекласичної раціональності, що характерна співвіднесеністю знань і з активністю суб'єкта та засобами пізнання, і з ціннісно-цільовими структурами діяльності. Суб'єкт пізнання трансформується з пасивного «пізнавального відображувального дзеркала» в активно-селекційний та системоутворювальний чинник. У новій раціональності предметні визначення об'єктивної сфери містять також цільові й ціннісні установки суб'єкта пізнання.

Крім того, варто звернути увагу, що в природознавстві людинозаданість і антропомірність виявилась також у методологічно важливому антропному принципі. Як відомо, його суть у найзагальнішому сенсі зводиться до питання: чому природа облаштована саме так і чому закони Всесвіту саме такі, якими ми їх пізнаємо? Якщо філософія виникла як результат здивування античного мислителя в осмисленні світу, то цілком філософсько навантаженим є твердження (у контексті змісту антропного принципу): кількісні значення фундаментальних фізичних констант були визначені й запрограмовані на початкових етапах еволюції Всесвіту адекватно до програми виникнення живого та людини на подальших етапах історії світу. Людський розум, відповідно до антропного принципу, «задавався» в еволюційній програмі наперед для усвідомлення Всесвітом самого себе.

Якщо якась рука і «запускала експериментальну установку, на якій синтезувався наш Світ...», то можна «лише дивуватися, наскільки тонко та прецизійно вона підбрала фундаментальні фізичні константи, які і дозволили реалізувати наше існування» [2, с. 253]. Інакше кажучи: «Природа дуже тонко налаштувала відповідні константи...», і досить їх порушити на незначну величину, «як Всесвіт у такому вигляді, як ми його спостерігаємо, зникає разом з нами» [2, с. 254].

Наголосимо: «Предметом “антропних аргументів” є насправді не те, що вирізняє форми життя на тлі стійких структур “неживого Всесвіту”, а те, що їх об'єднує на тому рівні (атомному та субатомному), де ще немає відмінностей між “живим” і “неживим”»

[1, с. 126]. Тому є підстави передбачити: «Принцип, який організовує Всесвіт певним способом» нагадує не «неперервний промісел», який пронизує всю «історію буття» від Великого вибуху до появи розуму, а механізм на зразок «пускового гачка», який спрацьовує вже на ранній стадії фізико-космологічної еволюції Всесвіту, тобто на тому етапі, коли про передумови власне біологічної еволюції не могло бути ще й мови» [1, с. 126–127].

Уже з наведених міркувань стосовно евристичного потенціалу антропоного принципу можна дійти висновку про те, що у розвитку людина і природа не просто взаємопов'язані та взаємозумовлюючі – вони коеволюційні. Людина може пізнати те, що вона потенційно й історично, ґрунтуючись на соціокультурних здобутках, може досягнути, відповідно до своїх реальних і конкретних можливостей. Одночасно природа не «здається без бою», а «відкривається» тією мірою, наскільки відповідає етапу вдосконалення гносеологічних можливостей людини й еволюції природи на шляху до все повнішого усвідомлення себе мислячим розумом.

Принцип антроповизначеності науки «спрацьовує» й у сфері соціогуманітарного пізнання таким способом, що, на відміну від природознавства, тут акцентується не стільки на поясненні, скільки на пізнавальній процедурі інтерпретації та розуміння. Водночас у методологічній моделі соціогуманітарного пізнання органічно поєднані принципи об'єктивності знання, детерміністсько-дедуктивні схеми пояснення соціальних феноменів, що виражають генералізуючо-узагальнені методи становлення загального в явищах дійсності, з персоналістсько-індивідуалізованими чинниками. Останні фіксують специфічні особливості соціально-гуманітарного пізнання – системотворну вагомість і механізми дії суб'єктивних чинників у ньому. У свою чергу, суб'єктивний вимір соціогуманітарного пізнання не зводиться до абстрактного, позаіндивідуалізованого виміру людини, а інтерпретується як реальна соціальна одиниця з ціннісно-цільовими установками, переконаннями й уподобаннями.

Соціально-антропологічна вимірність усієї системи наукотехніки та кожного структурного її елемента – «науки – технікознавства – техніки» – становить реальну потенційну об'єктивну основу гуманістичної спрямованості науково-технічного поступу. Однак для того, щоби генетично закладені в науці й техніці гуманістичні механізми запрацювали, необхідно, як це не звучить звично традиційно, звернутись до морально-етичних норм людини, ідеалів і запитів суспільного розвитку. Тобто ці механізми повинні бути «запущені», оплодотворені морально-духовним чинником. Йдеться передусім про те, що проблему гуманізації науково-технічного поступу неможливо вирішити, якщо вона не стане екзистенційним питанням персоналістського вибору особистості. А цей вибір має зрезонувати з установленими нормативно-імперативними принципами гуманістично-стверджувального характеру розвитку суспільства. Вісь драматичного конфлікту – між особистісно-визначеними цінностями й універсально-загальними соціальними цілями. Крайнощі, абсолютизація однієї зі сторін, суперечності призводять або до суб'єктивізму й егоїзму, або до засилля технократизму і тоталітаризму.

Людина відкрила у собі неймовірні можливості стосовно розуміння та перетворення світу. В наш час надзвичайно актуальним є завдання (як очікування) нового відкриття – відкриття у людині морального імперативу як форми виразу моральної відповідальності перед теперішнім і майбутнім людства. Моральна відповідальність ученого «синтезує в собі раціональні та чуттєво-емоційні сторони духовного світу людини, має своєю глибиною основою його морально-етичну освіченість і вихованість, широку ерудицію й глибокі спеціальні знання, ціннісні орієнтації та життєві смислові установки, почуття обов'язку, вини, гордості, сорому, гріха і под.» [6, с. 235].

Який же перший крок стратегічної програми гуманізації технологічного процесу? Знайти такі механізми у самих структурах предметно-практичної діяльності, очевидно, неможливо, оскільки технологічний процес передбачає використання людини як засобу, а не відповідної мети.

Перший і абсолютно необхідний крок гуманізації техніки, технологічної діяльності – фундаменталізація цієї проблеми. Тобто гуманізація науково-технічного розвитку ґрунтується на фундаментальному, теоретико-концептуальному підході до аналізу не просто техніки і технічного як такого, а всебічного, системного дослідження техносфери – нової багатокомпонентної реальності (людина – природа – технологія), що розвивається за внутрішньо властивими їй закономірностями. Вони формуються як синтетичні, інтегральні стосовно законів складових елементів техносфери, але водночас не зводяться до них. Інакше кажучи, проблему гуманізації технології та науково-технічної діяльності варто розглядати у двох площинах: по-перше, необхідності об'єктивного пізнання природного явища та технології його використання (власне технологічне використання науки) і, по-друге, дослідження на рівні фундаментального пошуку закономірностей розвитку нової реальності – техносфери як комплексного соціоприродно-технічного утворення. І, врешті-решт, надзвичайно важливо змінити вихідні цінності, установки вченого й інженера. Сьогодні, коли технічне знання посідає у системі культури дедалі важливіше місце, реально вимальовується небезпека відчуження науки і техніки від людини. Однак самі собою технічні знання не можуть бути єдиною основою розв'язання всіх складних проблем сучасної техніки. Гуманітаризація науки і техніки – це один з важливих (хоча і не єдиний) шлях їх гуманізації.

Такий нетрадиційний підхід до розуміння й оптимізації технічної діяльності, техносфери, коли самоціллю, метою та вищою вартістю проголошується людина, а науково-технологічна діяльність стає формою виразу її сутнісних, творчих сил, відкриває перспективи, з одного боку, духовного оволодіння технізацією, технологією, з іншого – знаходження людиною у технології свого адекватного відображення, яке стає джерелом її розвитку.

Сподіваємось, що у XXI ст. ми вступили у принципово нову фазу людської цивілізації, коли наявні суперечності знімаються як результат не заперечення розвитку людського у людині через технізацію її діяльності, а досягнення такого стану технізації соціальних процесів, коли техніка стає сферою реалізації сутнісних сил людини, розвитку творчого, гуманістичного начала у ній.

Список використаної літератури

1. Балашов Ю. «Антропные аргументы» в современной космологии. *Вопросы философии*. 1988. № 7. С. 117–127.
2. Вакарчук І. Квантова механіка. 3-тє вид., доп. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 848 с.
3. Кримський С. Запити філософських смислів. Київ : ПАРАПАН, 2003. 240 с.
4. Кримський С. Світоглядний зміст проблеми лімітів людської діяльності. *Екологія і культура*. Київ : Наукова думка, 1985. С. 8–32.
5. Михайлов Ф. Образование философа. *Избранное*. Москва : Индрик, 2001. С. 528–552.
6. Сичивица О. Моральная ответственность ученого и общественно-исторический процесс. Донецк : Юго-Восток, 2003. 243 с.
7. Yager R.E. Science–Technology – Society: As Reform in Science Education. New York : State University of New York, 1996. P. IX–XI; 396 p.

**PHILOSOPHICAL ASPECTS OF HUMAN DIMENSION
OF SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL PROGRESS****Volodymyr Melnyk***Rector of Ivan Franko National University of Lviv**Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The substance of anthropological factor in the process of scientific knowledge development is analyzed in the article. The phenomenon of science as a systematic element of human existence has been analyzed. The interrelation of scientific progress and its influence on the social and cultural situation in society is considered in the context of the formation of the subject's worldviews. The interdependence of the methodology of science and the way in which science reflects the construction of the "picture of the world" is investigated. The fundamental role of the anthropological factor in the conceptualization of the methodological foundations of understanding science and technology is demonstrated. The role of active subject of cognition has been clarified as fundamental and creative. The necessity of including into the structure of construction of the model of scientific knowledge the complex of irrational and non-rational components that have the potential to extend the framework of classical scientific rationality is proved. The classical understanding of rationality as formally limited and imperfect in the existential context of completeness of being is explored. The necessity to remove this limitation has been proved. The postnonclassical concept of rationality has been analyzed. Weaknesses and dangers of formalization of the model of the science have been demonstrated. The expediency of including such anthropological factors as practical reason and moral imperative in the methodological principles of science is argued. The substantive meaning of the "subject" of scientific knowledge is interpreted in the context of the "world – subject – "picture of the world". The necessity of humanization of scientific knowledge in the context of the including of anthropological values and ideals in the structure of rationality is substantiated. The constructive character of incorporation into the structure of rationality of moral and individual subjective components has been determined.

Key words: science, technology, philosophy, methodology, subject of cognition, object of cognition, humanization, progress, existence, individual.

УДК 111.852

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.2>

ЕСТЕТИЧНЕ ЯК ДУХОВНА ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ

Наталія Баранова

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
історико-юридичний факультет,
кафедра політології, права та філософії
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Чернігівська область, Україна*

У статті здійснено теоретичне осмислення національно-культурної традиції як естетичного феномена. Обґрунтувавши засадничі принципи сучасного дослідження проблеми і здійснивши всебічний аналіз, у статті систематизовано досвід вітчизняної та зарубіжної наукової думки, включаючи історичну традицію та сучасний стан щодо естетичної реконструкції такого феномена, як національно-культурна традиція. Теоретичний матеріал трансформувався в дослідження особливостей естетичної інтерпретації національно-культурної традиції.

Мета дослідження полягає в філософсько-теоретичному аналізі естетичних засад національно-культурної традиції, в репрезентації її своєрідності як естетичного феномена.

Методологічна основа дослідження побудована на міждисциплінарному інтегруванні філософських, естетичних, культурологічних, мистецтвознавчих, психологічних та історичних концепцій. Переосмислення класичної теоретичної філософсько-культурної моделі поєднано з використанням методології феноменолого-екзистенціалістської традиції, герменевтики, негативної діалектики. У роботі також використано й метод біографічного аналізу, який застосовано для дослідження проблеми кризи призму життя та творчості окремих історичних постатей.

Автор доводить, що естетичне не тільки утворює основу й сутнісний осередок духовного універсуму культури, але й виступає способом його внутрішньої організації, оскільки певним чином упорядковує духовний світ культури, визначає його «конфігурацію», граничні основи й перспективи, координати та орієнтири, опорні принципи та критерії, інтегрує його в єдине ціле. Тому доцільно стверджувати естетичну організацію культури, розуміючи під цим структурованість, системність, інтенціональність її змісту та духовних актів.

На думку автора, естетичне являє собою цілісне й усвідомлене переживання співвідношення «людина – світ», духовно-чуттєве «прийняття» світу й людського буття в ньому. Таке осмислене переживання світу здійснюється в тісній взаємозумовленості та взаємодії глибинного, буттєвого й рефлексивного пластів, оскільки естетичне як стрижневий компонент культури пронизує всю її структуру. Воно (естетичне) постає як осмислене, живе й конкретне емоційно-ціннісне переживання взаємодії людини та світу, духовно-чуттєва причетність до нього в культурі.

Ключові слова: естетичне, естетичний досвід, естетичні почуття, національна культура, традиція.

Актуальність та доцільність дослідження. Процеси глобалізації, що відбуваються в сучасному світі, виявляють глибокі протиріччя в усіх сферах життя суспільства, посилюють тенденції інтеграції та дезінтеграції, єдності та множинності, які протиставляються одна одній. Велика кількість локальних культур, які відстоюють свою унікальність, є фактом переосмислення проблеми існування різних культур у єдиному світовому просторі. Важливо зрозуміти місце кожної самостійної культури в єдиній загальнолюдській, коли, з одного боку, відбувається процес взаємопроникнення та взаємозбагачення культур, а з іншого – продовжуються національні, релігійні конфлікти між культурно-історичними спільнотами.

Нерівномірний характер глобалізації примушує різні суспільства заради самозбереження виробляти особливі захисні механізми й насамперед підтримувати тенденції локалізації.

Активізація культуротворчого процесу в Україні й загалом у світі, стратегія відродження національної культури диктує необхідність нагального розв'язання комплексу завдань, які стосуються творення, збереження, поширення та засвоєння духовних надбань нації.

Національну культуру не можна обмежувати якимись рамками. Її необхідно розглядати як цілісну систему, багатогранність і різнобічність якої дозволяє нам глибше зрозуміти особливості етнічного світосприйняття та світорозуміння.

Вплив естетичних реалій на духовний розвиток націй є настільки очевидним і масштабним, що нехтування ним є, на наш погляд, недалекоглядним і безвідповідальним.

Безпосереднім буттям свідомості націй, формою життя етносів постає естетичне світопереживання, яке акумулюється в національно-культурній традиції як специфічна форма відображення дійсності. Феномен національно-культурної традиції може бути виявленим і осмисленим шляхом дослідження тих умов, на ґрунті яких виникає естетичний процес як необхідний та важливий атрибут культури.

Прагнення осягнути сутність національно-культурної традиції на сучасному рівні, без урахування всього розмаїття чуттєвого світу людини, уявляється не дуже перспективним.

Кожна національно-культурна традиція складається з компонентів, які, незважаючи на всю різноплановість, синтезуються в органічну й досить динамічну цілісність, що об'єктивно характеризує певну історичну спільноту людей з усіма її специфічними проявами. Ці компоненти корелюють між собою та багато в чому зумовлюють персональну «фізіономіку» нації, навіть визначають її подальшу долю.

Періодично відбувається процес входження людини в естетичне буття. Його суспільну роль не слід ані ігнорувати, ані перебільшувати. Навіть більше, у контексті естетичного аналізу стають зрозумілішими складні, майже невліми для інших підходів ознаки конкретної національної культури в усьому діапазоні її предметних і духовних виявів. Причому це стосується і ретроспективи, і сучасності, і футурологічних тенденцій розвитку культури.

І якщо ми сприяємо відродженню, піднесенню духовності народу України, то повинні залучати й використовувати те цінне, що було набуто ним у минулому. Естетичні засади національно-культурних традицій дають можливість розглянути більш широкий спектр проблем духовного характеру, наблизитися до адекватного розуміння смислу й естетики буття людини. Домінантою стає орієнтація на повернення від надмірно зараціоналізованого, об'єктивістського та технократичного світобачення до конкретної живої людини, реального, а не надуманого буття, у сферу чуттєвого світу.

За умов, що склалися, звернення до національно-культурних традицій уявляється продуктивним як з огляду на необхідність формування національної самосвідомості, відродження «душі народу», так і створення довгострокової національної стратегії, пошуків шляхів та засобів подолання духовної кризи. Аналіз естетичного досвіду народу, його традицій та звичаїв може бути корисним для реалізації цих важливих програм.

Динаміка розвитку суспільства зумовлює специфіку існування феномену національно-культурної традиції як відкритого діалогу, як явища принципово полемічного, як проблемного та дискусійного поля, у межах якого взаємодіють різні творчі концепції, течії та точки зору.

Осмилення національно-культурної традиції як естетичного феномена ще не було предметом цілісного дослідження у філософській, культурологічній, мистецтвознавчій студіях. В окремих наукових працях частково висвітлюються певні аспекти цієї проблеми або ж осмислюються в контексті творчості певних мислителів.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних науковців. Під час вивчення природи та сутності естетичного, окреслення його значення для процесу формотворення культури використано філософську класику, зокрема, твори Платона, Аристотеля, Д. Віко, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Г. Лейбніца, Т. Адорно, Г. Зіммеля та інших. Проаналізовано й сучасний контекст проблеми, розкритий у доробках представників як української (І. Зязюна, А. Канарського, М. Колесника, Д. Кучерюка, В. Личковаха, О. Наконечної, О. Семашка, К. Шудрі та інших), так і зарубіжної (Ю. Борева, В. Ванслова, А. Зися, М. Кагана, А. Оганова, В. Татаркевича та інших) наукової думки.

Мета і завдання дослідження полягає в філософсько-теоретичному аналізі національно-культурної традиції, в репрезентації її своєрідності як естетичного феномена.

Основний матеріал. Розуміння національно-культурної традиції як естетичного феномена вимагає розгляду багатьох фундаментальних естетичних проблем. Серед них: предметне поле етноестетики та її роль у мистецтві (професійному й народному), національна своєрідність смислів естетичних категорій. На значну увагу заслуговує проблема трансляції в історичному часі естетичних форм і символів національної культури та визначення причин, які зумовили їх функціонування (життєві умови, душевні сили, духовні потреби тощо).

У роботі «Естетика синтезу: категорії, універсалії, парадигми (В контексті художньої творчості)» Т. Орлова підкреслює: «Естетичний фактор є рисою навіть початкового етапу розвитку свідомості й діяльності людини на цих землях» [6, с. 126].

Ставлення людини до традицій завжди було неоднозначним і мало відтінок нігілізму. Г. Горак зазначає, що заперечення колишньої культури, яке властиве ультралівим силам усіх соціалістичних революцій, не могло не позначитися на ставленні до традицій. При цьому ігнорувався той факт, що традиція формує духовність на рівні підсвідомості, вона входить у життя із заповітами предків, збагачує дитячу свідомість на початку її становлення тощо. Із традицією в людську свідомість уходить минуле, без чого духовність людини є збідненою та неповноцінною. У традиціях у сконденсованій формі наявний відібраний історією культ прилучення окремої особистості до нескінченного ряду поколінь, які змінюють одне одного. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають теми національних традицій, національної свідомості, що є життєдайним джерелом духовності [2, с. 37].

Розглядаючи роль національно-культурної традиції в розвитку духовних цінностей, потрібно підкреслити, що жодне нове покоління не може обійтися без цих надбань культури, знань, традицій, етичних норм та інших цінностей, які сформовані до нього та укорінюються в його свідомості, уходять у плоть і кров його, як кажуть, разом із молоком матері, і тому стають для нього чимось невід'ємно близьким, рідним. Таким чином, нове покоління будує свій національно-духовний будинок на фундаменті, який заклали його пращури [3, с. 17–18].

Якщо робиться спроба описати національно-культурні традиції як предмет естетичного сприйняття, потрібно попередньо обумовити, із точки зору якого суб'єкта та яких естетичних ідеалів і смаків цей опис буде здійснюватися, тобто про початок відліку.

У ролі такого початку відліку повинна виступати позиція суб'єкта, ідеали та смаки якого відповідають категорії прекрасного, тобто суб'єкт найбільш цілісний і гармонійний, найбільш нормальний, оскільки єдність раціонального й чуттєвого, соціального й біологічного в суб'єкті якраз і є найбільш нормальним, повноцінним його станом. Такий вибір

уявляється доцільним не тільки в загальнофілософському та загальноестетичному аспекті, але й у більш специфічному смислі. Найбільш нормальним такий суб'єкт може бути тому, що єдність його чуттєвої та раціональної сторін відповідає найбільш стійкому його стану й, відповідно, найбільш повному його існуванню, буттю, на противагу, наприклад, стану, коли чуттєве й раціональне як рівні його структури повністю протиставлені один одному й, відповідно, суб'єкт знаходиться в стані свого неіснування, небуття як цілісної істоти.

Н. Крюковський у книзі «*Homo pulcher. Людина прекрасна*» наголошує, що в естетичному контексті такий стан співвідноситься з категорією прекрасного, перетворюючи її на абсолютний початок відліку, абсолютний у межах системи естетичних понять і категорій.

«Такий суб'єкт, вступаючи в естетичне відношення з об'єктом і естетично сприймаючи останній, відображає його найбільш адекватно. Структура об'єкта, перетворюючись на естетичну інформацію (тобто стаючи мігруючою структурою!), потерпає від мінімальних викривлень із боку суб'єкта, що її сприймає, наближуючи певною мірою його точку зору до точки зору теоретичного суб'єкта» [4, с. 18].

Перші ознаки естетичного відношення, навіть естетичних категорій, – підкреслює Т. Орлова, – виявилися значно раніше появи етносів, уже в культурі епохи палеоліту. Удосконалення речей або дій було першим кроком у виникненні прагнення до досконалості – психологічної основи естетичних почуттів і спонук, як і цілий ряд інших характеристик міфологічної свідомості, що згодом увійшли до складу атрибутів етноестетичних категорій» [6, с. 101]. Останні своєю чергою «зумовлені, з одного боку, системою деперсоніфікованих характеристик культури, їх взаємозв'язками, з іншого – індивідами, котрі самі конструюють їх, надають сенсів типологізованим схемам» [5, с. 107].

Естетичний аналіз національно-культурної традиції можливий лише в тому разі, якщо самі естетичні категорії розглядаються в системі, тобто в єдності та взаємозв'язку. Однак це питання й сьогодні залишається дискусійним і маловивченим.

Зіставлення двох чи декількох національно-культурних традицій у приблизно подібних історичних умовах наглядно виявляє як спільні риси в естетичному характері, так і національні відмінності, що можуть виражатися не тільки у великій кількості естетичних нюансів, але й у відношеннях основних для даної епохи естетичних категорій.

В історії кожного народу були епохи, коли життя суспільства й людини з найбільшою повнотою та чіткістю виражали риси, які були історично закладені в даному суспільстві. Такі етапи отримали естетичну оцінку через категорію прекрасного. На кожному з таких етапів вагомими були окремі яскраві моменти, що залишили глибокий слід у національній психології та в естетичній свідомості, вони відіграли велику роль у формуванні світогляду народу та його ідеалу.

Складний «естетичний спектр» національної дійсності, який містить і основний естетичний тон, і різноманітність естетичних відтінків і переходів, зумовлює національну структуру естетичного ідеалу, конкретний, національний зміст загальних структурних елементів.

Національна своєрідність змісту естетичного ідеалу відображає не тільки конкретний зміст домінуючих естетичних категорій, але й усі їх варіації, естетичні нюанси, глибину, інтенсивність їх вираження в житті того чи іншого народу. «Трагічне», «прекрасне», «комічне» в подібних історичних умовах життя можуть виявлятися з різним ступенем інтенсивності, глибини, розмаху. Формуючись у системі базових етнокультурних архетипів автохтонного населення регіонів від часів первинного культурного синкретизму, етноестетичні категорії модифікуються під впливом реалій життя, історичної долі народу, розвитку всіх, зокрема й найвищих, елітарних форм духовної культури.

Посилаючись на Г. Гачева, можна сказати, що естетичне в національно-культурній традиції – це «...не національний характер, а, так би мовити, гносеологія, національна художня «логіка», склад мислення: якою «сіткою координат» даний народ схоплює світ і, відповідно, який космос... вибудовується перед його очима» [1, с. 44], а потім закріплюється в певних стереотипах поведінки, щоб передаватися від покоління до покоління, зберігаючи власне обличчя для кожної культури.

Національно-культурна традиція кожного народу є результат взаємодії мінливого соціального середовища та відносно незмінного психічного складу (характеру), духовного світу цього народу. Якщо ж ураховувати, що релігійні уявлення, які склалися історично, і велика кількість пов'язаних із ними традицій стосуються внутрішнього світу людей, то це означає, що внутрішній світ відіграє важливу, хоча й не фатальну роль у долях народів (націй).

Сфера чуттєвого особливо складна для аналізу такого феномена, як національно-культурна традиція. Оскільки «в аналізі чуттєвих процесів неможливо не виходити з живої людини, але не такої, якою вона може постати в чужій чи власній уяві, а такої, якою вона дійсно є в реальних життєвих обставинах» [3, с. 20].

«Чуттєві дані, – підкреслював С. Рубінштейн, – відразу ж набувають предметного значення, тобто відносяться до певного предмета» [8, с. 243]. Але для того, щоб чуттєві дані набули предметного значення, необхідна взаємодія в образі предмета («перцептивному» образі) трьох основних компонентів – «чуттєвої тканини», «значення» та «особистісного смислу». «Чуттєва тканина» робить сприйняття предмета реальним, тобто відносить його до реальності зовнішнього світу – яка існує об'єктивно та властива нашому чуттєвому сприйняттю. «Значення» приводить до норми, що суспільно фіксується та звичайно виражається в мові – слові, понятті. «Особистісний смисл» надає сприйняттю особистісної визначеності, відтінку, вираженості (частково, у мовній і мотиваційній сферах).

Щоб вплив естетичного почуття не був миттєвим, щоб слід від переживання, яке викликала певна подія, залишився в пам'яті людини, почуття знаходять неабияку захищеність у традиції, яка акумулює та зберігає їх протягом усього періоду розвитку культури. Вона (традиція) фіксує та зберігає знання про реальні якості людини, значно підвищуючи можливість виховання в ній «напруженості» всіх параметрів її соціальної активності [9, с. 25].

Стан сучасної культури значною мірою виявляє втрату людиною світоглядних орієнтирів і життєвої рівноваги та звичних способів поведінки, а також потребу в зміні культурного коду. І це викликає занепокоєння, яке своєю чергою наштовхує на думку, що естетизація повинна стати чи не найголовнішою проблемою. Процес втілення естетичного в найрізноманітніші сфери життя – від економіки й політики до реклами й моди, у буденні стереотипи поведінки, перетворення їх на естетичні об'єкти, називається естетизмом. Він призводить до естетичного зрушення, що зумовлює синтез культурного, ігрового, педагогічного, наукового, практичного використання естетичного. У цьому контексті доречно згадати слова Х. Ортеги-і-Гасета про те, що естетичний об'єкт – це «предмет, що бачиться через самого себе <...> будь-який предмет, перетворений на «Я» [7, с. 103–104].

Висновки. Завдяки поліфункціональності виявів, різноманітності теренів реалізації, зв'язку з підвалинами етнобуття естетичне забезпечило собі місце серед тих фундаментальних характеристик національно-культурної традиції, які зумовлюють єдність і цілісність національної культури, дозволяють етностетичним категоріям виступати парадигмами стосовно і мистецької, і загальнокультурної сфери, а також сприяти збереженню самототожності національних культур упродовж їх історичного розвитку.

Список використаної літератури:

1. Гачев Г. Национальные образы мира. Москва : Сов. писатель, 1988. 448 с.
2. Горак Г.І. Від Диявола до Ангела? (Чи прогресує людська духовність?). Серія 2 «Світгляд». № 7. Київ : Знання, 1991. С. 36–39.
3. Канарский А.С. Диалектика эстетического процесса. Генезис чувственной культуры. Київ: Вища школа. Изд-во КГУ, 1982. 191 с.
4. Каратаев М.М. Этический и эстетический идеал фольклора и современность. Традиции и новаторство в художественном освоении действительности. Алма-Ата : Наука, 1981. 148 с.
5. Крюковский Н.И. Homo pulcher. Человек прекрасный. Минск : Изд-во БГУ им. В.И.Ленина, 1983. 303 с.
6. Орлова Т.І. Естетика синтезу: категорії, універсалії, парадигми (В контексті художньої творчості). Київ : Абрис, 2002. 159 с.
7. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Ортега-и-Гассет Х. Москва : Искусство, 1991. 587 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб : Питер, 2000. 712 с.
9. Сафронов Б.В. Эстетическое сознание и духовный мир личности. Москва : Знание, 1984. 96 с.

**AESTHETIC AS THE SPIRITUAL BASIS
OF THE NATIONAL-CULTURAL TRADITION****Nataliia Baranova***Nizhyn Mykola Gogol State University,**Faculty of History and Law,**Department of Politology, Law and Philosophy**Graphska Str. 2, 16600, Nizhyn, Chernihiv region, Ukraine*

Relevance and expediency of the research. The immediate existence of the consciousness of nations, the form of life of ethnic groups, presents an aesthetic world experience, which is accumulated in the national-cultural tradition as a specific form of reflection of reality. The phenomenon of national-cultural tradition can be detected and comprehended by studying the conditions on the basis of which the aesthetic process arises as a necessary and important attribute of culture.

The purpose of the study is philosophical and theoretical analysis of the aesthetic principles of national cultural traditions in the representation of its identity as an aesthetic phenomenon.

Methodology The methodological basis of the study is based on the interdisciplinary integration of philosophical, aesthetic, cultural, artistic, psychological and historical concepts. Reinterpretation of the classical theoretical philosophical and cultural model is combined with the use of the methodology of the phenomenological-existentialist tradition, hermeneutics, and negative dialectics. The method biographical analysis is also used in the work, which is applied to study the problem through the prism of life and creativity of individual historical figures.

The main *results / findings and conclusions* lie in the fact that the reflection of the national-cultural tradition as an aesthetic phenomenon was performed in the work for the first time, as well as the interpretation of “national-cultural tradition” as a philosophical and theoretical concept was made. In the work, the cultural tradition and its role and place in national life are considered exclusively in connection with the analysis of aesthetic problems and in those aspects that influence the character of the sensory culture of a man.

The theoretical and practical significance of the study is to expand the theoretical plane of aesthetics and other sciences in terms of comprehension, and in certain problems, rethinking the aesthetic existence of the national-cultural tradition.

Conclusions and provisions of the research can be used in search of new spiritual values, in the development of the concepts of interethnic dialogue, in the development of value orientations in the process of state-building and the creation of socio-cultural models.

In the article the theoretical judgment of national-cultural tradition as aesthetic phenomenon is carried out. Having proved basic principles of modern research of a problem and, having carried out the all-round analysis of concepts culture, national, tradition, aesthetic, a ceremony, the article reveals many-sided nature of display and constructive ability of aesthetic in comprehension-cultural tradition's existence.

For the first time in the Ukrainian aesthetics experience of domestic and foreign scientific idea, including historical tradition and a modern condition of aesthetic reconstruction of such phenomenon as national-cultural tradition is systematized. The theoretical material was transformed to research of features of aesthetic interpretation of national-cultural tradition, on particular aesthetics of traditions of the Ukrainian culture and practice of functioning of a ritual component in aesthetic structure of national-cultural tradition.

Key words: aesthetic, aesthetic experience, aesthetic feelings, national culture, tradition.

УДК 141.7

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.3>

СТРАХ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

Олексій Бучин

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
історико-юридичний факультет,
кафедра політології, права та філософії
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Чернігівська область, Україна*

Страх притаманний людині як біологічній істоті і є складовою інстинкту самозбереження. Такий страх називають «тваринним». Чинниками страху є не тільки біологічні засади людського буття, але і соціальні засади. Страх створюється штучно і використовується людьми проти людей як потужний чинник суспільного буття: приниження людської гідності. Страх є психологічним станом людей. Деяких людей дуже легко налякати та залякати. Коли з'явилась інформація про смертельно-небезпечний корона-вірус, то тут же з'явилися шахраї з продажу «вакцини». Паніка дає можливість шахраям заробити. Налякані люди можуть спричинити паніку та безлад у суспільстві. Страх оселяється в душах людей завдяки живим прикладам жахливого у суспільстві. Жах є станом буття. Коли є жах, то ми так і кажемо: «жахливе буття», «жахливі умови буття», «люди живуть в жахливих умовах» тощо. Жах вказує на межу буття-небуття. Питання життя та смерті може постати, наприклад, у разі відміни державного регулювання: усувається регулювання державою дорожньої безпеки, медичного обслуговування тощо і можна очікувати збільшення дорожніх катастроф, збільшення смертельних випадків.

Страх стає масовим під час репресій. Минуло 75 років, як був звільнений Аушвіц-Біркенау – один з найбільших нацистських концтаборів, що існував з 1940 року поблизу міста Освенцим у Польщі. Концтаборів було багато, але деякі мали спеціальне призначення: фізичне знищення євреїв як нації та комуністів як політичної сили. Історія людства не знає нічого більш жахливого аніж буття-до-смерті, яке створили нацисти.

На межі політичного життя та політичної смерті опиняються політики, які обвинувачують СРСР у початку Голокосту, бо така маячня не має нічого спільного з реальною історією. Панування класу номенклатури при комуністичному режимі має свої жахливі сторінки історії. Важливо запобігати як появі нацизму, так і появі партократії. Але страх у суспільному бутті, так само як у біологічному, має не тільки негативну функцію. Постає риторичне запитання: політики бояться Бога?

Ключові слова: страх, жах, фікція, нацизм, комуністичний режим, репресії, ідеологія, святенництво, лицемірство.

Метою статті є дослідження сутності суспільного буття, в якому панує страх як руйнівна сила, та в якому безвідповідальні політики не знають істини Еклезіяста: Бога бійся!

Актуальність дослідження зумовлена перманентною необхідністю осмислення минулого, аби запобігти повтору помилок виникнення та існування стану суспільства, в якому панує насильство та страх, і в якому зникли моральні засади буття.

Діалог культур у сучасному світі все частіше відбувається на ґрунті настроїв страху і навіть жаху. В епоху панування тоталітаризму цей стан суспільства став «нормою», створивши абсурдне буття ненормального суспільства. Ґрунтом такого стану суспільства та таких настроїв був і є тотальний обман.

Розбудова незалежної та самостійної України потребує постійного звернення до її важкого та повчального минулого, зокрема панування тоталітарного режиму та не менш повчального теперішнього стану, в якому продовжує панувати обман, лицемірство, святенництво.

Характерною ознакою епохи тоталітаризму була «холодна війна», яка робила проблематичним нормальний діалог, без взаємного залякування сторін. Внутрішня політика тоталітарних режимів теж була побудована на контролі та залякуванні. Діалог втрачав ознаки живого, вільного обговорення наявних проблем. Діалог відбувався під тиском ідеології, метою якої було зомбування населення. Нагадаємо, що **zom-bie** /ˈzombi/ *n* (coloc) dull, slow, lifeless, mindless person [1, с. 497] – це люди, які втратили розум, повноцінне життя і відчуття дійсності. «Комуністичний режим часто називають ідеократією – настільки часто держава посилається на свою ідеологію та наполягає на прихильності щодо неї. Необхідно ставити одне напроти одного – ідеологію та дійсність. Це особливо важливо, коли йдеться про режим, котрий у більшому ступені, ніж будь-який інший, заснований на ідеології» [2, с. 196] (переклад тут і дал наш – О.Б.).

Комуністичний режим виник унаслідок насильства. Завжди, коли у суспільстві спалахує насильство та відверта війна, слід згадувати про руйнацію суспільного буття та екзистенційний страх пересічних людей. Конституції 1918, 1924, 1936 років, як стверджує Р. Арон, були фактичною фікцією та спробою показати, що режим, в якому панує насильство, нібито є конституційним. Цікаве зауваження Р. Арона, що у перших двох конституціях про комуністичну партію не було сказано ані слова. На папері виходило, що у новоявленій імперії встановлено парламентський режим, який протягом 1918–1924 року охопив усі губернії попередньої, царської імперії: «... якщо ви віддасте перевагу іншому виразу, більшовики відбудували єдність царської імперії» [2, с. 198], тобто «прихопили» також Україну. Метою більшовиків (закріплена у Конституції СРСР 1924 року) було об'єднання усіх робочих у всесвітню радянську республіку. Зрозуміло, що жодного соціологічного опитування щодо бажання «усіх робочих» це робити не проводилося. Україна отримала статус «радянської республіки» із формальним, а, по суті, фіктивним правом виходу з імперії та набуття самостійності. Ідеологія працювала настільки ефективно, що самі зомбовані-керовані не помічали, в яку «гру» вони грають. «Правителі не сумніваються у схваленні керованих, але церемонії привітання сприяють підтримці режиму з боку громадян: організація ентузіазму та однотайності – психологічний прийом, мета якого – забезпечити єдність народу та правителів» [2, с. 201]. У третій Конституції (1936 року) комуністична партія згадується у статті 126 як організація найбільш свідомих громадян та у статті 141 з приводу обрання кандидатів у виборах суспільними організаціями. Комуністична партія начебто знаходиться на другому плані. Створюється міфологема для Заходу та для власних громадян, що партія і держава розмежовані, що партія – це просто суспільна організація на кшталт профспілок. Але реально компартія визначала «інтереси трудящих», з якими узгоджувалася свобода слова, свобода волевиявлення, свобода преси тощо. Для тих, хто був чимось незадоволений, Конституцією передбачався особливий статус міністерства внутрішніх справ як апарату насильства. По суті, Конституція була ширмою, за якою комуністична партія, наділена абсолютною владою, здійснювала так звану «диктатуру пролетаріату». Ідеологія більшовиків, посилаючись на теорію Карла Маркса, обґрунтовувала необхідність насильства та страху для переходу від капіталізму до соціалізму. Оскільки справжній ворог фактично був знищений (встановлена монополія комуністичної партії, знищена приватна власність на засоби виробництва), то доводилося створювати ворогів штучно! Р. Арон влучно зазначив, що деякі з цих «ворогів» діяли як камікадзе, тобто готові були пожертвувати собою заради режиму, але більшість була залякана (деякі були особисто катовані чи були такі, що боялися за своїх рідних людей). Р. Арон назвав повною логічною маячнею сталінський висновок: «класова боротьба посилюється по мірі побудови соціалізму» [2, с. 205]. Але навіть така ідеологічна основа репресій

«спрацювала» і дозволила Й. Сталіну утримати владу. Крім того, утворився олігархічний клас, який спочатку був у формі верхівки комуністичної партії, а згодом постав і зараз без страху існує, зокрема, у формі «підприємців». Олігархічну владу не спромоглася ліквідувати жодна з сучасних кольорових революцій, і вона добре себе почуває в умовах продовження панування фікцій демократії. Зараз ми спостерігаємо, як могутні ляльководи використовують фобію та демонізацію супротивника у політичній боротьбі за світове панування на всьому пострадянському просторі.

Теперішня епоха несе у собі рудименти попередньої. Суспільне суще існує. У своєму існуванні воно має проявляти свою сутність. Сутнісне існування є дійсністю сущого. Але дійсність може бути прихована видимістю, цілою низкою міфологем. Видимість штучно створена і розрахована на некомпетентність того, хто «дивиться». Добре відома філософська істина, що можна дивитися і не бачити того, на що дивишся. Мета ідеологів – не дозволити тому, хто дивиться, побачити сутність. Сутність не є аксіологічною, так само як істина, характеристиками якої є об'єктивність за змістом, конкретність, системність та динамічність. Видимість завжди несе на собі печатку суб'єктивної оцінки і нав'язування тої чи іншої правди. Метою заміни сутності видимістю є створення сталих міфологем, які будуть «на слуху». Самі по собі міфологеми не є страшними. Вони навіть є привабливими своєю простотою, бо не вимагають самостійного мислення. А якщо міфологему висуває також міфологізований «авторитет», на зразок Й. Сталіна, то більшості залишається сприймати її як істину «в останній інстанції». Страшною є ситуація, коли гинуть люди, і міфологеми оволодівають масами, бо наслідком цього є неможливість побачити жакливу дійсність, яка змушує прочинитися Ніщо. «Ніщо дає про себе знати в настрої жаху – але не як суще <...> Жак зовсім не спосіб осягнення Ніщо. Однак саме завдяки йому і в ньому Ніщо прочиняється <...> За жаху суще загалом стає хитким <...> Адже суще все ж не знищується жахом так, що залишає після себе Ніщо. Та й як йому знищуватися, коли жак супроводжується самою нашою абсолютною неміччю щодо сущого загалом» [3, с. 81].

Прикладів жакливих наслідків маніпуляцій свідомістю в історії людства вдосталь. Особливо вражає здатність комуністичної ідеології впливати на такі сфери, як музика, живопис, гуманітарні і навіть природничі науки. Мало того, що прочиняється Ніщо, та ще і окреслюється шлях в Нікуди. Не менш жакливою була думка, що включення якого-небудь народу до складу соціалістичної держави є прогресивним, а переселення народів – цілком нормальною практикою. Насправді така практика була нічим іншим, як страшним терором. Депортація під час другої світової війни охопила карачаєвців, калмиків, чеченців, інгушів тощо. Можливо, якби українців не було так багато, то і вони були б депортовані.

Якщо з античного часу людина починала філософствувати на підставі здивування (Аристотель), то вже в XIX ст. з'являється нова підстава: відчай, руйнація у масовій свідомості сподівань на світле майбутнє. Першими це побачили і написали про це Микола Гоголь та Сьорен К'єркегор. І дійсність XX та XXI сторіччя продемонструвала просто неймовірну кількість безглузких смертей людей!

Міфологеми покликані змінити дійсність в очах пересічних громадян. Оскільки і сутність, і видимість однаково можуть виражатися словами, то побачити підміну сутності дуже важко. Дійсність вимагає осмислення. Міфологеми, навпаки, не вимагають самостійного мислення. «Найбільш важливі та значні думки з'являються на світ голими, без словесної оболонки: знайти для них слово – особливе, важке діло, ціле мистецтво. І навпаки: дурниці та вульгарності відразу приходять, вбрані у строкаті, хоча і старі ганчірки – так що їх можна прямо, без будь-яких складнощів підносити публіці». [4, с. 69–70].

Сутність – це функціональна залежність одиничного від загального. Першою сутністю Аристотель називав найближчий до одиничного суцього загал. Наступна сутність вже більш абстрактна, ніж попередня [5, с. 88–89]. Для створення ілюзії, видимості, фікції реальності використовуються найбільш загальні, абстрактні поняття: «свобода», «рівність», «братерство», «героїзм», «демократія», «пролетарі» тощо. Тільки у разі сходження від абстрактного до конкретного стає зрозумілою вартість проголошуваних цінностей, і сутність отримує можливість проявити себе. Але думкою про дійсність може бути тільки своя *власна* думка, яка вимагає виробляти власну інформацію, але думка має перешкоди. По-перше, міфологеми активно підтримуються засобами *масової* інформації. По-друге, самостійне мислення не дається від народження, а формується через кропітку працю «накачування» сили думок (М. Мамардашвілі). По-третє, філософія, яка покликана виховувати особистостей, опинилася за «бортом корабля революції» на просторах імперії. «Соціальні та політичні обставини виштовхували філософів у спеціалізовані заняття. Всі ховалися у особливого роду культурні ніші – хто в історію філософії, хто в логіку, хто в естетику, хто в етику <...> Подивився навкруги – немає тих, кого називають філософами, саме філософами за темпераментом» [6, с. 57]. Великі маси людей постійно, регулярно, історично втрачають можливість розуміти дійсність.

Страх завжди відіграв велику роль. Саме страх породжує відчай. «Оскільки, як кажуть лікарі, немає жодної цілком здорової людини, то, добре знаючи людей, можна також сказати, що ніхто не є вільним від відчаю: немає нікого, у кого глибоко всередині не перебувало б занепокоєння, тривога, дисгармонія, страх перед чимось невідомим чи перед чимось зовнішнім чи страх перед самим собою» [7, с. 262]. Відчай створює напругу жахливого стану на межі «життя – смерть». Оскільки людина може знаходитися під впливом, наприклад, алкоголю, наркотиків, то вона бодай тимчасово, але може втратити відчуття страху. П'яниця, який випадає з певного поверху будинку і летить до землі, абсолютно не відчуваючи страху, часто залишається живим саме тому, що знаходиться у специфічному розслабленому стані відсутності відчаю, стані прямого випадання з дійсності.

Крім страху, існують занепокоєність, побоювання, тріпотіння, жах тощо. Ці настрої не є ідентичними страху. Якщо страх загострює відносини «людина – світ», «людина – людина», то жах виникає у відношенні «буття – небуття» або «буття – ніщо». Якщо ж людина опиняється «одною ногою» у небутті, то вона замирає від жаху перед небуттям, перед вмиранням. Коли конкретна людина відчуває страх, то вона «усвідомлює своє існування» [8, с. 5]. Але чи усвідомлює конкретна людина свою людську сутність, реалізацію власної сукупності моментів дійсності за умов нездатності цю дійсність побачити? Така здатність є у філософів. Зокрема, Олександр Зінов'єв добре побачив сутність «радянської людини» як «гомо советікус» [9]. Оскільки *homo sovieticus* – це звичайні *homo stultus*, змушені долею «гратися» у комунізм, то такі люди є ханжами та лицемірами. «Святенництво зводиться, по суті, до одного руху: а саме до того, щоб робити вигляд добродетності там, де хазяйнує порок. Типовим проявом цієї якості слугує настанова інших «на шлях істинний», тоді як той, хто наставляє, дуже від нього далекий. Ханжа споріднений лицеміру, однак відрізняється від нього тим, що сам носить маску, але не нав'язує її іншим. Причому вимагає, щоб визначена їм личина стала людським еством. Якщо лицемір не зволікає себе виставити у вигідному світлі, то ханжа не упустить нагоди повчати будь-кого так, начебто він, ханжа, сам був зразком добродетності. Зазвичай ханжа вимагає від інших те, що не спроможний виконати сам» [10, с. 94].

Згадаймо, як одностайно та натхненно аплодували люди на будь-яких партійних зборах. І це притому, що «Сталін ввів поняття «ворог народу». Цей термін <...> давав можли-

вість будь-кого, хто у будь-чому не згоден з Сталіним, піддати найжорстокішим репресіям» [11, с. 70] З тих, хто постійно демонстрував «одобрямс» партійної політики, «повністю ніхто не був введений в оману, але мало у кого вистачало мужності сказати англійською “nonsense” – дурниця» [2, с. 228].

Висновки. Суспільне буття стає все більш політизованим. Політика є хворобою до влади. Громадяни, які розуміють, що ними керують одурманені владою люди, знаходяться у стані постійної напруги, страху. Жахливі прояви буття підсилюють екзистенційний страх виживання широких мас людей. На жаль, ми є свідками поширення суспільного страху внаслідок того, що для багатьох керівників «Бог помер» (Ф. Ніцше). Ми є свідками зростання суспільної напруги, бо не припиняється війна, у занепаді освіта, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення громадян тощо.

Список використаної літератури

1. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Volume 2. M-Z / Russian Language Publishers Moscow, Oxford University Press. 1982.
2. Арон Раймон. Демократия и тоталитаризм / Перевод с французского Г.И. Семенова. Москва. Текст. 1993.
3. Гайдеггер М. Що таке метафізика? / Філософія. Хрестоматія. Від витоків до сьогодення. Навчальний посібник. За ред. Академіка НАН України Л.В. Губерського. Київ : «Знання», 2009.
4. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. Опыт адогматического мышления. Ленинград : Издательство ленинградского университета, 1991.
5. Аристотель. Категорії. Глава п'ята [Сутність]. / Філософія. Хрестоматія. Від витоків до сьогодення. Навчальний посібник. За ред. Академіка НАН України Л.В. Губерського. Київ : «Знання», 2009.
6. Мамардашвили М.К. Философия – это сознание вслух. / Мераб Мамардашвили. Как я понимаю философию. Москва : Издательская группа «Прогресс» «Культура», 1982.
7. Кьеркегор С. Болезнь к смерти. Книга II. Всеобщность отчаяния. Страх и трепет. Москва, 1993.
8. Ковальчук О.Г. Гоголь: буття і страх. Ніжин, 2009.
9. Зиновьев А.А. Гомо советикус. Пара беллум. Москва : Моск. Рабочий, 1991.
10. Пролеев С.В. Энциклопедия пороков. Київ : Наукова думка, 1996.
11. Росси А. Анатомия сталинизма. Париж, 1957.

FAIR AS A FACTOR OF SOCIAL EXISTENCE**Oleksii Buchyn***Nizhyn Mykola Gogol State University,**Faculty of History and Law,**Department of Political Science, Law and Philosophy**Graf'ska str., 2, 16600, Nizhyn, Chernihiv region, Ukraine*

Fear is inherent in a person as a biological being and is a component of the instinct of self-preservation. This fear is also called “animal”. The factors of fear are not only the biological basis of human existence, but also the social basis. Fear is artificially created and used by humans against humans as a powerful factor of social existence: humiliation of human dignity. Fear is the psychological state of people. Some people are very easily scared and intimidated. When information emerged about the life-threatening coronavirus, vaccine scammers immediately appeared. Panic allows fraudsters to make money. Scared people can cause panic and disorder in society. Fear setters in the souls of people, in particular, through living examples of the terrible in society. Horror is a state of being. When there is horror, then we say: “awful existence”, “terrible conditions of being”, “people live in terrible conditions” and so on. Horror points to the boundary of being-nothingness. The issue of life and death may arise, for example, in the event of a repeal of state regulation: the regulation of the state by road safety, health care, etc., is eliminated, and an increase in road accidents and an increase in fatalities can be expected.

Fear becomes widespread during repression. It has been 75 years since the liberation of Auschwitz-Birkenau, one of the largest Nazi concentration camps that has existed since 1940 near the city of Auschwitz in Poland. There were many concentration camps, but some had a special purpose: the physical destruction of Jews, as a nation, and the Communists, as a political force. The history of mankind knows nothing more horrifying than the existence-to-death created by the Nazis.

Politicians who blame the USSR for the beginning of the Holocaust are on the verge of political life and political death, because such a loophole has nothing to do with real history. The domination of the class of nomenclature under the communist regime has its horrifying pages of history. It is important to prevent both the emergence of Nazism and the emergence of partocracy. But fear in social life, as well as in biological life, has not only a negative function. A rhetorical question arises: are politicians afraid of God?

Key words: fear, horror, fiction, Nazism, communist regime, repression, ideology, sanctimony, hypocrisy.

УДК 37.015.31:172.1

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.4>

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ: СУЧАСНИЙ ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Володимир Волков

*ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики»,
відділ громадянського та національно-патріотичного виховання
вул. Еспланадна, 17, 01001, м. Київ, Україна*

У статті розкрито сутність внутрішньої політики в сфері національно-патріотичного виховання, що проводиться в Польщі. Проаналізовано ключові нормативно-правові акти, які лягли в основу виховання патріотизму сусідньої країни. Виокремлено основоположні світоглядні засади та ключові підпункти таких строкових програмних документів, як «Патріотизм завтрашнього дня» та «Незалежний 2018». З'ясовано, що система національно-патріотичного виховання польської республіки заснована на принципі багаторівневості, де в основі лежать культурні запити місцевої громади. Водночас показано, що гуманітарні інтереси громадян Польщі не виходять за межі уніфікованих світоглядних цінностей польської нації, котрі є загальноприйнятими. Висвітлено ключові пріоритети політики національно-патріотичного виховання сусідньої країни, до яких належить примноження духовної спадщини Польщі на міжнародному рівні шляхом реалізації спільних міжнародних програм із сусідніми країнами. Зазначено, що сфери історії, культури польської республіки оформлені у потужний напрям досліджень – полоністику. У заданому контексті аналізуються особливості змістового насичення програми «Незалежний 2018». Зазначається, що одним із її базових завдань є поширення історії польської республіки на рівні громад та загальнодержавному рівні. Наголошено, що вказана програма має універсальний характер та орієнтована не лише на молодь, але й на старше покоління. Загалом робиться висновок, що польський досвід є одним із найважливіших для розбудови сучасної та гнучкої системи національно-патріотичного виховання в Україні. Побічно проводяться паралелі із інструментарієм патріотичної роботи, що провадиться в США та Німеччині. Зокрема, вказано, що специфіка виховання патріотизму у зазначених державах багато в чому визначається почуттям громадянського обов'язку та окремими заходами щодо його формування, насамперед у дітей шкільного віку. В підсумку робиться наголос на тому, що зарубіжний досвід перелічених країн є актуальним для врахування в умовах розбудови системи патріотичної роботи в незалежній Україні.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, зарубіжний досвід, незалежність, нація, громадянськість.

Будь-яка успішна країна сучасності характеризується стабільною та ефективною внутрішньою політикою, яка засновується на зумовлених світоглядних принципах. Не лише економіка диктує тенденції розвитку того чи іншого суспільства, а й національний складник відіграє одну з ключових позицій у контексті зазначеного. В світлі цього збереження національної ідентичності займає вагоме місце у внутрішньополітичному курсі розвинених держав, в тому числі у контексті формування патріотизму.

У сучасній Україні також гостро постає проблема уніфікації засобів, форм та методів національно-патріотичного виховання, що часто ставить під сумнів якість розвитку цієї сфери загалом. Певним прикладом в цьому плані можуть слугувати окремі посткомуністичні східноєвропейські країни, що пройшли аналогічний шлях розбудови державності після розпаду соціалістичного табору.

Варто зазначити, що у вітчизняній історіографії певна увага донині приділялася лише окремим аспектам національно-патріотичного виховання в країнах Західної Європи, а також пострадянського простору. Зокрема, О. Діденко у своєму доробку висвітлює підходи щодо патріотичної роботи в Білорусі, Узбекистані, Казахстані, Грузії. Окрім зазначених країн, аналізуються практики, що поширені в Китайській Народній Республіці та Сполучених Штатах Америки. Автор наголошує, що рівень патріотизму у вказаних державах не завжди залежить від ефективності впровадження тих чи інших програм. Проте роль держави у політиці щодо виховання громадянина патріота відзначається як безумовна [2].

Своєю чергою О. Бояринцев робить акцент на залученні передового досвіду США у світлі національно-патріотичного виховання. Автором відібрано та проаналізовано ряд практик, що є поширеними в американських штатах. Дослідником відзначено, що організація патріотичного виховання у США є досить чіткою та передбачає співпрацю державницького та приватного сектору із широким залученням освітніх та релігійних установ [1].

Загалом проблематика зарубіжного досвіду національно-патріотичного виховання є малорозкритою у українській історіографії.

З огляду на це *метою* нашого дослідження є висвітлення особливостей впровадження національно-патріотичного виховання в окремих зарубіжних країнах.

Важливо зауважити, що в світовій практиці сфера національно-патріотичного виховання розвивається невіддільно від законодавчої бази. При цьому нормативно-правові акти задають подальший тон та створюють майданчики для практичного втілення найкращих практичних заходів патріотичного виховання, що існують у різних державах. В основі цих практик лежить принцип конкуренції, на основі якого до впровадження допускаються лише найкращі суб'єктні заявки з профільної тематики.

У цьому світлі актуально розглянути зарубіжний досвід щодо реалізації політики в сфері національно-патріотичного виховання. Особливим чином тут слід виокремити напрацювання Польщі та США, оскільки в цих державах патріотичне виховання є чітко регламентованим.

Так, польський досвід з виховання патріотизму є більш ніж доречним для вивчення. Це пояснюється не лише суміжним минулим польської республіки та української держави, але й тим, що в 2000-х роках робота щодо активної реалізації національно-патріотичного виховання у Польщі набула якісної видозміни. У цьому контексті доцільно виокремити такі успішні польські проекти: «Патріотизм завтрашнього дня» та «Незалежний 2018».

Варто зауважити, що «Патріотизм завтрашнього дня» являє собою національну грантову програму, що реалізовується польським Міністерством культури та національної спадщини. З 2009 року фактичним виконавцем програми виступає Музей історії Польщі. За багаторічний період свого існування завдяки програмі 163 установи отримали гранти від 5 тис. до більш ніж 50 тис. злотих. Загальна сума за всі роки досягає близько 4 млн злотих, що становить майже 30 млн гривень. Багато виданих грантів спрямовані на відзначення визначних дат та вшанування видатних постатей польської історії, зокрема, Йозефа Пілсудського, а також Тадеуша Костюшко. Кошти на проведення заходів мали змогу отримувати різні організації, серед яких були фонди, асоціації, бібліотеки, культурні будинки, музеї тощо. Проекти, що нагороджуються, зазвичай реалізуються у форматі семінарів, ігор, подій та змагань. Більшість проектних заявок зазвичай пов'язані з вивченням місцевої історії, решта – із політичним, соціально-економічним та побутовим життям країни [4].

Загалом «Патріотизм завтрашнього дня» – це програма, спрямована на систематизацію та поширення знань про історію Польщі, підтримку ініціатив місцевих громад

у заходах, що орієнтовані на патріотичне виховання та примноження духовної спадщини. Так, у 2017 році на етапі відбору було подано 850 заявок з усієї Польщі.

Отже, зазначена програма встановлює взірць, згідно з яким має розвиватись патріотичне виховання. В цьому світлі громада має право на втілення власних заходів, які є доцільними для конкретно взятого регіону. Вищезгаданим документом розширено зміст національно-патріотичної роботи, в якій окремо виділено духовний, культурний та історичний складники. Відповідно, продукуються загальнолюдські цінності, культурна ідентичність та історична пам'ять польської нації. Як зазначав в інтерв'ю на «Радіо Польща» у 2016 році тодішній віце-прем'єр польського уряду та міністр культури Петр Глинський: «"Патріотизм завтрашнього дня" допомагає усвідомити сутність, значення патріотизму в створенні політичної єдності» [6].

Попри те, що польська держава вже тривалий час перебуває в контексті європейського вектору розвитку, перспектива подальшої розбудови національно-патріотичного виховання в країні залишається відкритою. Це, власне, було підтверджено рядом соціологічних досліджень, що засвідчили відсутність єдиного уявлення в поляків про єдиний перелік видатних національних творів культури та визначних місць, пов'язаних з відновленням незалежності держави. У заданому контексті рівень узагальнення позитивного досвіду із проведених заходів національно-патріотичного виховання в Польщі переходить на новий етап.

Як наслідок, нині на порядку денному в Республіці Польща постає реалізація нової програми – «Незалежний 2018» [3]. Поява документу анонсувалася вже досить тривалий час, оскільки зміцнення єдності поляків наразі є одним із пріоритетних завдань у внутрішній політиці держави, враховуючи геополітичне розташування наших західних сусідів. Слід зазначити, що програма приурочена до сторіччя із моменту відновлення незалежності Польщі і мала охопити на початковому етапі 2017–2019 роки. Особливі преференції в контексті запланованого відводилися патріотичній та культурній сферам.

Так, основна мета програми «Незалежний 2018» полягає у зміцненні відчуття громадянської спільноти поляків. Наголошується, що ця громадянська спільнота має бути побудована навколо держави як консолідуючого фактору. На відміну від програми «Патріотизм завтрашнього дня», новий документ має стратегічний характер. Зокрема, прописується цільова орієнтація програми, що базується на трьох рівнях:

- пріоритет № 1 – реалізація проектів в середині держави, присвячених відновленню незалежності Польщі;
- пріоритет № 2 – заохочення до відзначення урочистостей регіональних, місцевих та суміжних громад;
- пріоритет № 3 – зміцнення міжнародної позиції Польщі на основі широкої репрезентації національних духовних надбань та цінностей [3, с. 35].

Пріоритет № 1 спрямований на збільшення історичних знань та спонукання інтересу до історії в середовищі населення. Зазначений пріоритет передбачає розгортання програми святкових заходів, що мають базуватися на принципах свободи, солідарності і поваги до гідності та прав людини. На перший план тут виходить сфера культури та національна спадщина.

Своєю чергою пріоритет № 2 орієнтований на так зване зростання соціального капіталу, що передбачає залучення до святкування представників різних громад. Зазначений пріоритет закладає фактично принцип міцної патріотичної громади як основи держави. Це насамперед має реалізовуватися на рівні регіональних заходів.

Натомість пріоритет № 3 базується на двох попередніх і закладає передумови для впровадження проектів на міжнародному рівні. Завдяки цьому Польща стає відкритою

для культурного та міжнаціонального діалогу, не поступаючись при цьому національними поглядами та послабленням патріотичних настроїв. Створені тематичні блоки зовнішніх проєктів, які охоплюють такі блоки: Полонія і поляки за кордоном, Покоління незалежності, Духовність незалежності тощо [3, с. 40].

Отже, програма «Незалежний 2018» фактично закладає напрями та цільові орієнтири національно-патріотичного виховання на роки вперед. Водночас документ не є відірваним від інтересів суспільства. Він спрямований на залучення різних соціальних та вікових груп до національно-патріотичної сфери. На цьому тлі визначаються подальші кроки з налагодження формування патріотизму, який засновується на традиціях громади, регіону та національній ідентичності. Цікавим є полоністичний блок програми, пов'язаний із поширенням знань про Польщу. Зокрема, такий досвід актуальний для України, де україністика не вичерпала ще свій потенціал і могла б розвиватися на рівні із військово-патріотичними іграми, що значно б збільшило інтерес до патріотичного виховання на більш широкій верстві суспільства.

Загалом досвід Польщі в національно-патріотичній сфері свідчить про наявність в країні сформованого уявлення щодо реалізації заходів такого типу. Незалежно від формату польські проєкти відповідають закладеним концептуальним засадам.

Поряд із ґрунтовним польським прикладом з виховання патріотизму важливими для розгляду є окремі засоби, форми і методи національно-патріотичного виховання, що поширені в США. Поширеними заходами національно-патріотичного виховання в Сполучених Штатах є так звані “field practice” (польові практики) та “Close Up” (ретельний огляд). Зокрема, польові практики можуть включати в себе перегляд фільмів, відвідання майстер-класів, екскурсій, організацію поїздок, використання комп'ютерних технологій тощо. В успішній реалізації вищезазначеного допомагає метод інструктування [1, с. 164].

Своєю чергою практика так званого «ретельного огляду» передбачає можливість для учнів з будь-якого штату та міста відвідати Конгрес та Білий Дім. При цьому для молоді організовуються не просто оглядові екскурсії, а зустрічі із політиками та службовцями, що сприяє формуванню в підростаючого покоління гідної громадянської позиції.

Таким чином, американський досвід ґрунтується насамперед на поєднанні патріотизму та особистісного розвитку молодшої людини, яка сама обирає, в якому напрямі вона може реалізовувати свій потенціал, будучи при цьому корисною для громади. Тут виховання патріотизму поєднується із неформальною освітою, завдяки чому до патріотичної роботи залучається більш широке коло фахівців та молоді.

Варто зауважити, що плекання патріота означає різноманітні варіативні форми залучення молоді до виховної патріотичної роботи. Для порівняння, у Німеччині виховання патріотизму відбувається в тому числі на основі стандартів альтернативної цивільної служби (цивільдінст). Зазвичай проходження служби відбувається в соціальній сфері, в закладах охорони здоров'я та на базі екологічних організацій. Незважаючи на те, що такий вид служби триває на 2 місяці більше за військову, до нього добровільно долучається значно більше німецької молоді. В світлі цього стандарти громадянського виховання виступають як невіддільні від патріотичного [2, с. 57].

Загалом проаналізовані зарубіжні практики та нормативно-правові документи відображають наявність ціннісних засад, на основі яких проводиться національно-патріотична робота із молоддю. Водночас як орієнтир виступають специфічні взірцеві підходи патріотичної роботи на загальнодержавному та місцевому рівнях. Головним критерієм тут слугує відповідність уніфікованих форм заходів національно-патріотичного виховання загальному курсу політики держави. Водночас поєднання вираженого управління із урахуванням

інтересів місцевої громади підтверджує ефективність впровадження національно-патріотичного виховання в Польщі, що є наглядним прикладом успішних реформ, у гуманітарній сфері включно.

Список використаної літератури

1. Бояринцев О. Патріотичне виховання у США: досвід для України. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. Київ, 2014. № 1-2. С. 159–166.
2. Діденко О.Г. Зарубіжний досвід патріотичного виховання громадян та можливості його адаптації в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2014. № 3–4. С. 52–59.
3. Program Wieloletni Niepodległa na lata 2017–2021. Warszawa, 2017. 81 st.
4. Przyznano dotacje w IX edycji programu “Patriotyzm Jutra”. URL: <http://dzieje.pl/aktualnosci/przyznano-dotacje-w-ix-edycji-programu-patriotyzm-jutra>. (дата звернення 10.02.2020).
5. Patriotyzm jutra 2017 – Regulamin. URL: http://muzhp.pl/files/upload/patriotyzm_jutra/patriotyzm_jutra_2017_regulamin.pdf. (дата звернення 8.02.2020).
6. Міністр культури: В Польше нет поводов для беспокойства. URL: <http://www.radiopolsha.pl/6/249/Artykul/236401>. (дата звернення 25.01.2020)

NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION: MODERN FOREIGN EXPERIENCE FOR UKRAINE

Volodymyr Volkov

*State Institution “State Institute for Family and Youth Policy”,
Department of Civic and National Patriotic Education
Esplanadna Str., 17, 01001, Kyiv, Ukraine*

The article reveals the essence of domestic policy in the field of national-patriotic education conducted in Poland. The key normative acts that formed the basis for the upbringing of patriotism of the neighboring country are analyzed. The fundamental worldviews and key sub-items of such programmatic documents as “Patriotism of Tomorrow” and “Independent 2018” are highlighted. It has been found that the system of national-patriotic education of the Polish Republic is based on the principle of multilevelness, which is based on the cultural demands of the local community. At the same time, it has been shown that the humanitarian interests of Polish citizens do not go beyond the unified ideological values of the Polish nation, which are generally accepted. The key priorities of the policy of national-patriotic education of the neighboring country, which include the enhancement of Poland’s spiritual heritage at the international level through the implementation of joint international programs with neighboring countries, are highlighted. It is stated that the sphere about the history, culture of the Polish Republic is framed in a powerful direction – Polonistics. In the given context, the content saturation features of “Independent 2018” are analyzed. It is noted that one of its core objectives is to disseminate Polish history at the community and national level. It is emphasized that the program is universalistic and targeted not only at young people but also at older generations. In general, it is concluded that the Polish experience is one of the most important for the development of a modern and flexible system of national patriotic education in Ukraine. Indirectly also mentioned is the toolkit of patriotic work being carried out in the USA and Germany. In particular, it is stated that the specificity of education of patriotism in these states is largely determined by the sense of civic duty and certain measures for its formation, first of all, in school-age children. It is emphasized that the foreign experience of these countries is relevant for consideration in the conditions of patriotic work in independent Ukraine.

Key words: national-patriotic education, foreign experience, independence, nation, citizenship.

УДК 1:316.4

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.5>

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ТЕОРІЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Валентина Дуденок

*Бердянський державний педагогічний університет,
гуманітарно-економічний факультет,
кафедра історії та філософії*

вул. Шмідта, 4, 71100, м. Бердянськ, Запорізька область, Україна

Розглянуто філософські засади провідних шкіл глобалістики: школи універсального еволюціонізму та школи мітозу біосфер. Аргументується, що діяльність цих шкіл – це одна із спроб ученого світу зрозуміти механізми еволюції, пояснити взаємодію елементів Всесвіту та спрогнозувати майбутнє людства. У методологічному плані ці школи вирізняються відмовою від антропоцентризму, намаганням поєднати зусилля як природничих, так і суспільних наук, а також бажанням передбачити ті небезпеки, які підстерігають людство на шляхах еволюції.

Зазначається, що М.М. Моїсєєв є засновником школи універсального еволюціонізму, або глобальної екології. Ця школа відома насамперед розробкою комп'ютерної моделі «Гея», що дає змогу прорахувати наслідки світової ядерної війни («ядерна зима»), та обґрунтуванням необхідності світових угод і компромісів задля вирішення доленосних проблем. Одна з центральних ідей школи універсального еволюціонізму – твердження про нездоланність протиріч на всіх рівнях Всесвіту. Суперечності тлумачаться як джерело розвитку, бо саме вони змушують людей шукати нові можливості. Аргументується, що представниками цієї школи доведена перевага світових угод кооперативного типу задля вирішення глобальних проблем, висунута ідея створення «Інститутів згоди» для досягнення ефективних компромісів.

Підкреслюється, що школа мітозу біосфер вважається французькою версією вчення про ноосферу. Проблематика школи значною мірою детермінується посиленням освоєнням космосу та орієнтацією науки на потреби космонавтики. Діяльність Міжнародного інституту екотехніки в сфері космонавтики була націлена на створення невеликих штучних біосфер з наперед визначеними властивостями. На думку вчених, отримані результати дадуть змогу покращити земну біосферу та сприятимуть формуванню ноосфери.

Стверджується, що школа глобальної екології та школа мітозу біосфер суттєво вплинули на формування сучасних парадигм глобалістики, прокладаючи нові шляхи в антропологічному просторі. Концепція універсального еволюціонізму є основою наукової картини світу. Принципи цих шкіл сприяють розробці методичних положень щодо розбудови інформаційних систем управління ресурсами та їх розподілу в ієрархічних системах з використанням відповідного програмного забезпечення, побудованого на основі запропонованих математичних моделей.

Ідея ноосфери розглядається як світоглядна установка, що передбачає для вирішення глобальних проблем відмову від меркантильних цінностей суспільства споживання, осмислення важливості самообмежень та внутрішньої дисципліни заради збереження природи. Запропонована нова етика взаємовідношень людини з природою – етика «екологічного імперативу».

Ключові слова: антропний принцип, еволюція, мітоз, розвиток, система, цивілізація.

Філософія екзистенціалізму часто наголошує на тому, що для людини час тече з майбутнього, формуючи і її теперішнє. То ж не випадково сьогодні увага дослідників прикута до вивчення глобальних проблем сучасності, які так чи інакше зачіпають долю кожної країни. Уже на початку ХХ століття ідеї прогресивного глобального розвитку, які спонукали

людей до активності протягом двох століть, змінюються відчуттям глобальної системної кризи, оскільки політичні, військові, екологічні катастрофи, ставлячи людство перед загрозою тотального знищення, аж ніяк не сприяють оптимістичному світосприйняттю.

Питання збереження миру, зміни клімату, бурхливі міграційні процеси – це ті проблеми, що змушують сьогодні кожну державу шукати підстав для плідного діалогу, співробітництва, сподівань на майбутнє. Для сучасної філософії ці проблеми, що не випадково названі глобальними, це не лише аспект онтологічного буття планети чи розвитку *Homosapiens*, але й складна множина глибоко філософських рефлексій: це, наприклад, ідея загальнолюдських цінностей та їх співіснування з етнічними чи релігійними пріоритетами, це також аспект тих підвалин, що дають змогу вести міжкультурну комунікацію уже сьогодні. Бажання вплинути на розвиток подій у майбутньому змушує філософію вирішувати цілий спектр епістемологічних проблем: це питання про форми реальності і моделі її вивчення, про межі достовірності знань і науковий консенсус, про статус невизначеності в науці і нові типи раціональності. Зрештою, будь-яка з означених проблем імпліцитно приховує в собі етичний ракурс її вирішення, тому завдання філософії в цьому сенсі – не лише напрацювання моделей та відповідних дискурсів, але й обґрунтування тих гуманістичних цілей та спрямувань, що так потрібні сьогоднішньому суперечливому світові.

Сучасне бачення глобальних проблем у своїх суттєвих рисах сформувалося в кінці ХХ ст., тож сьогодні утвердилися сім відносно незалежних, методологічно різних шкіл глобалістики, серед яких значне місце належить школі універсального еволюціонізму (глобальної екології) та школі мітозу біосфер. Ці школи привертають нашу увагу як розробками комп'ютерних моделей, що дають змогу прорахувати наслідки світової ядерної війни («ядерна зима»), так і широко відомими експериментами зі створення штучних біосфер. Методологічним підґрунтям цих шкіл є ідея єдності Всесвіту.

Школа глобальної екології та школа мітозу біосфер сьогодні є впливовими напрямками в міжнародній глобалістиці. Будучи водночас і предметом філософських рефлексій, ці течії зацікавлюють економістів, політологів, управлінців, всіх тих, хто покладається на синергетичну методологію. Так, В.В. Казютинський звертає увагу на епістемологічні складники теорії універсальної еволюції, О.А. Мамчур підкреслює проблему критеріїв поступального розвитку, акцентуючи увагу на тих переполах, з якими ми зіткнемося, якщо будемо послідовними в теорії еволюції. У різні часи до аналізу школи глобальної екології зверталися також А.С. Дорошкевич, С.В. Ткаліченко, С.О. Радзієвська, О.П. Бугасв

Отже, хоча філософська традиція вивчення теорії еволюції і, зокрема, шкіл глобальної екології та мітозу біосфер має давні корені, сучасне загострення економічних, політичних, гуманітарних проблем актуалізує звертання до тих аспектів, що були предметом дослідження цих шкіл. Так, у центрі уваги вчених – інтеграція природничих та гуманітарних наук в антропологічній площині, питання проектування систем, футурологічні дискурси, аспекти синергетичної методології. Слід зауважити, що проблематика зазначених шкіл передбачає насамперед звернення до синергетики як сучасної методології та здатність дослідника збагнути світ як бурхливу єдність протилежностей.

Мета статті – дослідити філософські засади шкіл глобальної екології та мітозу біосфер, проаналізувавши ті головні синергетичні аспекти, що можуть функціонувати як дискурси гуманітарних наук.

У другій половині ХХ ст. завдяки відкриттям А. Пуанкаре, Е. Лоренца, І. Пригожина, Г. Хакена було доведено, що всі існуючі світові універсальні системи включають як елементи структурності, так і випадковості, бифуркації. Науковому співтовариству запропонували модель динамічного хаосу, що лягла в основу більш глибокого розуміння еволюції.

Ця модель об'єднувала досягнення багатьох наук, як природничих, так і гуманітарних, а також мала на меті зрозуміти еволюцію як поєднання природних тенденцій з людською діяльністю.

Школа мітозу біосфер та Неурядовий міжнародний Інститут екотехніки, що її представляє, – це одна із спроб учених зрозуміти механізми еволюції, пояснити взаємодію всіх елементів Всесвіту та спрогнозувати майбутнє. Ця школа вважається французькою версією вчення про ноосферу, її представники – М. Нельсон, А. Аллінг, Т.Л. Берджесс, Т. Маккалум, В.Ф. Демпстер, Н. Альварес-Ромо, Р.Л. Волфорд, Д.П. Аллен. Як і інші теорії ноосфери, школа мітозу біосфер у методологічному плані характеризується відмовою від антропоцентризму та намаганням поєднати зусилля природничих і суспільних наук. Її теоретичні засади викладені у праці Д. Аллена та М. Нельсона «Космічні біосфери» [1]. У 1985 році Міжнародний Інститут екотехніки видав книгу «Каталог біосфери», у якій обґрунтовується необхідність насамперед практичних проєктів [2]. Група спеціалістів у сферах екології, географії, біології, соціології дає багатовекторний аналіз сучасних процесів планетарної біосфери та досліджує вплив людської діяльності на стан Землі. Також розглядаються базові концепції біосфери, дається опис біомів земної кулі, головних міст світу, аналізується вплив космічних сил на планету.

Проблематика школи мітозу біосфер значною мірою детермінується посиленням освоєнням космосу, яке почалося з другої половини ХХ ст., та орієнтацією науки на потреби космонавтики. Питання, які раніше належали до царини фантастики, враз стали практичними і потребували чіткої відповіді не лише у вигляді математичних моделей, а й у формі світоглядних дискурсів (ідея «екологічного соціалізму»). Головне питання, поставлене цією школою: як довго людина може існувати в умовах ізоляції від природного середовища без запасів їжі, води та без звичного повітря? Після освоєння людиною відкритого космосу саме ця проблема стала найбільш актуальною для космонавтики, адже відкрилися можливості космічних подорожей та створення поселень на інших планетних тілах Сонячної системи. (І сьогодні ми є свідками того, як готується політ ентузіастів на Марс). Саме успішна практична реалізація таких проєктів застала вчених переглянути теорію еволюції і задуматися над питанням співіснування в одному колективі людей, які відірвані від звичного життя та ще й приречені на перебування в умовах штучного замкнутого середовища.

Слово «мітоз» у назві школи не випадкове: подібно тому, як міотичний поділ живої клітини гарантує репродукцію клітин та ріст їх популяцій, можлива, на думку представників цієї школи, експансія земного життя за межі Сонячної системи, в далекий міжзоряний простір, не виключаючи зв'язку з іншими біосферами. Діяльність Міжнародного інституту екотехніки в сфері космонавтики була націлена на створення невеликих штучних біосфер з наперед визначеними властивостями. На думку вчених, отримані результати дадуть змогу суттєво покращити земну біосферу та сприятимуть формуванню ноосфери.

Отже, в основі експериментів із створення штучних біосфер лежить ідея єдності Всесвіту, принцип ноосфери. На думку М. Нельсона, ноосфера – це поєднання біосфери та техносфери [3]. Принципова відмінність біосфери від тих екосистем, з яких вона складається, полягає в замкнутості процесів обміну речовин під час надходження енергії Сонця.

Школа мітозу біосфер цікава своїми широко відомими експериментами зі створення штучних біосфер. Одним із таких проєктів була розробка експериментальної біосфери під назвою «Біосфера-2», призначення якої – вирішити питання створення поліпшеного місцеперебування людства на Землі та в Космосі. Звіт про умови та результати цього проєкту можна знайти в статті М. Нельсона та його колег «Значення «Біосфери-2» для вивчення екосистемних процесів» [3]. Цифра «2» в назві біосфери підкреслює,

що «Біосфера-1» – це Земля. На думку авторів, проект поєднував два підходи – інженерний та екологічний. Основним завданням проекту було визначити, чи може людина жити та працювати в замкненому середовищі. Висувалася гіпотеза, що в майбутньому подібні системи зможуть бути корисними в якості автономних космічних поселень, а також на випадок різкого погіршення умов на Землі.

«Біосфера-2» була сконструйована приватною фірмою Space Biospheres Ventures (SBV), заснованою в 1984 році спеціально для її створення. Проект задумувався і як підприємницький: для виробництва та продажу ізолюваних систем життєзабезпечення, засобів обробки та перевірки таких виробів (наприклад, очищувачів повітря).

«Біосфера-2» визначалася як складна, саморегульована система, здатна до саморозвитку. Вона мала включати більш ніж одну екосистему, а також усі п'ять царств живого (прокаріоти, протести, гриби, рослини та тварини), бути придатною для життя людей та їх технологій, бути відкритою для енергетичних та інформаційних потоків і при цьому в матеріальному плані залишатись строго ізолюваною. Ця дослідницька програма була розрахована на чотири роки. У штаті Арізона (США) біля міста Оракл на площі 480 м³ розгорнули екологічну систему із замкнутим циклом і регенерацією відходів. У комплексі були представлені різні біоми: вологий тропічний ліс, океан, болота, пустелі, сільськогосподарські угіддя, савана та міста. Починаючи з 1988 року, експерименти проводилися за участю добровольців, у тому числі і представників цієї школи.

Результати експерименту отримали різну оцінку. Безумовно, багатий емпіричний матеріал був у розпорядженні природничих наук, так, наприклад, з'явилися цікаві ідеї стосовно лікувального голодування. Гуманітарії більш скептично віднеслись до запропонованих методик, аргументуючи, що головні проблеми людського виживання криються саме в наших цінностях та установах. На думку М.І. Хилько, як тренажер для апробації нових технологічних рішень, поведінки людини в ізолюваних системах, такі експерименти, можливо, виправдані. Але безглуздою є сама ідея сховатись від негараздів під штучною «ковдрою»: адже вкрити Землю таким ковпаком неможливо. І якими досконалими не були б імітаційні пристосування життєзабезпечення, ефект замкнутості простору зняти не вдасться, а значить, не вдасться й уникнути масових психофізіологічних стресів [4]. Бурхливий розвиток технологій, посилення впливу віртуальної реальності усе більше лякають філософів прискоренням неконтрольованих процесів і залежністю людини від тих сил, які вона викликає до життя.

Отже, школа мітозу біосфер внесла свій неоціненний вклад у розвиток космічних технологій, природничих наук та надала багатий матеріал для роздумів гуманітарним дисциплінам.

Засновником школи універсального еволюціонізму є Микита Миколайович Моїсеєв, видатний російський математик. Розглядаючи світ як суперсистему, М.М. Моїсеєв створив програму для аналізу системи моделей, що описують взаємодію процесів біосфери з людською діяльністю. Спочатку була сконструйована модель взаємодії феноменів атмосфери та океану, що впливали на погоду та клімат. На початку 1980-х років були створені ефективні моделі загальної циркуляції атмосфери, морського льоду та верхніх шарів океану, завдяки яким стало можливим вести «кліматичні розрахунки» на десятки років наперед. Також були розроблені екологічні моделі, що дозволяли прогнозувати екологічні та демографічні наслідки ядерної війни. Згідно з такими прогнозами, незалежно від сценарію ядерної війни, в результаті настане різке, дуже сильне та затяжне похолодання на континентах – «ядерна зима» [5]. З часом завдяки працям М.М. Моїсеєва створюється цілісна концепція розвитку Всесвіту, що пояснює не лише деякі феномени природного життя, але й торкається проблем культури, цивілізації, політики.

Як зазначав М.М. Моїсеєв, Всесвіт являє собою єдину цілісну систему, тісний з'язок елементів якої забезпечує дію антропного принципу. За висловом В.В. Казютинського, М.М. Моїсеєв у своїх роздумах про універсальний еволюціонізм пропонує два підходи до інтерпретації поняття «універсальний». По-перше, Всесвіт, Універсум, тобто все те, що ми здатні спостерігати, весь час змінюється, і ми є свідками безперервної еволюції. По-друге, Всесвіт визначається М. Моїсеєвим не лише на основі принципу спостереження, але й у якості певної Суперсистеми, під якою розуміється наша Метагалактика як цілісність [6, с. 8].

Антропний принцип полягає в тому, що навіть незначні відхилення сталих характеристик (соті частки відсотка) можуть якісно змінити властивості суперсистеми «Всесвіт» та характер її процесів. Несуттєва зміна деяких параметрів системи може призвести до її зриву, тому необхідно розуміти ті тенденції, що спрацьовують на всіх рівнях Всесвіту. Це, наприклад, цефалізація – зростання різноманітності і складності існуючих квазістабільних (адже будь-яка система умовна) структур матеріального світу. Окрім того, по мірі ускладнення систем відбувається одночасне прискорення процесів їх розвитку та зниження рівня їх стабільності.

Проте природі притаманна й інша тенденція – кооперативність. Безперервна еволюція відкриває все нові і нові, іманентно їй притаманні форми організації матерії. Так виникла жива речовина, а потім – розумні форми життя. Здатність передбачувати й оцінювати результати своїх дій дозволяє людям розширити свою екологічну нішу, забезпечити стабільність не лише свого організму, але і тієї частини біосфери, в якій вони існують.

Процес самоорганізації матерії як у природі, так і в суспільстві можна уявити як функціонування грандіозного ринкового механізму з нескінченною можливістю шляхів розвитку. Спосіб відбору оптимальних життєдайних структур М. Моїсеєв називає Ринком, підкреслюючи його плінність і зазначаючи, що можна сподіватися лише на примарні знання про нього. У системі спрацьовують загальні принципи стабільності, збереження гомеостазу, які між собою конкурують, будучи єдиним цілим. Ринок, за всієї його могутності, зовсім не є ідеальним механізмом відбору з урахуванням кращих перспектив, оскільки допускає виникнення всіляких мутацій, які проявлять себе лише з часом. Новий етап в еволюції Ринку пов'язаний з включенням у його механізми людського розуму.

Подальший розвиток людства вимагає колективних загальнопланетарних дій, кооперації нового типу. Її символами слугують такі людські досягнення, як «вічні істини» та «загальнолюдські цінності». На думку М.М. Моїсеєва, їх породила сама Природа, бо саме завдяки їм утримується концентрований досвід життя. Людство має підкорятися екологічним імперативам, вчитися долати всілякі протиріччя, вміти знаходити розумні компроміси. Без «інститутів згоди» тут не обійтись. На думку представників даної школи, найбільше, що ми можемо – це прорахувати тенденції світового розвитку, спираючись на природничі науки, і передбачати ті небезпеки, які підстерігають людину на шляху еволюції.

Серед таких небезпек особливе місце займають біфуркаційні стани, адже вихід з них непередбачуваний і для розуму незбагненний. Визначальними будуть ті випадкові впливи (флуктуації), що неминуче присутні в будь-якому процесі. Для системи, що втратила рівновагу, саме біфуркації визначатимуть хід подій. Як зазначає М.М. Моїсеєв, жарт біологів про те, що перший птах, на подив Бога, вилетів з яйця динозавра, має глибокий зміст.

Розвиток духовного світу, культури – це теж еволюційний процес, який підпорядковується загальним законам самоорганізації. М.М. Моїсєєв наголошує на важливості компромісу свободи та регламентації, інновацій та консервативних підсвідомих установок, стверджуючи, що запобігати небажаним сценаріям має громадянське суспільство та його інститути. Серед тенденцій культурного життя відмічається посилення ролі процесів інформатизації, до яких належить і накопичення істин про навколишній світ. На думку М.М. Моїсєєва, планетарне суспільство стане інформаційним лише тоді, коли виникне Колективний Розум, який буде відігравати в планетарному суспільстві таку ж роль, яку в організмі людини відіграє її свідомість.

Отже, школа універсального еволюціонізму стверджує, що подолання екологічної кризи лише технічними засобами неможливе. Людство повинно зрозуміти, що воно є невіддільною часткою глобальних світових процесів, а тому мусить взяти на себе відповідальність за свої вчинки [7; 8].

Школа глобальної екології та школа мітозу біосфер суттєво вплинули на формування сучасних парадигм глобалістики, прокладаючи нові шляхи в антропологічному просторі. Концепція універсального еволюціонізму є основою наукової картини світу. Принципи цих шкіл сприяють розробці методичних положень щодо розбудови інформаційних систем управління ресурсами та їх розподілу в ієрархічних системах з використанням відповідного програмного забезпечення, побудованого на основі запропонованих математичних моделей.

Ідея ноосфери розглядається як світоглядна позиція, що пропонує відмову від меркантильних цінностей суспільства споживання, осмислення важливості самообмежень та внутрішньої дисципліни заради збереження природи. Пропонується нова етика взаємовідношень людини з природою – етика «екологічного імперативу».

Список використаної літератури

1. Аллен Д. Космические биосферы. Москва : Прогресс, 1991. 126 с.
2. Каталог биосферы. Сборник. Перевод с англ. Н.Я. Лебедевой, Р.Л. Крищюнаса. Москва : Мысль, 1991. 255 с.
3. Нельсон М. и др. Значение «Биосферы-2» для изучения экосистемных процессов. Вестник РАН. 1993. № 11. С. 1024–1034. URL: http://www.google.com/url?url=http://www.ras.ru/FStorage/download.aspx%3FId%3Da9a7bfb-8f2b-4009-a59d-175021cbd1dd&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=e37_VI-qOub7ygP4koHIDw&ved=0CBYQFjAA&sig2=sMKVgWktG6mwYfPbsMdX2w&usg=AFQjCNGOabkSOoClcgdwlqjt8hNfMhKcyQ.
4. Хилько М.І. Комунікативно-технологічний вимір сучасного екологічного дискурсу. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер.: Філософія. Культурологія*. 2010. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnau_f_2010_2_31.pdf
5. Моїсєєв Н.Н. Человек и биосфера: Опыт системного анализа и эксперименты с моделями. Москва : Наука, 1985. 271 с.
6. Универсальный эволюционизм и глобальные проблемы / Отв. ред. : В.В. Казютинский, Е.А. Мамчур. Москва : ИФ РАН, 2007. 253 с.
7. Моїсєєв Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума. Москва : Яз. рус. культуры, 2000. 223 с.
8. Моїсєєв Н.Н. Универсум. Информация. Общество. Москва : Устойчивый мир, 2001. 198 с.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THEORY OF EVOLUTION**Valentyna Dudenok**

*Berdyansk State Pedagogical University,
Faculty of Humanities and Economic Studies,
Department of History and Philosophy
Smidta str., 4, 71100, Berdyansk, Zaporizhia region, Ukraine*

Philosophical foundations of two leading schools of globalistics are considered: the school of universal evolutionism and the school of mitosis of biospheres. It is argued that the activity of these schools is one of the attempts of the academic world to understand mechanisms of evolution, to explain the interaction of the elements of the Universe and to predict the future of mankind. Methodologically, these schools are characterized by the rejection of anthropocentrism, by the effort to combine the attempts of both the natural and social sciences, as well as by the desire to anticipate dangers that await humanity in the ways of evolution.

It is noted that N. N. Moiseev is the founder of the school of universal evolutionism, or of the school of global ecology. This school is known first of all for developing the computer model "Gaia", which allows to calculate the consequences of world nuclear war ("nuclear winter"), and to justify the need for world agreements and compromises to solve fateful problems. One of the central ideas of the school of universal evolutionism is the statement of the insurmountable contradiction at all levels of the Universe. Contradictions are interpreted as a source for the development, because they force people to find new opportunities. It is argued that the representatives of this school have proved the possibility of cooperative world agreements in order to solve global problems, and have put forward the idea of creating "Institutes of concord" for achieving effective compromises.

It is emphasized that the school of mitosis of biospheres is considered to be a French version of the doctrine of the noosphere. The issue of the school is largely determined by the increased space exploration and by the orienting science to wards meeting the needs of astronautics. Activities of the Institute of Ecotechnics in the field of astronautics were aimed at creating small artificial biospheres with predefined properties. According to scientists, the results obtained will significantly improve the terrestrial biosphere and will contribute to the formation of the noosphere.

It is argued that the school of global ecology and the school of mitosis of biospheres have significantly influenced the formation of modern paradigms of global studies, paving new paths in the anthropological space. The concept of universal evolutionism is the basis of the scientific picture of the world. The principles of these schools contribute to the development of methodological provisions for the information systems development for managing resources and their distribution in hierarchical systems using appropriate software built on the basis of the proposed mathematical models.

The idea of the noosphere is regarded as a worldview standpoint that, in order to solve global problems, involves abandoning mercantile values of the consumer society, understanding the importance of self-restraint and internal discipline for the sake of nature conservation. It is proposed the new ethics of human-nature relationships – the ethics of "environmental imperative".

Key words: anthropic principle, evolution, mitosis, development, system, civilization.

УДК 101 (075.8)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.6>

НООСФЕРНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ТА НОО-МЕТОДОЛОГІЯ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЗНАННЯ І ЗДІЙСНЕННЯ ПІЗНАННЯ НА ЗАСАДАХ НОО-НАУКИ

Володимир Капіца

Криворізький національний університет,

кафедра філософії і соціальних наук

вул. В. Матусевича, 11, 50027, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна

Розглянута у статті проблема є продовженням авторських розробок про ноосферу як ноосферно-епістемологічну реальність наукового знання, інноваційного мислення і ноо-пізнання. Дослідження проблеми в її даному представленні зумовлено потребою в розробці філософсько-методологічних засад визначення знання у таких пізнавальних онтологіях, котрі дозволяють набагато ефективніше здійснювати пошук принципово нового знання, створювати та ефективно реалізувати інноваційні науково-дослідні програми з ноосферних технологій для розвитку екологізованого виробництва на постіндустріально-ноосферному базисі. Звідциль визначається і мета – дослідити на інноваційно-методологічних засадах процес конструктивного об'єктування знань, їх генерації та розширеного продукування в ноосферно-епістемологічній реальності методами їх безперервного зросту та багатомірного відтворення через епістемологічний рух в якості ноо-знання. Наукова новизна представлена розробкою різних пізнавальних онтологій та їх об'єднанням в єдину гносеометрику знання і пізнання на засадах ноо-науки. В цьому відношенні ноосферна епістемологія дозволяє більш чітко визначити предмет і зміст філософії ноо-науки, її методологічні можливості у власному теоретико-епістемологічному та емпірично-праксіологічному значеннях.

За авторською концепцією, філософія ноо-науки, що базується на ноосферно-епістемологічних засадах, має дослідні завдання більш високого рівня. Вони приймають вищевимірно-ноосферний характер під час формування фундаментальних реальнісно-з'єднуючих та об'єднаних суб'єкт-об'єктних засад з онтології, гносеології, епістемології і праксіології ноо-науки, котрі дозволяють безпосередньо реалізувати ноо-знання за принципом єдності мислення і буття. Це інтегративно діючі закони (метазакони) безпосередньої ноо-реалізації наукових знань на основі їх розширеного продукування в якості ноо-знань та інновацій в такому «ноосферно-праксіологічному виробництві», де вони безперервно відтворюються у все більш досконалії репрезентації. Щоб подібне відбувалося, існуюча наукофера знання і пізнання повинна прийняти модус ноо-епістемологічної реальності, в котрій програмно активуються процеси інноваційного мислення і ноо-пізнання на засадах ноосферної епістемології, що призводить до розширеного зросту знань з їх одночасною реалізацією в ноо-праксісах за ноо-методологією науково-дослідної діяльності. Подібне стає можливим у разі виявлення «епістемологічного руху» знань від їх первинно-епістемологічного стану «сущезнань» та до їх онтологічного «об'єктування» і втілення в «об'єктосущому» як реально існуючого знання. В ноосферно-методологічному відношенні це дозволяє розширити та поглибити як «методологічну рефлексивність» ноо-епістемології, так і її інструментальність, методологічну доказовість та номологічну реалізуємість в ноосферних технологіях, НТ-праксісах та проектних ноо-інноваціях.

Ключові слова: ноосфера, ноосферне мислення, ноо-пізнання, ноосферна епістемологія, епістемологічний рух знань, ноосферно-епістемологічна реальність, епістемологічний конструктивізм, ноосферний зріст знань, ноосферна методологія науки, ноосферні інновації, ноо-технології, ноосферно-технологічні праксіси.

Ця проблема є продовженням авторських розробок про ноосферу як ноосферно-епістемологічну реальність наукового знання, інноваційного мислення і ноо-пізнання. Постановка проблеми зумовлена потребою в розробці філософсько-методологічних засад ноосферної епістемології представлення знання у таких пізнавальних онтологіях, що дозволяють набагато ефективніше здійснювати пошук принципово нового знання, створювати та ефективно реалізовувати інноваційні науково-дослідні програми з ноосферних технологій для розвитку екологізованого виробництва на постіндустріально-ноосферному базисі. Звідціль відзначається і мета – дослідити на інноваційно-методологічних засадах процес конструктивного об'єктування знань, їх генерації та розширеного продукування в ноосферно-епістемологічній реальності методами їх безперервного зросту та багатомірного відтворення через «епістемологічний рух» в якості ноо-знання. Наукова новизна представлена розробкою різних пізнавальних онтологій та їх об'єднанням у єдину гносеометрику знання і пізнання на засадах ноо-науки. В цьому відношенні ноосферна епістемологія дозволяє більш чітко визначити предмет і зміст філософії ноо-науки, її методологічні можливості і власному теоретико-епістемологічному та емпірично-праксіологічному значеннях.

Розробка філософсько-методологічних засад ноосферної епістемології є цілком правомірним і за ознаками наукової новизни предстає інноваційно-дослідним завданням, що має вищевимірно-ноосферний характер. Це насамперед відноситься до створення фундаментальних, *реальнісно-з'єднуючих та об'єднаних суб'єкт-об'єктних засад з онтології, гносеології, епістемології, методології і праксіології ноо-науки, котрі дозволяють безпосередньо реалізувати ноо-знання за принципом єдності мислення і буття*. А в номологічному відношенні – це інтегративно *дійчі закони (метазакони) безпосередньої ноо-реалізації наукових знань на основі розширеного продукування в якості ноо-знань та інновацій в такому «ноосферно-праксіологічному виробництві», де вони безперервно відтворюються у все більш досконалії репрезентації*. За авторськими розробками, такого роду «ноосферно-праксіологічне виробництво» в сучасній промисловій системі (що трансформується в постіндустріальну), може бути представлено у складі відповідних когнітивно-«програмуючих комплексів», в креативних «проектних матрицях» і в ноосферних «матричних структурах» [1, с. 753, 854]. Але для цього необхідно, щоб існувала відповідна «праксіологічна наукова реальність» як наукофера і *ноосфера інноваційного мислення та ноо-пізнання, що репрезентує себе в якості ноо-епістемологічної реальності безперервного і розширеного зросту знань з їх одночасною реалізацією в ноосферно-технологічних НТ-праксісах за номологією і ноо-методологією програм інноваційної науково-дослідної діяльності*.

Ноосферна епістемологія та ноо-методологія представлення знання дозволяє перш за все виявити власний предмет філософії ноо-науки. Це є дослідження «епістемологічного руху» знань у напрямі безперервного ноосферного зросту знань та здійснення на цій основі дослідно-пошукового процесу «по знанню» з продукуванням ноо-знань. Подібне здійснюється як первинно-епістемологічний пошук «сущезнань», які існують ще до їх онтологічного втілення в «дійсному знанні» об'єктної світореальності. Тобто до їх «об'єктування» в конструктах ноосферної епістемології, коли воно стає «реальнісно-сущим» і фіксується в різних пізнавальних онтологіях наукового дослідження. В цьому сенсі «епістемологічний рух» є «об'єктуючим» і завершальним відносно «гносеологічного руху» [2, с. 372], «онтологічного руху» [3, с. 409], їх з'єднання в Онтогнозисі за «фундаментальними принципами гносеології і онтології ноонауки» [4, с. 391]. В подібному єдиному онтогностичному методологічному аспекті епістемологічний рух знання і «по знанню» треба розуміти наступним чином:

1. Як іманентний до епістемологічного руху «гносеологічний рух» пізнавального пошуку знань як ноо-знань у всезагальному метапроцесі «онтологізації» абсолютного знання (ноуменального «безумовного метазнання») у феноменальному бутті [3, с. 372–373];

II. Як іманентний до епістемологічного руху «онтологічний рух» втілення «абсолютнісних знань» в определене знання феноменального буття, що є «онтологічною перевіркою» і «буттєвісною верифікацією» достовірності первинних знань (абсолютнісно-першовитокованих) на їх істиннісну автентичність та «онтологічну адекватність» своїй власній «гносеологічній первосутності» і первинному «гнозису» суцього (як «сущезнання»).

III. *Єдність і злиття гносеологічного та онтологічного «рухів» у всеєднісному креативному синтезі «пошукового знання» – як онтичного, потенційно можливого знання, так і вже «реалізованого», а тому онтологічно існуючого знання, що репрезентує себе в якості «епістемологічного руху. Подібним чином і досягається «зріст знання», а на основі цього «зростаючого знання» здійснюється «менталізація суцього» і його перетворення на «сущездійсне знання».*

При такому концептуальному розумінні «епістемологічного руху» філософію науки і ноо-науки можна представити на їм відповідних базисних онтогносеологічних засадах. Цей базисний характер органічно пов'язаний з безперервно-епістемологічним процесом зросту знань, що акумулюються через «епістемологічний рух» знань в «онтогносеологічній реальності» ноосферного «живого буття знань». А саме:

(1) здійснення «епістемологічного руху» від натурфілософських засад знань (ведичні часи і Античність) до природознавчих і наукових засад знання і пізнання; подібна «натурфілософська нероз'єднаність» знань (включаючи їх синкретизм) фактично проіснувала до Нового часу (ХУІ ст.н.е.), коли природознавство почало оформлятися в галузево-дисциплінарну науку, і розвинувся «науковий світогляд» у суто природознавчому аспекті конкретних наук і загальнонаукового знання;

(2) здійснення «епістемологічного руху» у його універсально-всезагальному модусі, що відбувається в самих широких параметрах, масштабі та необмеженому у своєму розповсюдженні від онтично-потенційованого знання (непідтвердженого) до онтологічно-здійсненого і науково-підтвердженого знання (емпірично-експериментального);

(3) формування «епістемологічної реальності» у складі онтологічно-определеного знання («онтологічної реальності») і гносеологічно-пошукового «невтіленого знання» (неопределеного), що існує тільки в пізнавальному процесі; ця «епістемологічна реальність» має складну структуру знання за своїм родом, типом і видами, «класами знань», структурою та представленості у складі загальнонаукового, фундаментального і прикладного знання; на цій основі здійснюється «класифікація наук», виявляються закони розвитку наук і зросту наукових знань, відбувається диференціація-інтеграція наук тощо;

(4) реалізація тренду «епістемологічного руху» від теоретично-епістемологічного знання («теоретична епістемологія») до практично-епістемологічного знання («емпірична епістемологія»); в цьому широкому діапазоні виявляються «ментальні треки» споглядального і «описового знання» (дискретного), представленого в поняттях, категоріях, концептах і теоріях (понятійно-теоретичне знання), а в реалізованих трендах фіксується емпірично-предметне, експериментально-підтвержене і дослідно «встановлене знання» (апостеріорі), котре можна продемонструвати, відтворити і технолізувати в певних конструктах;

(5) формування філософсько-наукової епістемології як загально-філософського «епістемологічно-наукового підґрунтя», що утворюється із загально-об'єктного, «реального» і дійсно-існуючого наукового знання, з котрого складається «епістемологічна реальність»;

її можна представити як епістемосферу «філософсько-наукової реальності» (ФНР), наукової і «ноонаукової реальності», де можлива репрезентація нормативно-предметного, наукового і ноонаукового знання, що є «підтвердженим», експериментально-доказовим знанням, подібне ФНР – знання включає все світоглядне і світорозумове знання в його неопредмеченому модусі та латентних станах «онтичного знання», котре «онтологізується» і на основі «утворених пізнавальних онтологій» виникають власні філософсько-наукові засади дисциплінарної філософії науки, з власним об'єктом і предметом її філософсько-наукового вивчення в навчально-методологічному і методично-операційному аспектах, а саме – як ***самообґрунтування філософії науки і ноонауки на предметно-доказових і експериментально-підтверджувальних засадах (теоретичних та емпіричних) «знання апостеріорі»***;

(6) імперативно-ціннісні засади «епістемологічного руху» як ***«аксіологічного руху»*** ціннісно-детермінованого знання; тобто це ціннісно-сміслові і смисло-значеннєві засади «епістемологічного руху», що здійснюється не взагалі і «безвідносно ні до чого», а навпаки – як *семантичне (ціннісно-дискретне) і семіотичне (континуально-безперервне) знання, інтегроване в кінечний – безкінечний рух «опредмечення-розпредмечення» знання у своєму «сущєіснуванні» як ціннісно-детермінованого «сущєзнання» в аксіологічній функції ціннісно-знаннєвої «менталізації сущєго»*;

(7) інформаційно-семантичні засади «епістемологічного руху» в якості суб'єкт-об'єктного знання, «згорнутого» та кодованого в «інформаційно-семантичних паттернах» (ІСП) і матричних конфігураторах (ІСМК) з можливістю передачі знання у вищі онтологічні виміри; подібне предстає як здійснення «онтологічного руху» знань у вищих онтологічних вимірах у їх неперервній поступовості, одночасності та континуально-безперервній подовженості як реально-дійсного; але вже у вищому модусі ***ноо-знання власної самоорганізації і самовпорядкування в ноосферній «реальності знань», «живого знання» ноосферного буття та «ноонаукової реальності» як ноосфери інноваційного мислення і пізнання.***

На цій основі можна виділити «три головних аспекти» ***епістемологічного руху «сущєзнань» у їх ноосферно-онтологічній детермінації філософії науки і ноонауки.*** А саме:

1) ***«гносеологічний аспект»*** – це пошук наукової істини презентаційними методами активної і цілеспрямованої пізнавальної діяльності, що представляє собою процес «суб'єктивізації знань» (гносеологічним суб'єктом);

2) ***«онтологічний аспект»*** – це об'єктна визначеність і репрезентація знання в його опредмеченій формі (формоопредмеченості), що здійснюється в процесі «об'єктивізації знання» (природним чином або в процесі наукової діяльності);

3) ***«епістемологічний аспект»***, що пов'язаний з процесом «зросту знань» та поглибленням їх змісту від первинно-сутнісних початків і джерел до встановлення законів «буття знання» (в якості «онтологічного знання») та його об'єктивного (об'єктного) виявлення і використання креативними методами опредмечення творчих сутнісних сил ноо-суб'єктів; у такому епістемологічному процесі з'являється знання особливого роду – це ***синтетичне «суб'єкт-об'єктне знання», ноо-знання власного самопідтвердження і самореалізації в ноо-бутті***; воно й предстає як науково-епістемологічна, ноосферно-епістемологічна і «ноонаукова реальність» активно функціонуючої ноосфери «живого буття розуму».

Проведений аналіз початків ноосферної епістемології дає підставу зробити важливий висновок, а саме – філософію науки і саму науку можна визначити в ***традиційному розумінні*** («класичному»), що виявляє «об'єктивне знання» у відповідній «об'єктивній реальності», а також в ***нетрадиційному розумінні*** («некласичному») з орієнтацією

на «релятивне знання», котре є певною мірою суб'єктивним. Однак воно є науково-методологічно суб'єктованим тільки у відповідному світоглядно-методологічному аспекті, що залежить від філософської позиції творчого суб'єкта та наукової парадигми, яку він епістемологічно відстоює. Як «епістемологічна парадигма» щодо «суб'єктивації знань» подібне і може набувати форми реальної «епістемологічної відносності» відносно самої «об'єктивної реальності знання», котре парадигмально «суб'єктивується», «аспектується», «контекстується» «інтерпретується» та безперервно змінюється залежно від характеру наукових досліджень. В інноваційному розумінні воно може набувати характеру «забігаючого знання», предстати випереджально-аферентним і поки що «неактуалізованим знанням». Тобто воно предстає як таке, що існує тільки в «науково-реальнісній перспективі», лише в «епістемологічних конструкціях» та понятійних конструктах і ще не стало «дійсним знанням». Тому воно й інтерпретується як «суб'єктивне знання» (частково чи повністю), «онтичне знання» (з потенціалом можливості), а феноменологічно – як «суб'єктно-істиннісне знання», що «інтенційно висвічується» ментальним «потокотом свідомості» творчого суб'єкта (М. Хайдеггер) і має наукову вірогідність (достеменість) **«суб'єкт-об'єктної істини» суцезнання «менталізованої достеменості»**.

З огляду на подібні означення знання, котре на методичній основі ноосферної епістемології перетворюється на ноо-знання в процесі «епістемологічного руху» і «зросту знань», можна більш чітко виокремити головні особливості «епістемологізованої» методології продукування і представлення знань. А саме:

– світоглядна і світорозумова методологічність ноо-епістемології; за цією особливістю ціннісна смислонаправленість науки напряму залежить від світоглядного типу наукової методології, що використовується як «світоглядна методологія», а в ноо-науці – «світорозумової ноо-методології»; це має вирішальне значення у визначеності «ціннісної сувереності науки» (В.В. Будко), бо тільки «ціннісна незалежність науки» в її конкретному значенні «зумовлює норми, що потребуються для характеристики вченого» [5, с. 241, 242], а в загальному значенні, за В.С. Стьопіним, дозволяє здійснити рух «від методологічних ідей до теорії і нової картини світу»; тоді можливо на основі «стратегії... постнекласичної науки» сформувати «універсально-еволюційний науковий світогляд як «основу сучасної картини світу», котра створює «нові світоглядні орієнтири цивілізаційного розвитку» [6, с. 252, 300–307, 427]; цей розвиток базується саме на основі відповідних «світоглядних технологій», коли створюється якісно нове «філософсько-методологічне знання», що дозволяє «формувати синтетичний образ наукової картини світу за допомогою синтезу знань, їх диференціації та інтеграції» [7, с. 110, 112], а на цих засадах – створити **світоглядно-методологічне підґрунтя філософії науки, а також самої науки у її сучасному значенні та у вищому статусі ноонауки з розвинутою епістемосферою ноо-знань**;

– «епістемологічна прогностичність» і передбачуваність існування світу в його майбутніх станах; подібне здійснюється завдяки «епістемологічному конструктивізму» філософії ноо-науки, що забезпечує ноосферний зріст наукових знань; подібний науковий «радикальний епістемологічний конструктивізм» дозволяє досягти певної «зміни типу наукової раціональності кінця ХХ – початку ХХІ століття»; а коли застосувати конструктивно-евристичні підходи наукового дослідження з побудови «буття майбутнього», то й змінити це майбутнє шляхом епістемологічної реалізації найкращих «футурологічних проєктів» [8, с. 57];

– перманентна «методологічна рефлексивність» ноо-епістемології науки в прирощенні та акумуляції знань; подібне здійснюється на основі застосування нових методів і прийомів пошуку знань, що й визначає **інноваційну методологічну спрямованість**

наукового пізнання, котре ніколи не може бути припиненим, якщо воно будується на «постійній методологічній рефлексії»; в ній завжди присутня як «раціональна компонента», так і «ірраціональна компонента» у співвідношенні «об'єктивного» і «суб'єктивного», але без «об'єктивізму» і «суб'єктивізму» [9, с. 28–29];

– законоположеність, цілеположеність і методологічна номонологічність ноосферної епістемології; в подібній означеності вона іманентно зорієнтована на номонологічне виявлення «об'єктивних законів» як поза «S-O зв'язку» («незалежного» існування «об'єктивного світу»), так і в «S-O єдності» світу і творчих суб'єктів, котрі беруть на себе відповідальність гармонійного і сталого розвитку науки, культури і суспільства за логономосом «S-O зв'язку» [10, с. 339];

– самовідтвореність наукових знань в ноосферно-епістемологічній реальності на методологічних засадах ноо-епістемології; подібне здійснюється як в системі ноосферних понять, категорій та «описового знання» (deskриптивного), так і емпірично-підтвердженого знання (праксіологічного) як результату науково-дослідного процесу і підтверджуючих цей результат наукових експериментів в ноо-технологіях;

– інструментальність та строга методологічна доказовість ноо-епістемології через її праксіологічну направленість на технологізацію знання та створення «інструментальних ноо-технологій» (НТ); подібна «інструментальна домінанта» ноо-епістемології на інновації та НТ-праксісі дозволяє досягти строгої достовірності наукових висновків, обґрунтованості, підтверженості вірогідних суджень і гіпотез на основі ноосферно-розвиненого мислення і методологічної культури дослідників;

– методологічна метасистемність ноосферної епістемології, котра дозволяє структурувати та класифікувати знання за його родом, видом і типами, а саму ноо-науку представити як операційний ноо-реалогнозис або наукову реальність-ноосферу метасистемного продукування ноо-знань [11, с. 628]; це дозволяє, з одного боку, «конфігурувати» знання в певній архітектоніці, епістемологічній конструкції і сталості «основного ядра» (І. Лакатос), а з іншого – змінювати і розвивати його з розширеною функціональною можливістю його зміни, взаємодії, розвитку, переходу від «традиційного» до «нетрадиційного» та «інноваційного» знання, «інноваційної науки» і ноонауки.

Подібна науково-методологічна метасистемність ноо-епістемології дозволяє поставити питання про фундаментальну структуру знання в його епістемологічному значенні. Через ці епістемологічні означення та внутрішні смисли структура наукового знання предстає в «явленому вигляді», на основі чого проводиться видова «класифікація наук». Володіючи «фундаментальною структурою» знання, творчий суб'єкт може змінити власну номонологію і епістемологічну «методологію мислення». За традиційною методологією «гносеологічний суб'єкт» лише викладає відомий і визнаний в науці матеріал (емпірично підтверджений як методологічне та прикладне знання), доводить до відомого результату наукового дослідження, а на основі цих конкретних наукових результатів ставить проблеми і питання, що потребують наукового вирішення. Тому й треба зважити, що в сучасній науці суб'єкт пізнання все більше виступає у статусі «епістемологічного суб'єкта». На відміну від «гносеологічного суб'єкта» (творчо-дослідницького, «пізнавального типу»), «епістемологічний суб'єкт» не стільки викладає усталені наукові дані і ставить наукові проблеми, стільки одночасно намагається вирішити проблему, розробити нові підходи, методи, концепції, конструкції, моделі, науково-дослідні програми тощо. Так, М.А. Розов вважає, що подібним чином діяв у науці А. Ейнштейн, який «не просто писав, не просто викладав, він вирішував проблеми», бо його мислення завжди має рефлексивний, програмуєчий характер, він іноді не стільки вирішує, скільки програмує рішення,

обговорює підхід, говорить про перспективи» [12, с. 312). Подібний епістемологічний «стиль мислення», на думку М.А. Розова, був притаманний видатному методологу Г.П. Щедровицькому, котрий запропонував «інноваційну програму побудови сучасної епістемології і філософії науки». Він здійснив «побудову елементарного знання, виявив інваріанти теоретичного та емпіричного пізнання», добився вирішення «проблеми інновацій у галузі науки» (цитата з анотації до монографії М.А. Розова). Серед них одна з фундаментальних проблем – це епістемологічна «перебудова теорії пізнання на основі концепції (механізму) «теоретичного конструктора» [12, с. 16, 34]. Цей «конструктор повинен представляти собою правила комбінування більш чи менш однотипних елементів», котрі є «елементами знання», частками «елементарного знання» (нормативного чи «атомарно-логістичного знання» в неопозитивізмі – ред.), на основі чого здійснюється вже більш складна «побудова елементарного знання», інноваційна «побудова моделі науки» як системи (наприклад, у її «епістемологічних моделях» – ред.), а ці моделі доводяться до «інженерного проектування» вже в конструкціях епістемологічної теорії пізнання (ЕТП) [Там само, с. 19, 28]. Подібна ЕТП, з одного боку, параметрично охоплює «проблему інновацій», а це всі «інновації в науці та інших сферах суспільства», а з іншого – необхідно включає «епістемологію і проблему редукаціонізму» у площині «теорії пізнання як емпіричної науки» [там само, с.74, 106, 143, 153]. І вже в такому понадширокому інтервалі з'єднання «теоретичного» і «емпіричного» знання відбувається на основі ЕТП розширений пошук і вибір «інваріантів емпіричного і теоретичного знання» через епістемологічні «механізми розвитку знання» [там само, с. 163, 181]. За нашою концепцією, це інформаційно-семантичні паттерни знання (ІСП), його композиційні конфігуратори (КК) та інформаційно-семантичні матриці знання (ІСМ). Г.П. Щедровицький також досліджував знання у подібному тренді, здійснюючи свої «епістемологічні побудови» розвитку знання з окремих «елементів знання», розглядаючи їх потім в дуже широкому «епістемологічному діапазоні знань» [13, с. 135–136]. А саме:

(1) *побудова епістемологічних «моделей науки»*, що предстають як «рефлексія роботи (над знаннями – ред.) за схемою моделі» [Там само, с. 135];

(2) *вироблення такої «морфології знань», в котрих здійснюються вимоги та «умови передачі знань»*; це відбувається в контексті їх комунікації і трансляції, «синтагматики» і «парадигматики» як «особливих процедур, в котрих ці два існування знака (знання – ред.) зводяться в одне, об'єднане існування» [там само, с. 136];

(3) *динамізація знання і представлення «знання як рух» по діяльнісним позиціям перетворення «поняття знання» на «дійсність»* («дійсність знання» – ред.); ця «дійсність знання» виявляється як «рух по знанню» і безпосередній «рух знання», що є номологічно детермінованою необхідністю «епістемологічного руху» знання, бо знання предстає не тільки в якості «об'єктів оперування» («знаки, числа, слова тощо»), але й у самостійному значенні «сущезнання» з незалежним існуванням; тобто, за Г.П. Щедровицьким, «знання спочатку існує саме як дійсне знання» [там само, с. 153], а за нашою концепцією, це знання «без об'єктування», з чим і виникає проблема існування та «об'єктування знання», що вирішується через здійснення «епістемологічного руху знань», в якому представлено об'єктоване і необ'єктоване знання, котре і є «дійсним» та «реальним знанням»; однак воно може існувати і поза «реальнісним розгортанням», наприклад, як «знання-в-сутності», «сутнісне знання», «сущезнання», «неморфологізоване» і «неконфігуроване знання» тощо.

Таким чином, відмінність між «дійсним» і «недійсним» знанням є відносною. «Епістемологічне означення» знання є таким, що потребує його «виведення» з латентності

власних «іманентних властивостей» і «введення у певне ментальне розуміння та реальнісну епістемологічну актуалізацію» в суб'єкт-об'єктному аспекті, а саме – «епістемологічних моделей знання» та «конфігурування знання», їх «морфологізованої репрезентації» та «семіотичної кодифікації знання». Загалом це «розгортання знання» з сутності у дійсну реальність та його універсальне представлення в «епістемологічній реальності». В ноосферному континіумі знань – це їх *репрезентація в ноосферно-епістемологічній реальності*. На мікрорівні окремого епістемологічного суб'єкта – це може представати «смысловим знанням», бо «моя свідомість» породжує смисли, а вони можуть бути рівною мірою дійсними і недійсними». Тобто ставати «реалізованими смислами» в знанні чи оставатись і бути «нереалізованими смислами» в життєдіяльності та в знанні [13, с. 53]. В ноосферній епістемології «дійсне-недійсне» знання, можна представити в раціоналізованих смислах «процедурного знання», що конфігурується як *операційне «семантичне знання» і «семіотичне знання»*. В такій конфігурації «дійсне» і «недійсне» знання «співпадають з деякими процедурами моєї роботи на об'єктах»: це різні «знакові об'єкти», слова, поняття, числа як «умовно-дійсні об'єкти», «семантичні об'єкти» чи «когнітивні об'єкти» тощо [там само, с. 153]. За своєю суттю, це «знання – в – процесі» свого виникнення та відповідного визначення-«номіналізації» з модусу «сущезнання» в науково «номіналізоване знання», а з цим переходить з модусу «умовно-дійсного знання» в «реально-дійсне знання» [11, с. 560–561]. Це є знання у самій дійсності (і про саму дійсність), воно існує без усіляких передумов наявності свідомості та його усвідомленого сприйняття як «реально-дійсного знання». Подібне знання може мати «необ'єктоване існування» і представати в модусі «необ'єктованого знання», котре ще не набуло понятійного статусу «об'єктованого розуміння». Тому в антропомисленні воно взагалі відсутнє у вигляді якого-небудь знання, хоча й має потенціал «онтичного знання» і «знання-в-можливості». *Однак саме потенційоване знання, за нашою концепцією, має ключове значення для зросту знань, оскільки в ньому закладений безмежний потенціал «сущезнання», котре можна «реалізувати» в «сущедійсному» знанні*. Проте для цього необхідно на основі ноосферної епістемології методологічно здійснити коннекційно-епістемологічну операцію *суб'єкт-об'єктного зв'язування реальності як єдиного сущедійсного* [11, с. 563]. А саме, – щоб транслювати знання у двох напрямках: в одному напрямі передавати «суб'єктивне знання» дійсності, а в іншому напрямі транслювати об'єктивне знання – суб'єкту.

Подібні «епістемологічні розмисли» зумовлюють необхідність утворення відповідного «методологічного простору» для суб'єкт-об'єктного «зв'язування знання» на засадах ноосферної епістемології. В такому «методологічному континіумі» може існувати свого роду «подвійне знання», котре виникає в результаті як загального епістемологічного «руху знань», так і внутрішнього «руху в знаннях» і «руху по знанням». В процесі пізнання і на основі епістемологічної методології дослідник «маркірує одне із знань як об'єктивне» і тим «відносить різні знання до одного об'єкту» [13, с. 66, 68, 69]. Тому виникає питання про «семантику об'єкта», його багатозначність і про «семіотичне декодування» множинних значень одного «об'єктосущого». Щоб подолати подібне протиріччя, В.С. Стьопін пропонує здійснити такі методологічні нововведення, котрі відповідають «принципу конструктивності» [6, с. 318]. На цих підставах «критерій істинності» у нього стає «конструктивним критерієм», за яким можна здійснювати «синтез знань» і повертати їх до первинної єдності. Але, щоб подібного досягти повною мірою, треба задіяння «принципу конфігуративності» (Г.П. Щедровицький), котрий виявляє «першозначення знання», коли вони проходять через семантичний і «семіотичний фільтри» і «сумішує продуктивність і репродуктивність мислення» епістемологічного суб'єкта [13, с. 65, 70–71]. На наш погляд, провідне значення

повинен мати також **принцип ноосферної реалізуємості знань**, за котрим не потрібно долати «семантизацію знання» та «семіотизацію об'єктів» у свідомості і мисленні епістемологічних суб'єктів. Знання за цим принципом ідентифікується в його «S-O єдності» та «S-O розвитку» як ноо-знання, що перебуває в безперервному епістемологічному русі і має свою «реалізацію» у високорівневих та багатовимірних пізнавальних онтологіях. Йому іманентно притаманний «епістемологічний конструктивізм» універсальної реалізації без фундаментальних обмежень в онтологічному визначенні сущезнання у континуальній всеєдності «епістемологічного реалогнозиса» [13, с. 629]. В подібній ноосферно-епістемологічній реальності задіюється механізм безперервної реалізації ноосферних «креативних синтезів» (НКС), котрі епістемологічно актуалізують «дійсність сущезнання» як його сутнісну та «об'єктну реалізацію». А «суб'єктна самореалізація» знання в процесі здійснення дозволяє креативним суб'єктам представити його в модусі управляючого і програмуючого ноо-знання. Наприклад, в епістемологічній дії ноо-фактора, котрий в людинорозмірній морфології існування світу фіксується як «антропний принцип» підтримання світопорядку в гармонійно стабілізованому стані завдяки врівноважуючим процесам ноосферогенезису знань у вселенському універсумі.

На цих підставах можна зробити такі висновки. Ноосферна епістемологія відіграє ключову роль у створенні інноваційних засад сучасної науки, ноосферного розуміння світу і ноо-пізнання, стає базисом знань для розвитку філософії ноо-науки, створення інноваційних дослідних програм для прогресуючого зросту знань і розробки ноосферних технологій в антропоморфних практиках гуманізованого розвитку природного світу і соціуму.

Список використаної літератури

1. Капіца В.Ф. Філософія і методологія ноо-науки: дослідні програми з ноосферних технологій та їх НТ-практиси в проектних ноо-інноваціях. Книга 4. Кривий Ріг : Видав. центр, 2019. 939с.
2. Капіца В.Ф. Гносеологічні перетворення знання і ноуменальне пізнання. Кривий Ріг : Видав. центр, 2011. 387с.
3. Капіца В.Ф. Онтологічні виміри буття і філософія онтогенезису. Кривий Ріг : Видав. центр, 2012. 491с.
4. Капіца В.Ф. Філософія науки та ноосферно-наукові інновації в мисленні і пізнанні. Книга 1. Кривий Ріг : Видав. центр, 2016. 623 с.
5. Будко В.В. Філософія науки. Харьков : Консум, 2005. 268с.
6. Степин В.С. Теоретическое знание. Москва : Наука, 1999. 502с.
7. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Постнеклассическое естественно-научное образование: концептуальные и философские основания. Москва : КомКнига, 2010. 202 с.
8. Конструктивизм в епистемологии и науках в человеке (материалы круглого стола). *Вопросы философии*. 2003. № 3.
9. Кохановский В.П. Философия и методология. Москва : АСТ, Ростов на Дону, Феникс, 1999. 576с.
10. Капіца В.Ф. Філософія науки як ноосфера інноваційного мислення і ноо-пізнання. Книга 2. Кривий Ріг : Видав. центр, 2018. 797с.
11. Капіца В.Ф. Філософія науки: інноваційна методологія та епістемологія ноосферного зросту знань. Книга 3. Кривий Ріг : Видав. центр, 2018. 731с.
12. Розов М.А. Философия науки в новом видении (Ред. – составитель Н.И. Кузнецова). Москва : Новый хронограф. 2012. 440 с.
13. Щедровицкий Г.П. Знак и деятельность – в 3-х книгах. Кн.1. Структура знака: смыслы, значения, знания (14 лекций, 1971, сост. Г.А. Давыдов). Москва : Вост. лит., 2005. 463 с.

**NOOSFERNA EPISTEMOLOGIYA AND NOO-METHODOLOGY
OF PRESENTATION OF KNOWLEDGE AND REALIZATION OF COGNITION
ON PRINCIPLES OF NOO-SCIENCE**

Volodymyr Kapitsa

Kyryv Rih National University,

Department of Philosophy and Social Sciences

V. Matusevich str., 11, 50027, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine

The problem considered in the article is continuation of author developments about noosphere as noospherno-epistemological reality of scientific knowledge, innovative thinking and noo-cognition. Research of problem in its this presentation conditioned by a requirement in development philosophical-methodological principles of determination knowledge in such cognitive ontology, which allow far more effective to carry out a search on principle of new knowledge, create and effectively realize the innovative research programs from noospheric technologies for development of environmental production on the post-industrial noospheric base. From a purpose is here marked – to probe on innovative methodological principles process of structural object-creating knowledge their generation and extended producing, in noospherno-epistemological reality by methods them continuous growth and multidimensional recreation through epistemological motion in quality noo-knowledge. A scientific novelty is presented development of different cognitive ontology and their association in unique gnoseometriku of knowledge and cognition on principles of noo-science. In that behalf noospheric epistemology allows more expressly to define an object and maintenance of noo-science philosophy, its methodological possibilities and own theoretical-epistemological and empirical-praxiological meaning. After author conception, philosophy of noo-science which is based on noospherno-epistemological principles has experimental tasks of higher level. They accept higher-level noospheric character at forming of fundamental unifying reality and the incorporated subject-object bases in ontology, epistemology, gnoseology and praxiology noo-sciences which allow directly to realize noo-knowledge on principle of unity of thinking and being. Its integrativno laws (meta-laws) in force of direct noo-realization of scientific knowledges on the basis of their extended producing in quality noo-knowledges and innovations in such “noospheric-praxiological production”, where they are continuously reproduced in more perfect representation. That the similar took place, must accept existent scientific field of knowledge and cognition modus of noo-epistemological reality in which innovative thinking and noo-cognition processes are programmatic activated on principles of noospheric epistemology, that results in the extended growth of knowledge’s with their simultaneous realization in noo-praxis for noo-methodology of research activity. The similar becomes possible in the case of exposure of “epistemological movement” of knowledge’s from their to the primary-epistemological state of “essential knowledge” and to their ontological “objecting” and embodiment in “object-existing” in quality really existent knowledge. In to noospherno-methodological relation it allows to extend and deepen both the “methodological reflection” of noo-epistemological and its institutionality and methodological provability and nomonological feasibility in noospheric technologies, NT-praxis and project noo-innovations.

Key words: noosfera, noospheric thinking, noo-cognition, noospheric epistemology, epistemological movement of knowledge, noospherno-epistemological reality, epistemological constructivism, noospheric knowledge growth, noospheric methodology of science, noospheric innovations, noo-technological, noospheric-technological praxis.

УДК 130.122+133.4+304.4

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.7>

АКСІОЛОГІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СВІТУ ЯК НАГАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО БУТТЯ

Олег Кучерук

*Національний університет «Одеська морська академія»,
Морехідний коледж технічного флоту
бул. Маразлівська, 40/42, 65000, м. Одеса, Україна*

У статті розглядається роль та місце цінностей, ціннісних орієнтирів, ціннісного світовідчуття в контексті постіндустріального етапу розвитку сучасної цивілізації. Зазначається, що вказана тема має статус перманентної актуальності, адже аксіологічний вимір цифрової свідомості глобальної людини знаходиться в епіцентрі неспинних змін та трансформацій, що провокуються бурхливим та непередбачуваним розвитком новітніх комп'ютерних технологій та сучасної культури взагалі. Є всі підстави казати про те, що останні декілька десятиліть, що ознаменувалися тотальним впровадженням віртуальних технологій у широке соціальне буття, сприяють формуванню якісно нового типу культури, яка розриває просторові та часові межі комунікативного обміну та кристалізує модерний, аксіологічно-перезавантажений тип глобальної свідомості. Відповідно, ціннісна реальність постіндустріалізму актуалізує осмислення широкого спектру соціально-філософських викликів сучасності. З цим питанням пов'язується необхідність і затребуваність аналізу кризових тенденцій, які мають місце в ресурсно-екологічній, геополітичній, соціокультурній нішах людського буття XXI століття. Зазначені виклики та проблеми пов'язані з ціннісно-орієнтовною парадигмою сучасного цивілізаційного проекту, серцевиною якої є ідея матеріального накопичення й товарного апгрейду, що на соціальному мікрорівні демонструє себе в поширенні споживчих та марнотратних тенденцій, у формуванні ізольованих та інституціонально-дезорієнтованих соціальних прошарків, відокремлених від державного життя. Фактори ринково-споживчого мислення, ресурсного марнотратства, соціальної відчуженості і конформізму, кризи ідентичності в просторі глобальної інформатизації суспільства мають вельми високий статус наукової актуальності. Сама наука потребує впровадження в свій ціннісний вимір нової стратегічної концепції, що буде мати на меті формування стійкого, верифікованого та збалансованого стилю подальшої глобальної трансформації з обов'язковим виявленням та розрядженням всіх тих кризових факторів сучасності, що поставили нас сьогодні на межу між ймовірним крахом та необхідністю глобального ціннісного переосмислення.

Ключові слова: цінності, криза, марнотратство, ресурси, постіндустріальна цивілізація, соціокультурне середовище, споживацтво, сучасні виклики.

Цінності постіндустріальної цивілізації в контексті їх трендової, рекламно-споживчої суті являють собою стихійно впорядковані форми регулятивно-мотивуючих феноменів, стійкість яких зазвичай не має довготривалої перспективи. У суспільстві постіндустріального етапу розвитку, в якому затверджена в якості стрижневої домінанти інформація і глобальна інформатизація населення, що відтворює ефект агресивно-пульсуючого і нав'язуваного соціального оповіщення, така ситуація є цілком логічною. Зі сказаного випливає питання: що це дає людині в контексті її ціннісної онтології, а також її самовизначення і самосвідомості? Швидше за все, питання, котрі неспинно виникають, про сенс і мету технократичного становлення, що визначили хід новітньої історії, по відношенню до людської субстанціональності і духовності. Тому що саме сакральна цінність (Бог, духовність, ціль, духовна свобода), котра є найвищою спрямованістю і орієнтиром, виникає духовною пере-

поною на шляху повалення людини до аморфного, знеособленого, безідентифікаційного стану. Вища цінність, набута суспільством, стає тотожна напряду розвитку і спрямованості цивілізації, таким собі сенсоутворюючим орієнтиром, що фундаментує буття. В умовах сучасної ціннісної реальності правильно визначена мета подальшого руху є умовою виживання нашого просякнутого парадоксами і кризовими явищами світу. Така постановка питання зумовлена констатацією відсутності основоположної і ціннісно-конструктивної парадигми постіндустріального еволюціонування. Ситуацією, в якому суспільство товарно-фетишистського споживання вичерпує свій потенціал, а системно-структурні контури майбутнього соціуму вельми розмиті внаслідок еклектико-хаотичного формування нової світоглядної ціннісно-орієнтовної платформи, а також в результаті відсутності розуміння домінантного статусу аксіології в життєствердженні світу.

З самого початку формування великих промислових міст і агломерацій, які включають в себе багатомільйонні маси людей, уніфікованих особливістю автоматичного виробництва, в соціально-філософському просторі починають формуватися концепції і теорії, що ставлять перед собою мету визначити стратегію і перспективу вказаних процесів, осмислити їх аксіологічну сутність і зміст. У зазначеному зв'язку традиційними виявляються бібліографічні посилання на класичні дослідження Д. Белла, Д. К. Гелбрейта, М. Маклюєна [1], Х. Ортега-і-Гассета, Ж. Фреско, Е. Фромма та інших видатних дослідників.

Цікавий теоретичний аналіз проблем постіндустріального функціонування суспільства, кризових тенденцій сучасної науки, виникнення авангардних соціальних груп глобалізованого світу (наприклад, «прекаріат»), сучасних соціально-ціннісних тенденцій і трансформацій, молодіжних ціннісних орієнтирів, що стихійно формуються та видозмінюються, є соціально-філософські пошуки Е. Катасонової, С. Переслегіна [3], М. Петрова Г. Стендінга [5], С. Хайтуна [6] Ч. Хенді [2], О. Шестакова [7], Р. Яновича й інших актуальних мислителів сучасності.

Тим не менш, процеси соціально-аксіологічних трансформацій, що постійно прискорюються, а часом і діаметрально-протилежні зрушення в оцінці і ставленні до певних соціокультурних феноменів і явищ, провокують невичерпний інтерес до осмислення і трактування нульової ціннісної реальності, оновленої новим онтологічним змістом. Цінність – це жива духовна всеосяжна субстанція, яка є індикатором конструктивізму або деструктивізму індивіда, соціальної групи, нації або глобальної цивілізації, про яку власне і йдеться. Отже, виявлення і виведення на план усвідомлення вказаного вище субстанціонального змісту надає можливість діагностування постіндустріальної цивілізації, яка демонструє в собі симптоми системного нездужання, з подальшою прогностичною оцінкою.

Майбутнє – це те устремління, та надія і різного змісту передчуття, яке змушує нас відчувати широкий спектр раціональних і емоційних переживань. З майбутнім пов'язані не тільки суб'єктивна реальність з її кар'єрними устремліннями, побутом і сім'єю, не тільки роль і місце політичної нації на світовій геополітичній арені. З майбутнім найтіснішим чином переплітається питання про наші загальнолюдські перспективи, про буття гармонійної і системно-структурованої цивілізації або «демонтованої» цивілізації або груп цивілізацій, які ведуть між собою нещадну боротьбу, або взагалі про небуття. У будь-якому разі – це питання виживання, переосмислення і перетворення людства як виду, подолання всіх тих технократичних, марнотратних, споживчих домінант, які здобули над нами чільне ціннісно-орієнтовне положення.

Серед найбільш небезпечних викликів сучасності, які демонструють тривожні тенденції по відношенню до майбутнього, можна вказати на проблеми екології і нещадної експлуатації, зумовлені вичерпним геологічним резервом ресурсів нашої планети. Слід підкреслити, що зазначена проблема безпосередньо пов'язана з аксіологічним

світорозумінням цивілізації. Мода, накопичення, споживання, гонка за матеріальним благополуччям відображають внутрішній світ свідомості постіндустріальної людини, в її судорожному схоплюванні реальності і вилученням зі структури сприйняття всього того, що визначає людину як істоту духовну, що прагне до пізнання Істини. У цьому мисленні відсутня цілісність, медитативність, самозаглибленість у власну духовність. Воно подібне до безформної субстанції, котра безвольно вбирає в себе мільйони одиниць маніпуляційно-мотивуючої інформації, спрямованої на поверхневе, спрощене, ситуативно-трендове ставлення до буття. Слід підкреслити, що споживче мислення є невіддільною властивістю постіндустріальної цивілізації, що в цьому порочному союзі концентрується основна суть ціннісної проблеми сучасності. Базис модерних ціннісних установок сучасної індустрії, що постійно оновлюється, провокує неприпустиме зростання гноблення обмежених ресурсів Землі і викид в атмосферу мільйонів тонн отруйних речовин. Можна, наприклад, вказати на оксид вуглецю, що виникає за неповного згоряння вуглецевих речовин, щорічно в повітря викидається до 170 мільйонів тонн цього шкідливого газу. Катастрофічні за масштабами викиди сірководню, сірковуглецю, сполук фтору і хлору, сірчистого і сірчаного ангідриду та інших елементів формують ситуацію екологічного апокаліпсису, що загрожує нам своєю реальністю вже сьогодні.

До проблем екології слід додати військово-політичні конфлікти, громадянські протистояння і війни. Сама війна як деструктивний феномен глобальної історії людства стає акцентованим та невіддільним атрибутом всієї новітньої історії. Стає очевидним, що зазвичай всі конфлікти зводяться до історично тривіального протистояння за територіальне панування і контроль над ресурсами. Можна констатувати, що рівностороннє соціально-економічне конкурування, паритетне інтелектуально-культурне змагання цивілізацій у спробі справедливого розподілу світових матеріальних благ є лише утопічною ілюзією і предметом романтичних уявлень про ідеальний зміст демократії, що не може не мотивувати до аналізу ситуації в її глобальному ціннісному контексті. У реальності є держави передового (постіндустріального) рівня розвитку, зацікавлені в своєму домінантному статус-кво, і є периферія цивілізації, яка перебуває апріорно у статусі вічно «наздоганяючої» модернізації власної економіки. Далі необхідно зазначити, що сучасні проблеми цивілізаційних конфронтацій можна умовно розділити на вертикальні і горизонтальні лінії зламів і протистоянь. До вертикальних належить проблема «Півночі-Півдня», суть якої проявляється в нерівномірному розвитку двох центрів і соціально-економічному утиску південних держав з боку більш можних держав півночі. Інструментами є методики інтелектуального відтоку, культурної експансії, кредитно-позичкового впливу, ресурсно-земельного експлуатування тощо. До горизонтального протистояння можна віднести вже традиційне протистояння, яке увійшло з 2014 р. в нову активну фазу, західної та східної цивілізації. Чим як не ціннісною кризою по соціально-економічній, політико-релігійній та культурно-світоглядній лінії можна пояснити ці конфлікти?

Типологічна класифікація сучасних кризових явищ і їх тенденцій в змозі заповнити обсяг не однієї докторської дисертації, що не може не мотивувати до пошуку виходу з цієї ситуації. Дослідник С. Переслегін в співавторській праці «Нові карти майбутнього, або Анти-Ренд», вказує на те, що сучасна криза «промислової цивілізації» має системний характер і неодмінно призведе до згорання постіндустріального проекту. Яким же чином це станеться? Автор звертає увагу на три можливі сценарії розвитку подій. Перший з них призведе до так званого «призупинення» ситуації, що, на думку дослідника, є найгірше зло. «Людство, зрозуміло, не загине, але масштаби трагедії матимуть планетарний характер, який можна порівняти з наслідками термоядерної війни середніх масштабів» [3, с. 12–13]. Другим варіантом є поступове згорання системних структур та інституцій постіндустріальної

цивілізації, певне розрядження накопичених протиріч та деградаційне сходження до стану «неофеодалізму». Ознаки цього «природного демонтажу» або «первинного спрощення» демонструють себе в сучасному світі, а сам процес, на думку С. Переслегіна, «є порівняно прийнятним способом вирішення постіндустріальної кризи» [3, с. 13]. Третій варіант ґрунтується на необхідності якогось постіндустріального прориву, при цьому провідні світові держави демонструють власні стратегії цього якісного стрибка. Але і цей варіант не має стійкого характеру «оскільки має на увазі запеклу боротьбу глобальних проектів, як між собою, так і з реальністю індустріального світу» [3, с. 14]. Отже, відштовхуючись від концепції третього варіанту можна дійти висновків, що боротьба за матеріальне благополуччя і процвітання, престиж і зону комфорту в стані підвести глобальний соціум до катастрофічної межі його власного існування. Чи не є тоді наразі панівна і загальноприйнята ідея про задоволення матеріальних потреб, котра демонструє себе як пріоритетна цінність і стрижнева філософія цивілізації споживання, м'яко кажучи, помилковою?

Англійський дослідник Чарльз Хенді вважає, що домінуюча протягом тривалого часу думка, котра відображена в працях К. Маркса, А. Сміта та інших філософів-економістів, про задоволення насущних матеріальних потреб як рушійний фактор історії, не зовсім відповідає істині. Гроші та матеріальні блага без сумніву відіграють дуже важливу роль у регламентації соціальних відносин. Але чим, наприклад, у матеріальному еквіваленті, можна виміряти працю вчителів, які ставляться до своєї роботи більш ніж до повсякденної професії і готові за мізерні зарплати (пострадянський простір), з відповідальністю й самозреченням виконувати свою соціальну функцію? [2, с. 166] «Ринком ігнорується все», – вважає професор Хенді, – «що не має вартісного вираження. Найяскравіший приклад – навколишнє середовище. Повітря не має ціни, ми користуємося їм безкоштовно і забруднюємо його в здебільшого безкарно. Так само ми ставимося і до водних ресурсів. Те, що нікому не належить, не має вартісного вираження і не може бути включено ні в один розрахунок» [2, с. 173]. Зростання грошової маси, збільшення товарів і добробуту населення будуть надавати позитивний вплив на соціум лише до певного моменту. Цей матеріальний прогрес, на думку мислителя, має певну зумовленість, не тільки фізичного характеру, а й психологічного і філософського, а з цими значеннями і факторами справи йдуть набагато складніше, ніж з матеріально-фізичними. При тому, що «Зведення принципів дії міського ринку до рівня ключової економічної концепції – один із найпродуктивніших досягнень в історії цивілізації <...> У ринку є свої межі, свої непередбачені наслідки. Він являє собою лише механізм, а не філософію. Ринкові закони спрацьовують не скрізь. Зокрема, вони не діють там, де результат не має грошового вираження...» [2, с. 170]. Економічне зростання, соціальна диференціація і матеріальне процвітання як прихований соціальний регулятив і ціннісно-орієнтовний механізм капіталістичного світу не мають константної основи, тому «доводиться визнати, що ефективність може мати вирішальне значення для існування суспільства, але в підсумку ні вона, ні економічна модель, до якої вона належить, не можуть задовольнити духовний голод людства, відповісти на питання про сенс життя» [2, с. 178]. В останньому твердженні професора Хенді, на наш погляд, криється вичерпне пояснення ціннісної кризи постіндустріальної цивілізації, котра розвивається в парадигмі всезростаючого споживання, що надається нам як безальтернативний маніфест постіндустріального світу. Цей вимір теперішнього буття відштовхує нас від розуміння ключового питання сучасності «Навіщо ми живемо?», а там де виникає таке запитання, не може з'явитися вичерпна відповідь без акцентованого включення в аналіз ціннісного, ціннісно-орієнтовного, ціннісно-мотивуючого предмета уваги як нагальної проблеми ХХІ століття. «У кінцевому рахунку, – зауважує Чарльз Хенді, – нам необхідно нове розуміння життя, котре надає грошам належне місце, але не більше того» [2, с. 180].

Британський професор Гай Стендінг у книзі «Прекаріат: новий небезпечний клас» описує зародження і розвиток у сучасному глобалізованому світі нового соціального класу «прекаріату» (частково зайнятого, соціально нестійкого), котрий не має стабільного заробітку, більш-менш осілого способу життя, стійких ціннісних орієнтирів і як наслідок будь-якої соціально-культурної прихильності. До цієї категорії він відносить трудових іммігрантів, журналістів, програмістів, дизайнерів, студентів і всіх тих представників сучасного, переважно нематеріального виробництва, які не мають прив'язки до роботодавця, корпоративного стандарту, соціального колективу і взагалі не можуть бути віднесені до будь-якого з відомих класів, в тому числі і до середнього класу з його більш-менш вираженою громадянською позицією і ціннісним світовідчуттям. Темна вода, суспільство без стрижню і спрямованості, позбавлене як минулого, так і майбутнього, що розвивається в обставинах інстинктивного намацування матеріальної вигоди і прийнятних умов виживання, ось, мабуть, як можна охарактеризувати цю групу. Це суспільство профанації соціальних орієнтирів, якогось бутафорного ставлення до соціальних інституцій і класичного громадського облаштування. Наприклад, можна вказати на студентську соціальну групу, особливо в державах з незміцнілою економікою, для яких нерідко здобуття освіти є симуляція процесу, тоді як колосальний час, необхідний для самозаглиблення і самопідготовки, витрачається на всілякі поточні заробітки і підробітки, що зумовлено важкістю економічного існування (іноді виживання) в сучасному соціальному просторі. Ставлення до освіти зводиться до необхідності отримання диплома, який своєю чергою дуже часто не гарантує роботу за фахом (особливо гостро ситуація проявляє себе на пострадянському просторі). В результаті людина, що має статусне, за фахом, відношення до певних престижних верств суспільства, протягом всього свого життя займає менш привілейовану соціальну сходинку, що без сумніву впливає на її соціально-ціннісне світосприйняття, що може характеризуватися світоглядним дезорієнтуванням та соціальною апатією. Схожими устремліннями можна охарактеризувати ситуативно-кон'юнктурні трудові колективи великих мегаполісів і урбанізованих агломерацій. Як пише Гай Стендінг, «прекаріат не відчуває себе частиною солідарного трудового співтовариства. Від цього посилюється відчуженість і невпевненість в тому, що слід робити. Дії і настрої цих людей через невизначеності скочуються до безпринципності. Над їхніми вчинками не маячить «тінь майбутнього», що дозволяє усвідомити, що все, що вони говорять, роблять або відчувають сьогодні, позначиться на їх довгострокових відносинах. Прекаріат розуміє, що у всього, що він робить зараз, немає ніякої проекції на майбутнє, як немає і самого майбутнього. Він не здивується, якщо завтра виявиться «не при справах», і, хтозна, може, це не так вже й погано, якщо трапиться інша робота або поманить черговий проект?» [5, с. 14–15].

Індустріальна епоха XIX – XX ст. формувала природні бар'єрні соціальні механізми, що стримували ймовірність ствердження прекаріату як домінантного соціального класу. Промислове виробництво з його уніфікованістю і стандартизацією, важкою фізичною працею і моральним навантаженням являло собою добрий ґрунт для формування різного роду соціально-політичних рухів (соціал-демократи, комуністи, профспілки, тред-юніони тощо), що ставили перед собою за мету: боротьбу за 40-годинний робочий тиждень, 7-ми або 8-ми годинний робочий день, соціальні гарантії праці тощо. Виробничі відносини індустріальної епохи, таким чином, сприяли омасовленню і класовості мислення, підпорядкуванню волі індивідуальності певним ідеологічним та соціально-політичним програмам, спрямованим на поліпшення матеріального добробуту. Дух XX століття, просочений логічною зумовленістю, описаною вище, сприяв утвердженню тоталітарних режимів з багатомільйонними соціальними організаціями, об'єднаними спільною ідеєю, метою і цінністю. Демократичні держави відчували щось подібне в контексті його формовлаштування. Згуртованість у протистоянні комунізму або фашизму, апологія власних ідеалів і цінностей, лояльно-споживацьке

ставлення до маскультурних артефактів також формували репродуктивно-стандартизоване суспільство за своєю суттю, хоча зовнішньо строкате і різноманітне.

Інша за конфігурацією, але схожа за кінцевим результатом ситуація почала складатися відносно нещодавно, а саме в епоху широкого впровадження в соціальне життя інформаційних технологій, що сприяє, за Гаєм Стендінгом, широкій «прекаріатизації» свідомості. Формується соціальний тип людей, позбавлений здатності мислення в довгостроковій перспективі «оскільки шанси кар'єрного зростання або професійного вдосконалення для них дуже малі» [5, с. 20]. При цьому помітно розчиняється суб'єктність індивідів, що сприяє формуванню нової масової соціальної групи, не менш схильної до «інстинкту натовпу», а, швидше, ще більше, з огляду на прогресуюче зниження інтелектуального і критичного рівня мислення. Що провокує позначений процес? Гай Стендінг вважає, що «Цифровий світ не визнає довгих роздумів і міркувань: він дає миттєву стимуляцію і задоволення, змушуючи мозок приділяти більше уваги короткостроковим рішенням і реакціям. Хоч це і несе з собою певні вигоди, але в жертву приноситься «освіченість» і сама ідея індивідуальності. Це крок від того суспільства, що складається з особистостей з певним набором знань, умінь і якимось досвідом, до такого, де більшість членів мають соціально сформовані думки, котрі швидко і охоче переймаємо, – поверхневі, що тяжіють до колективного схвалення, а зовсім не до оригінальності і креативності» [5, с. 20]. Творчість, духовна свобода, пошук себе, пошук Істини, естетичне споглядання, глибока поезія, тяжіння до нетлінних цінностей вічного і прекрасного в описуваному соціумі набувають форм духовних атавізмів, що не в змозі бути розпізнаним і усвідомленим цифровою, профанованою, повсякденно-споживчою свідомістю. Розвиток науки в таких умовах сфокусований на кінцевому практичному результаті і задоволенні корпоративних запитів тих структур, які фінансують цікаві для них проекти. Отже, говорити про загальнолюдський вимір технологічного прогресу сьогодні не виявляється можливим.

Все, що описується вище, турбує і хвилює розуми сучасності, оскільки вихід із системної кризи постіндустріалізму, що з кожним роком все більш і більш виразливо демонструє себе, вимагає від людства максимальної акумуляції інтелектуальних сил і ресурсів. Виживання і стійке еволюціонування цивілізації безпосередньо залежить від еволюціонування науки, перетворення її ціннісної суті, її перманентного креативного поновлення. Як вважає дослідник С. Хайтун, її еволюціонування «непередбачувано і ірраціонально», звідси впливає неможливість «директивного управління» наукою. Саме в демократичному постіндустріальному суспільстві він бачить запоруки вільного змагального розвитку науки. «Для постіндустріального суспільства характерна повага до особистості працівника і особистості взагалі, що і зумовило включення в постпозитивістській філософії науки суб'єкта пізнання до складу самого пізнання. Революція у філософії науки ХХ ст. була складовою частиною постіндустріальної моральної революції», помічає С. Хайтун [6, с. 278]. Але тоді закономірно виникає питання про якісний стан постіндустріального світу, про його «справедливу» співпрацю зі світом іншого інформаційного та матеріально-виробничого стану. Як в змістовному контексті співвідносяться кризові тенденції постіндустріалізму з аксіологічною плюральністю сучасної науки? Треба відзначити, що автор цих рядків стоїть на власних позиціях апології індивідуальності і вільної творчості. Але якщо ми підіймаємо питання про майбуття цивілізаційного проекту щодо його виживання і стійкості, чи не може тоді йтися про виникнення якоїсь спільності, глобальної корпоративності, фундаментальної цілісності наукового знання в його аксіологічній субстанціональності й векторності? Чи не є тоді завдання і цілі щодо подолання масової бідності і голоду, ресурсного марнотратства, воєн, економічної, військово-політичної, екологічної, моральної кризи, якимись ціннісними предикторами, що зумовлюють науку новою аксіологічною доктриною? На наше суб'єктивне

переконання, умовою виживання і прогресу в соціокультурних відносинах майбутнього післяпостіндустріального суспільства буде глобальна стійкість світу, культурний гуманоцентризм, соціальна гармонія, раціонально-ресурсна економіка і космологічна спрямованість науки або поетапне, а можливо і блискавично-раптове згорання постіндустріальної програми. Саме світостійка мета, сформована на основі нового ціннісного світорозуміння, може виявитися рятувальним колом для нашого світу.

Жак Фреско і Роксана Медоуз у книзі «Усе найкраще, що не купиш за гроші» в красномовному для нашого дослідження розділі «Нові цінності культури майбутнього» зазначають, що визначення будь-якого вектора розвитку нашої цивілізації неможливо без об'єктивного аналізу можливого культурного фундаменту майбутнього суспільства. Розглядаючи футурологічний сценарій майбутнього, слід абстрагуватися від традиційних ціннісних уявлень і всього того, що мало для нас колишню значимість і вагу (споживання і накопичення, локальний патріотизм, індивідуальний егоїзм і таке інше). В умовах ресурсної обмеженості ми не маємо права жити в парадигмі марнотратства. Освіта, наука, інститути соціалізації особистості повинні керуватися новим ціннісним лейтмотивом: побудовою справедливого і процвітаючого суспільства, «кращого з можливих світів». Всі ресурси та інтелектуальні можливості, дані нам у цій реальності, вказують на можливе досягнення окресленої вище мети. Автори відзначають те, що величезні кошти, які виділяються державами на гонку і модернізацію військових технологій, у разі переорієнтування їх на конструктивно-творчі програми, були б вичерпною матеріальною базою для реалізації концепції процвітаючого глобального світу. Тобто тези про демографічну кризу і неможливості загального соціального благоденства (наприклад позиції британських неоконсерваторів) не мають підстав за якісно іншого ціннісного підходу і цільового переорієнтування ресурсів Планети. Таким чином, ми підходимо до узагальнюючої фінальної тези цієї статті. Увесь матеріально-технологічний розвиток постіндустріальної цивілізації атрибутивно пов'язаний з її ціннісно-орієнтовною парадигмою, котра є зумовлюючим контуром кризових проявів сучасності. Саме в просторі ціннісного світовиміру кореняться методика, механізми, програми і конструкти, що дозволяють сформувати стабілізовану (вірну) векторну спрямованість цивілізації. Питання залишається лише в чіткому усвідомленні оцінюючого і визначального критерію передбачуваного майбутнього. На наш погляд, суттю цього критерію є життєстійкість цивілізаційної програми розвитку, осягнення та реалізація інтелектуально-емоційного потенціалу людства.

Підведемо підсумок. Наш світ перебуває в стані перманентної, багаторівневої і системної кризи. Суспільство споживання і марнотратства не має довгострокової перспективи, оскільки благоденство його пов'язано з вичерпаними ресурсами. Ринковий підхід до визначення категорії цінності не дає основоположного результату, позаяк ігнорує світ духовності, нематеріальних відносин і індивідуальної пасіонарної відповідальності. Постіндустріальна епоха демонструє руйнування традиційних класів і формування нових соціальних груп (прекаріат), позбавлених фіксованої громадянської прихильності, що зумовлено особливістю їх економічного та культурного буття. Формується авангардне ціннісне співтовариство, що складається з дезорієнтованих соціальних одиниць. Перспективне, стійке та стабільне майбутнє нашої цивілізації вимагає аксіологічної трансформації сучасної науки на основі загально-конструктивного розуміння вектора спрямованості нашого світу, сформульованого на фундаменті нового ціннісного світовідчуття. Наш світ є світом необмеженого достатку. У разі конструктивного переорієнтування глобальних ресурсів перед нами розкривається перспектива побудови майбутньої спільноти загального благоденства та процвітання. Питання тільки в тому, що для нас є справжнім об'єктом та устремлінням: світ протистояння, споживання, ненависті і ворожнечі або космо-гумано-центристська цивілізація майбутньої конструктивно-ціннісної одностайності, яка прагне до космічної експансії.

Список використаної літератури

1. Маклюен М. Війна і мир в глобальному селі / Маршал Маклюен, Квентін Фіоре; [Пер. з англ. І. Літберга]. Москва : АСТ: Астрель, 2012. 219 с.
2. Нова постіндустріальна хвиля на Заході. Антологія / [під ред. В. Іноземцева]. Москва : Academia, 1999. 640 с.
3. Переслегін С. Нові карти майбутнього, або Анти-Ренд. Москва : АСТ: АСТ МОСКВА, СПб. : Terra Fantastica, 2009. - 701 с.
4. Петров М. Феномен інформації і знання: монографія / Михайло Петров, Альберт Райбекас. Красноярськ : Краснояр. держ. ун-т., 2006. 135 с.
5. Стендінг Г. Прекаріат: новий небезпечний клас ; [Пер. з англ. Н. Усова]. Москва : Ад Маргинем Прес, 2014. 167 с.
6. Хайтун С. Криза науки як дзеркальне відображення кризи теорії пізнання: Криза науки. Москва : ЛЕНАНД, 2016. 456 с.
7. Шестаков О. Природа людини: нове розуміння. Москва : Видавництво «Супутник +», 2014. 429 с.

**AXIOLOGY OF THE POST-INDUSTRIAL WORLD
AS AN URGENT PROBLEM OF MODERN LIFE****Oleg Kucheruk**

*National University of Odessa Maritime Academy,
Maritime College of Technical Fleet
Marazliievska str., 40/42, 65000, Odessa, Ukraine*

The article deals with the role and place of values, value landmarks, value worldview, in the context of the post-industrial stage of development of modern civilization. It is noted that this topic has the status of permanent relevance, because the axiological dimension of digital consciousness of the global person is at the epicenter of constant changes and transformations, which is provoked by the rapid and unpredictable development of new computer technologies and modern culture in general. There is every reason to say that the last few decades, characterized by the total introduction of virtual technologies into the broader social life, are contributing to the formation of a qualitatively new type of culture, which breaks the spatial and temporal boundaries of communicative exchange and crystallizes the modern, axiological-reloaded type. Accordingly, the value reality of post-industrialism actualizes the understanding of the wide range of socio-philosophical challenges of the present. This question is related to the need and demand for the analysis of crisis tendencies that occur in the resource-ecological, geopolitical, socio-cultural niches of human existence of the XXI st. century. These challenges and problems related to the value-oriented paradigm of the modern civilization project are the core of which is the idea of material accumulation and commodity upgrade, which at the social micro level demonstrates itself in the propagation of consumer and wasteful tendencies, in the formation of isolated and institutionally socially disorienting life. Factors of market-consumer thinking, resource waste, social alienation and conformism, identity crisis in the space of global information society have a very high status of scientific relevance. Science itself needs to introduce in its value dimension a new strategic concept, which will aim at forming a stable, verified and balanced style of further global transformation with the obligatory identification and relieving of all those crisis factors of the present, which have put us on the verge between now and the end between the need for global value rethinking.

Key words: Values, crisis, waste, resources, post-industrial civilization, socio-cultural environment, consumerism, modern challenges.

УДК 378.6(477-25)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.8>

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ТЕХНОЛОГІЙ ТА ДИЗАЙНУ – ОДИН ІЗ НАЙСТАРШИХ
ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ:
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА СЬОГОДЕННЯ**

Айта Сакун

*Київський національний університет технологій та дизайну,
Навчально-науковий інститут сучасних технологій навчання,
кафедра філософії, політології та українознавства
вул. Немировича-Данченка, 2, 01011, м. Київ, Україна*

Федір Проданюк

*Київський національний університет технологій та дизайну,
Навчально-науковий інститут сучасних технологій навчання,
кафедра філософії, політології та українознавства
вул. Немировича-Данченка, 2, 01011, м. Київ, Україна*

Дарина Черняк

*Київський національний університет технологій та дизайну,
Навчально-науковий інститут сучасних технологій навчання,
кафедра філософії, політології та українознавства
вул. Немировича-Данченка, 2, 01011, м. Київ, Україна*

У 2020 р. Київський національний університет технологій та дизайну відзначає 90-річчя від свого заснування. Витоки його відкриття беруть свій початок від реформування інженерно-технічної освіти в Радянському Союзі та на території Української Соціалістичної Радянської Республіки у другій половині 1920–1930-х рр. Реформу прийнято поділяти на три етапи: перший (1920–1928 рр.) – відбудовно-реформаційний; другий (1929–1932 рр.) – етап уніфікації та реорганізації; третій (1933–1939) – етап раціоналізації. Для другого та третього її етапів характерні такі риси: уніфікація та реорганізація системи вищої технічної освіти за галузевою ознакою; створення нових закладів вищої освіти інженерно-технічного профілю; відкриття робітничих факультетів; розширення спеціальностей і спеціалізації інженерної освіти; запровадження обов'язкового практичного стажу для проходження студентами виробничої практики тощо. Головним завданням реформи вищої та середньої індустріальної технічної освіти в Союзі Радянських Соціалістичних Республік у 1930 р. визнано необхідність зближення вищої технічної школи з виробництвом. З метою виконання названого завдання в СРСР було ліквідовано політехнічні інститути, а на їхній базі створили галузеві ЗВО. Останні підпорядкували Вищій раді народного господарства ВРНГ, наркоматам і відомствам.

17 квітня 1930 р. ухвалено спеціальний наказ ВРНГ СРСР № 1240 про створення ліквідаційної комісії Київського політехнічного інституту та відкриття на його базі семи галузевих інститутів, зокрема Київського політехнічного інституту шкіряної промисловості та Київського текстильного інституту. У травні 1944 р. вони були об'єднані в один – Київський технологічний інститут легкої промисловості. З 1993 р. КТЛП отримав назву Державна академія легкої промисловості України, а у 1999 р. – Київський державний університет технологій та дизайну, з 2001 р. – Київський національний університет технологій та дизайну.

Сьогодні КНУТД – це багатопрофільний навчально-науково-інноваційний комплекс із широко розвинутою інфраструктурою і сучасною матеріально-технічною базою, який здійснює багаторівневу підготовку кваліфікованих фахівців різних спеціальностей. Освітній процес в університеті забезпечують сім факультетів (факультет індустрії моди, факультет мехатроніки та комп'ютерних технологій, факультет дизайну, факультет хімічних та біофармацевтичних технологій, факультет економіки та бізнесу, факультет ринкових, інформаційних та інноваційних технологій, факультет підприємництва та права), п'ять інститутів (Навчально-науковий інститут сучасних технологій навчання, Навчально-науковий інститут інженерії та інформаційних технологій, Науково-дослідний інститут економіки, Київський інститут Технологічного університету Цілу, Навчально-науковий інститут інтернаціоналізації вищої освіти та науки), а також Центр доуніверситетської та індивідуальної освіти та Навчально-науковий комплекс військової підготовки. За останні десятиліття університет підготував більше тисячі фахівців із країн СНД, Європи, Азії, Африки, Латинської Америки. За даними британського видання «Індустрія моди», КНУТД є головним дизайнерським закладом вищої освіти України. До його знаменитих випускників належать М. Воронін, Д. Дорожкіна, Л. Пустовіт, І. Караван, А. Гассе, А. Тан та інші.

Важливе місце в забезпеченні викладання гуманітарних дисциплін в КНУТД належить кафедрі філософії, політології та українознавства, яка плекає традиції та звичаї українського народу, прищеплює молодим людям любов до рідного краю, власної культури, формує почуття національної гідності, патріотизму, толерантності.

Ключові слова: університет, КНУТД, заклад вищої освіти, легка промисловість, дизайн, фахівці, спеціальність, освітній процес, реформа вищої освіти.

Постановка проблеми. У 2020 р. низка провідних національних університетів України відзначатимуть свої ювілеї: 145 років із дня заснування – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 135-річчя – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», 100-річчя – Східноукраїнський національний університет імені В. Даля, 90-річчя – Національний аерокосмічний університет імені М.С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» [1]. Своє 90-річчя буде відзначати й низка інших національних університетів нашої держави. Це 23 колишні галузеві інститути України, які виникли в 1930 р. під час реорганізації Київського, Одеського, Харківського політехнічних, Сталінського та Дніпропетровського гірничих інститутів [3]. Серед них і Київський національний університет технологій та дизайну (далі – КНУТД). Дослідження соціально-економічних і політичних умов реформування інженерно-технічної освіти в Україні у 1920–30-х рр., а також історії цих національних закладів вищої освіти (далі – ЗВО) має не лише наукове, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становище вищої освіти та основні тенденції реформування інженерної освіти в Україні в 1920–1930-х рр. досліджували С. Богатчук, А. Ворох, О. Донік, В. Крутиков, Н. Левицька, В. Липинський, В. Майборода, Є. Мартиненко, М. Мірошниченко, В. Олянич, О. Романець, А. Сасімов, О. Ткаченко, І. Толочков, І. Федосова, С. Ховрич, О. Щербініна та інші. Окремі проблеми розвитку вищої технічної освіти розкрито у наукових працях В. Даниленка, Г. Касьянова, Ю. Курносова та інші вчені.

Історичні віхи становлення та розвитку КНУТД проаналізували І. Грищенко, В. Вітовський, І. Зварич, М. Петрусенко, В. Урбанський, Д. Головка, О. Волков, В. Долгіх, Б. Злотенко, Л. Зубкова, О. Бондаренко, І. Євсейчик, М. Колосніченко, Г. Коньков, В. Кострицький, Ю. Кулешов, І. Панасюк, В. Товстик, Л. Яцишина та інші науковці.

Постановка завдання. Метою наукової роботи є висвітлення історії становлення та розвитку КНУТД.

Виклад основного матеріалу. Відлік своєї історії КНУТД веде з 1930 р., коли в Радянському Союзі активно здійснювалася реформа вищої та середньої індустріальної

технічної освіти. Вона розпочалася в 1929 р., а її головним завданням було визнано уніфікацію вищої і середньої спеціальної освіти і реорганізацію за галузевою ознакою. Закладом вищої освіти в Радянському Союзі був визнаний лише інститут.

У реформуванні інженерно-технічної освіти в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) та на території Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УРСР) у 1920–30-і рр. дослідники виділяють декілька періодів чи етапів: перший (1920–1928 рр.) – відбудовно-реформаційний; другий (1929–1932 рр.) – етап уніфікації та реорганізації; третій етап (1933–1939) – етап раціоналізації [3, с. 22].

Для другого та третього етапу реформи були характерні такі риси: уніфікація та реорганізація системи вищої технічної освіти за галузевою ознакою, створення нових ЗВО інженерно-технічного профілю, відкриття робітничих факультетів, розширення спеціальностей і спеціалізації інженерної освіти, запровадження обов'язкового практичного стажу для проходження студентами виробничої практики [6, с. 30].

Значний вплив на проведення реформи мало ухвалення XIV з'їздом РКП (б) курсу на індустріалізацію. До 1929 р. вона проходила прискореними темпами, а з 1929 р. – перейшли до форсованої. Нові промислові підприємства вимагали достатньої кількості дипломованих інженерів. Однак наприкінці 1920-х рр. СРСР та, зокрема, УРСР відчували в них гостру потребу. Наприклад, на 1 жовтня 1929 р. в УРСР інженерів із вищою освітою було 21,9% [3, с. 22]. Тому в липні 1928 р. та в листопаді 1929 р. пленуми ЦК ВКП (б) прийняли рішення вдвічі збільшити питому вагу фахівців із вищою інженерною освітою і узгодити темпи підготовки нових кадрів із темпами індустріалізації [3, с. 23]. На виконання названих рішень 13 січня 1930 р. Центральний виконавчий комітет (далі – ЦВК) і Рада народних комісарів (далі – РНК) СРСР ухвалили постанову «Про підготовку технічних кадрів для народного господарства СРСР», яка вимагала від Державної планової комісії СРСР розробити п'ятирічний план підготовки спеціалістів вищої та середньої кваліфікації, передбачивши відкриття нових технічних інститутів із урахуванням потреб різних галузей промисловості [3, с. 21].

У 1929 р. на території УРСР фахівців для різних галузей промисловості готували винятково в 5 індустріально-технічних інститутах: у трьох політехнічних (Київському, Харківському та Одеському) та у двох гірничих (Дніпропетровському та Сталінському) [3, с. 27–28].

Головним завданням реформи вищої та середньої індустріальної технічної освіти в СРСР у 1930 р. визнали зближення вищої технічної школи з виробництвом. Для його виконання в СРСР та в УСРР розформували політехнічні інститути на галузеві, які підпорядковували ВРНГ, наркоматам і відомствам. Водночас у січні 1930 р. ВРНГ затвердила номенклатуру спеціальностей, яка включала 330 профілів інженерів [3, с. 25–26].

Виконання названих директив на території УРСР розпочалося навесні 1930 р. Усього на території України у 1930 р. було створено 23 галузеві інститути. Важливим центром проведення реформи став Київ. 17 квітня 1930 р. було ухвалено спеціальний наказ ВРНГ СРСР № 1240 про створення ліквідаційної комісії Київського політехнічного інституту та відкриття на його базі 7 галузевих інститутів, серед них – Київського політехнічного інституту шкіряної промисловості (далі – КПШП) та Київського текстильного інституту (далі – КТІ).

КПШП було створено на базі кафедри шкіряної промисловості Київського політехнічного інституту та шкіряного факультету Одеського хімічного інституту. До КПШП переводилися всі студенти, які навчалися в названих інститутах. Йому також передавалося все майно структурних підрозділів цих закладів вищої освіти. Перші кроки

КПШП здійснювалися під контролем Всесоюзного об'єднання шкіряної промисловості народного комісаріату легкої промисловості СРСР. Наказом від 10 червня 1930 р. директором інституту призначено Марка Абрамовича Гінзбурга, а Михайла Павловича Котова – помічником директора з навчальної частини. Цим же наказом було визначено форму та зміст штампів, а також печатка КПШП [4, с. 72].

У вересні 1930 р. для КПШП було виділено частину приміщень у будинку № 32 на вул. Горвиця (нині Велика Житомирська). До структури Інституту входили три факультети: хіміко-технологічний, механіко-технологічний та інженерно-економічний. Набір студентів до інституту було проведено 20–24 вересня. ВРНГ УРСР встановила норми прийому в межах 280 осіб. На старші курси були переведені студенти Київського політехнічного інституту (далі – КПІ), Київського інституту народного господарства (далі – КІНГ), Одеського хімічного інституту, Київського кооперативного інституту, Вищих державних трирічних курсів інженерів-раціоналізаторів (м. Київ) [4, с. 97]. Офіційне відкриття КПШП відбулося 1 жовтня 1930 р. У жовтні 1930 р. в КПШП було зараховано 485 студентів [7, с. 8]. М.П. Котова призначили деканом хіміко-технологічного факультету у квітні 1932 р. Механіко-технологічний факультет очолив М.О. Ердман, а інженерно-економічний факультет – С.Г. Ісаак'ян.

У 1935 р. КПШП було перейменовано на Київський інститут шкіряно-взуттєвої промисловості, а з 25 червня 1939 р. – на Київський технологічний інститут шкіряно-взуттєвої промисловості.

КТІ був створений згідно з наказом Вищої Ради Народного Господарства (далі – ВРНГ) СРСР № 1321 від 3 травня 1930 р. [5]. Його формування проходило на базі текстильних спеціальностей КПІ, КІНГ та Київського художнього інституту. На текстильне відділення КТІ з інших інститутів було переведено на 2–4 курси 235 студентів [4, с. 66]. КТІ складався з таких факультетів: хімічної технології волокнистих речовин (хімічний), механічної технології волокнистих речовин (механічний), швейного та економічного, а також 10 кафедр. Інститут відкрили в будинку № 12 на вулиці Жертв Революції (нині Трьохсвятительській). Директором КТІ призначили М. Бабіна. З 1932 р. інститут об'єднав у своїх стінах підготовку спеціалістів із текстильної та швейної промисловості України. Він отримав назву Київський текстильний навчальний комбінат (далі – КТНК). КТІ перебував у Києві короткий період до кінця вересня 1934 р., коли керівництво республіки ухвалило рішення перевести його до Харкова [4, с. 206–201].

Етап знищення сталінським тоталітарним режимом розвитку національної освіти, науки та культури в 1930-х рр. увійшов в історію України як «розстріляне відродження». Це один із найтрагічніших періодів в історії нашого народу. Репресії зачепили й професорсько-викладацький склад і студентів КПШП. Дослідники історії КНУТД акцентують увагу на великій плінності студентів, особливо на перших порах [4, с. 99]. Серед репресованих були директор КПШП В.К. Пономаренко (1937 р.), декан інженерно-економічного факультету І.Л. Кучер, доцент Л.Е. Горелік, викладачі М.Б. Гельфанд, Є.І. Лінно та багато інших. Тому перед ученими університету стоїть завдання дослідити цю трагічну сторінку історії ЗВО [4, с. 160–162].

Репресії не оминули й професорсько-викладацький склад КТІ. Їхній початок значною мірою був пов'язаний із пошуком компромату проти членів Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН). Адже в КТІ працювали два академіки ВУАН – В.Г. Шапошніков і М.В. Птаха [4].

У роки Другої світової війни Київський технологічний інститут шкіряно-взуттєвої промисловості був евакуйований на схід СРСР. В Узбекистан евакуювали з Харкова

й текстильний інститут. Наукова робота інститутів була спрямована на виконання оборонної тематики. Зокрема, Київський технологічний інститут шкіряно-взуттєвої промисловості був зосереджений на вирішенні чотирьох важливих завдань: 1) розробленні для шкіряної промисловості нових хімічних сполук із хорошими дубильними властивостями; 2) відпрацюванні технології відновлення електроламп і технологій випуску запальних сумішей; 3) наданні наукової та технічної допомоги шкіряним і взуттєвим заводам Уралу та Сибіру; 4) ремонті армійського взуття [4, с. 233]. Інститут успішно виконав поставлені перед ним завдання. Значна частина викладачів і студентів інституту добровільно пішла на фронт.

Після повернення інституту в Київ було видано наказ про об'єднання з 20 травня 1944 р. двох закладів вищої освіти – Київського технологічного інституту шкіряно-взуттєвої промисловості і Харківського текстильного інституту в один – Київський технологічний інститут легкої промисловості (далі – КТЛП) [4, с. 242]. З 1993 р. КТЛП отримав назву Державна академія легкої промисловості України (далі – ДАЛПУ), у 1999 р. – Київський державний університет технологій та дизайну (далі – КНУТД), а 2001 р. – Київський національний університет технологій та дизайну (далі – КНУТД).

Сьогодні КНУТД – це багатопрофільний навчально-науково-інноваційний комплекс із широко розвиненою інфраструктурою і сучасною матеріально-технічною базою, який здійснює багаторівневу підготовку кваліфікованих фахівців різних спеціальностей [1].

Освітній процес в КНУТД забезпечують 7 факультетів (факультет індустрії моди, факультет мехатроніки та комп'ютерних технологій, факультет дизайну, факультет хімічних і біофармацевтичних технологій, факультет економіки та бізнесу, факультет ринкових, інформаційних та інноваційних технологій, факультет підприємництва та права), 5 інститутів (Навчально-науковий інститут сучасних технологій навчання, Навчально-науковий інститут інженерії та інформаційних технологій, Науково-дослідний інститут економіки, Київський інститут Технологічного університету Цілу, Навчально-науковий інститут інтернаціоналізації вищої освіти та науки), Центр доуніверситетської та індивідуальної освіти та Навчально-науковий комплекс військової підготовки.

В університеті здійснюється кваліфікована підготовка фахівців для галузей легкої та хімічної промисловості, індустрії моди, бізнесу, художньо-технічного моделювання та дизайну промислових виробів, мистецтва, економіки та побутового сервісу, юриспруденції тощо [2]. Плідною є міжнародна співпраця КНУТД. За останні десятиліття університет підготував понад тисячу фахівців із країн СНД, Європи, Азії, Африки, Латинської Америки. За даними британського видання «Індустрія моди», КНУТД є головним дизайнерським закладом вищої освіти України. До його знаменитих випускників належать М. Воронін, Д. Дорожкіна, Л. Пустовіт, І. Караван, А. Гассе, А. Тан та інші [8].

Особлива увага в університеті приділяється прискореному розвитку сфери наукових досліджень і розробок у легкій промисловості та інших галузях економіки України [7, с. 21–22].

Важливе місце в структурі КНУТД належить Навчально-науковому інституту сучасних технологій навчання. Мета його діяльності – надання освітніх послуг шляхом застосування у навчанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій за певними освітніми або освітньо-кваліфікаційними рівнями.

Інститут здійснює свою діяльність за такими напрямками: організація освітньої діяльності здобувачів вищої освіти заочної (дистанційної) форми навчання; підтримка інформаційного середовища (далі – МСОП) денної та заочної форми навчання;

курси підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників; атестація осіб, які претендують на вступ на державну службу, щодо вільного володіння державною мовою [9].

Важливе місце в забезпеченні викладання гуманітарних дисциплін у КНУТД належить кафедрі філософії, політології та українознавства. Кафедра була утворена у 2012 р. внаслідок об'єднання трьох кафедр: кафедри політології та соціології; українознавства та кафедри філософії та культурології [10].

Кафедра плекає традиції та звичаї українського народу, прищеплює молодим людям любов до рідного краю, власної культури, формує почуття національної гідності, патріотизму, толерантності. Варто згадати заходи, організовані кафедрою, що стали доброю традицією: Шевченківські дні, Сквородинські навчання «Пізнай себе», відзначення знаменних і пам'ятних дат: День Соборності України, вшанування пам'яті загиблих під час другої Світової війни, Голодомору 1932–1933 рр., Чорнобильської трагедії, визволення України від фашистсько-німецьких загарбників, Революції гідності, проведення творчих конкурсів та арт-проектів до Дня вишиванки, великодніх і різдвяних свят. Кафедра сприяє формуванню у студентства естетичних смаків, почуття прекрасного. Наприклад, можна назвати такі заходи: майстер-класи з виготовлення ляльки-мотанки, писанкарства, літературні вечори в межах відзначення Міжнародного дня поезії. З метою пізнання історії, культури України викладачі кафедри ініціювали краєзнавчі вікторини, фотовиставки студентських робіт «Кожному мила своя сторона», відвідування музеїв Києва та України, створення студентами анімованих презентацій – віртуальних екскурсій вітчизняними музеями та музеями світу. Кафедра сприяє формуванню у молодих людей уявлення про роль сім'ї та сімейні цінності, про які йдеться в межах відзначення Міжнародного дня матері та Міжнародного дня сім'ї [10].

Викладачі кафедри активно залучають молодь до наукового життя, самостійних досліджень. Виявленню творчо обдарованої молоді, розвитку її потенціалу сприяють наукові гуртки, що функціонують на кафедрі: «Софія», «Соціум», «Наукові студії», «Мундир», «Ренесансний гуманізм в Україні» [10].

Висновки. Отже, університет витримав випробування часом. За роки свого існування професорсько-викладацький склад ЗВО підготував значну частину висококваліфікованих фахівців хімічної та легкої промисловості, сфери послуг, наукових і державних установ. КНУТД перетворився в один із авторитетних закладів вищої освіти України.

Список використаної літератури

1. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 році». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/last/show/325-20>.
2. Київський національний університет технологій та дизайну (КНУТД) – державний заклад вищої освіти України (Kyiv National University of Technologies and Design). URL: <https://knutd.edu.ua/university/history>.
3. Ворох А.О. Реформування системи інженерної освіти в Україні (20–30-ті рр. XX ст.) : монографія. Харків : УІПА, 2009. 296 с.
4. Сторінки історії Київського національного університету технологій та дизайну : у 2 кн. Кн. 1. / В.М. Урбанський, О.І. Волков, В.В. Кострицький, Ю.Є. Кулешов. Київ : Наукова думка, 2005. 424 с.
5. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 818. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 98.
6. Федосова І.В. Розвиток вищої інженерно-технічної освіти в Україні (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Умань, 2014. 40 с.

7. Київський національний університет технологій та дизайну. Київ : Світ успіху, 2015. 304 с.
8. Вітовський С. КНУТД: 85 років у кращих освітніх традиціях. *Хреціатик*. 2015. 26 лютого.
9. Навчально-науковий інститут сучасних технологій навчання. URL: <https://knutd.edu.ua/universitetv/institutes/izdo>.
10. Кафедра філософії, політології та українознавства (ФПУ) КНУТД. URL: <https://knutd.edu.ua/university/intitutes/izdo/htuz/>.

KYIV NATIONAL UNIVERSITY OF TECHNOLOGY AND DESIGN – ONE OF THE OLDEST HIGHER EDUCATION IN UKRAINE OF TECHNOLOGICAL PROFILE: HISTORY AND TODAYNESS

Aita Sakun

*Kyiv National University of Technology and Design,
Educational and Scientific Institute of Modern Learning Technologies,
Department of Philosophy, Political Science and Ukrainian Studies
Nemirovich-Danchenko str., 2, 01011, Kyiv, Ukraine*

Fedir Prodaniuk

*Kyiv National University of Technology and Design,
Educational and Scientific Institute of Modern Learning Technologies,
Department of Philosophy, Political Science and Ukrainian Studies
Nemirovich-Danchenko str., 2, 01011, Kyiv, Ukraine*

Daryna Cherniak

*Kyiv National University of Technology and Design,
Educational and Scientific Institute of Modern Learning Technologies,
Department of Philosophy, Political Science and Ukrainian Studies
Nemirovich-Danchenko str., 2, 01011, Kyiv, Ukraine*

In 2020, Kyiv National University of Technology and Design (KNUVD) celebrates its 90th anniversary. The origins of its discovery date back to the reform of engineering education in the Soviet Union and on the territory of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR) in the second half of the 1920–1930th. The reform is divided into three stages: the first (1920–1928) – reconstruction; the second (1929–1932) – the stage of unification and reorganization; the third stage (1933–1939) – the stage of rationalization. The second and third stages are characterized by the following features: unification and reorganization of the system of higher technical education by branch; creation of new higher education institutions (HEI) of engineering and technical profile; opening of working faculties; extension of specialties and specializations of engineering education; introduction of compulsory internship for students of industrial practice, etc. The main task of reforming higher and secondary industrial technical education in the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) in 1930 recognized the need to bring higher technical school closer to production. In order to accomplish this task, the Polytechnic Institutes were liquidated in the USSR, and industry-based HEIs were created on their basis. The latter were subordinate to the High Council of the National Economy (HCNE), People's Commissariats and agencies.

On April 17, 1930, a special order of the HCNE of the USSR No. 1240 was approved to establish a liquidation commission of the Kiev Polytechnic Institute and to open seven branch institutes on its basis. These include the Kiev Polytechnic Institute of Leather Industry (KPILIP) and the Kiev Textile Institute (KTI). In May 1944, they were merged into one – the Kyiv Institute of Light Industry Institute (KITILP).

During the years of independence, higher education institutions changed their status and name several times. Since 1993, the institute was renamed the State Academy of Light Industry of Ukraine (DALPU), in 1999 – the Kyiv State University of Technology and Design (KDUTD), and since 2001 the Kiev National University of Technology and Design (KNUTD).

Today KNUTD is a multidisciplinary educational and scientific-innovation complex with a well-developed infrastructure and modern material and technical base, which provides multilevel training of qualified specialists of different specialties. The educational process at the university is provided by seven faculties, five institutes, as well as two centers.

In recent decades, the university has trained more than a thousand specialists from the UIS (The Union of Independent States), Europe, Asia, Africa and Latin America. According to the British edition “The Fashion Industry”, KNUTD is Ukraine’s premier design institution for higher education. Its famous graduates include M. Voronin, D. Dorozhkin, L. Pustovit, I. Caravan, A. Gass, A. Tan, and others.

An important place in providing teaching of humanities at KNUTD belongs to the Department of Philosophy, Political Science and Ukrainian Studies, which nurtures the traditions and customs of the Ukrainian people, instills in the young people a love for their native land, their own culture, forms a sense of national dignity, patriotism, tolerance.

Key words: University, KNUTD, institution of higher education, light industry, design, specialists, specialty, educational process, higher education reform.

УДК 16:165.74

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.9>

ТАНЕЦЬ НАВКОЛО ЧАСУ, АБО СПІВВІДНОШЕННЯ МИТІ ТА ВІЧНОСТІ В НІЦШЕАНСЬКІЙ ІДЕЇ ВІЧНОГО ПОВЕРНЕННЯ ТОГО Ж САМОГО

Марія Сінельнікова

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. С. Бандери, 12, 79000, Львів, Україна*

У статті досліджується своєрідне сприйняття часу у філософії Ніцше, який він розглядає не лінійно чи циклічно, а цілковито змінює звичну перспективу його сприйняття та втілює це у свою ідею вічного повернення, яка вважається найбільш загадковою та найменш проясненою в його доробку. Наголошується, що ідея вічного повернення є центральною у філософській спадщині Ніцше, бо навколо неї концентруються і знаходять свій початок (як і завершення) всі інші ключові ідеї мислителя, такі як воля до влади та надлюдина. Зауважується, що вічне повернення покликане гарантувати не стійкість конкретної особистості, а шанс ставати інакшим, що асоціюється у Ніцше із самотворенням або сходженням до надлюдина, яке інтерпретується як самовдосконалення через самоподолання. Тому вічне повернення розцінюється не як самостійна подія, а як особиста воля та вибір кожної особистості, що утверджує її своїм прагненням, своєю силою волі. Саме життя Ніцше визначає як плинну в часі форму утвердження сили та прагнення людини до влади, але влади не над іншими людьми, а передусім над собою. Констатується, що у Ніцше повертається не подібне, тотожне чи аналогічне, а те ж саме, повертається саме повернення як можливість становлення, яке розцінюється не як нескінченний поступальний рух до якоїсь мети, а як самовладання влади, яка повертається до самої себе і постійно відновлює себе у своїй природі. Зазначається, що останній момент (метафізичний) є найбільш популярним у трактуванні вічного повернення, оскільки запитує про природу людської істоти, яка має постійно утверджуватися у своєму існуванні у вічно повторюваному світі. Так ідея вічного повернення порушує питання про значущість людського життя, адже повернення безпричинної миті позбавляє його мети і сенсу. Тут проступає екзистенціальний аспект ніцшеанської ідеї вічного повернення, який надає людині цілковито новий імператив існування, закликаючи проживати кожну мить життя так, щоб бажати її постійного повернення. Цим ніцшеанське вчення звільняє людину від заборон і обмежень, що накладаються минулим чи майбутнім, оскільки кожна мить нашого життя не має сенсу, окрім того, який ми самі у неї вкладаємо.

Ключові слова: Ф. Ніцше, вічне повернення, час, мить, вічність, надлюдина, воля до влади.

*Що робилося, те й буде робитися знову,
немає нічого нового під сонцем.
(Еккл. 1:9)*

Ідея вічного повернення у спадщині Ніцше філософськи настільки ж істотна, наскільки і сумнівна, оскільки для нього вона була найбільш вражаючою, тоді як після нього ніхто інший не сприймав її надто серйозно. Ба більше, «багато інтерпретаторів Ніцше просто ігнорували концепцію вічного повернення» [18, с. 307], оскільки основна особливість цієї ідеї «полягає в її амбівалентному, внутрішньо суперечливому характері» [14, с. 55]. Причому поєднання цих антонімічних аспектів не має діалектичного характеру: зняття і синтезу протиріч тут не відбувається.

Але для стилю філософствування Ніцше було характерне свідоме утвердження нерозв'язаних суперечностей, що повною мірою проявилось в ідеї вічного повернення.

Тому «незважаючи на ясність ніцшеанського філософського проєкту, в його філософії залишається багато парадоксів» [2, с. 207]. Саме з цієї причини ідеї Ніцше часто викликають прямо протилежні інтерпретації, а ідея вічного повернення і по сьогодні залишається однією з найменш зрозумілих і найбільш неправильно потрактованих ідей німецького мислителя.

Чимало відомих зарубіжних дослідників намагалися пролити світло на зміст цієї ідеї, серед них вагомим місцем посідають праці К. Льовіта, В. Кауфмана, Ф. Коплстона, М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж. Батая, Д. Галеві, Ж. Дельоза, А. Данто, С. Шаапа. До них приєднуються і вітчизняні філософи, такі як Т. Лютий, І. Карівець, Н. Бикова, С. Жигалкін, В. Фарітов, Т. Кузьміна. Однак така велика кількість інтерпретацій вічного повернення нерідко призводить до певної неоднозначності в його трактуванні. Тому завданням статті є проаналізувати ідею вічного повернення у Ніцше та дослідити своєрідне сприйняття ним часу крізь призму таких понять, як «мить» і «вічність», які відображають метафізичну сторону трактування цієї ідеї.

Почати варто з того, що сама ідея вічного повернення не належить Ніцше, адже її корені сягають ще досократиків, однак саме німецький мислитель зробив її невіддільною частиною своєї філософії, її нервом і суттю. Хоча еллінам була близька ідея циклічного колообігу часу та історії, але це зовсім не аналог ніцшеанського вчення про повернення того ж самого, оскільки більшість греків говорили просто про циклічність, а не про те, що всі речі повертаються. Також у циклічній моделі часу йдеться про повторення якогось універсального порядку буття суцього та принципів його організації. У ніцшеанському вічному поверненні відсутня будь-яка першооснова, точніше філософ бере за першооснову чисту відмінність, що співвідносить різне з різним для того, щоб змусити їх повернутися.

Крім того, ніцшеанська концепція вічного повернення не стверджує, що світ є циклічним, вона лише наголошує, що час замкнений у коло, саме «час, а не те, що в ньому відбувається...» [6, с. 141]. Час не має ні початку, ні кінця, він влаштований так, що колись наступить не новий, а той самий момент, що вже колись був. Усі речі повертатимуться не через незліченні години, а просто зараз, що робить минуле та майбутнє досить невиразними, тому для Ніцше важлива лише мить, яка є «незнищеною, якщо вона вічно повертається» [3, с. 196]. Отже, Ніцше говорить про повернення не сутності, а самого суцього. Тому, безумовно, «сам термін «вічного повернення того ж» належить Ніцше» [14, с. 58].

Думка про вічне повернення яскраво продемонстрована ним у творі «Так говорив Заратустра» через символ воріт, на яких написано «Мить». Саме тут перетинаються дві дороги часу: одна нескінченно-вічна йде в часі назад, інша, настільки ж нескінченно-вічна, прямує в часі вперед. Біля воріт «Миті» обидві ці дороги сходяться в одну, але «ними ще ніхто не пройшов до кінця» [13, с. 154]. Тут Ніцше на думку спадає ідея про те, що час – це коло, а воля людини, яка обертається в цьому колі, завжди прагне лише до того, до чого завжди повинна прагнути, підпорядковуючись «*amor fati*», де цілісність часу і буття зливаються воедино, а далеке минуле знову стає нашим теперішнім і майбутнім.

Ніцше був переконаний, що всі події в нашому житті є лише поверненням того, що вже було раніше, і тому відбуваються знову і знову, *ad infinitum*. Кожна дія є невідворотно поверненням, тобто те, що відбувається, ніколи не є тим, що здійснилося, а лише тим, що повернулося. За словами самого Ніцше, «все йде, все повертається, вічно крутиться колесо буття. Все вмирає, все розцвітає знову, вічно тече ріка буття... Буття з'являється кожної миті, навколо кожного «Тут» перекочується куля «Там». Скрізь середина. Стежина вічності – крива» [13, с. 217–218].

Ідея вічного повернення виражена тут, мабуть, у найбільш чистому, природному вигляді. Але так безпосередньо і наївно її розуміють звірі, які супроводжують Заратустру, котрого

вважають «співцем» вічного повернення. Однак подібний ідеал «природності» не варто сприймати як заклик уподібнюватися звірям, радше тут проступає ще один уже відомий образ Ніцше – «Будемо як діти!». Необхідно не опуститися до тваринного рівня, а навпаки – піднятися до своєї істинної природи, бути вірними собі, бути собою, як це роблять діти та звірі.

Тут на думку спадають три стадії перевтілення людського духу, про які говорив Заратустра: від стану «верблюда», що несе вантаж знання, через стан «лева» – тотального критицизму, до стану «дитини» – творця. Останній асоціюється у Ніцше із самотворенням, яке інтерпретується як самовдосконалення через самоподолання. Тому людина і прагне вічного повернення, щоб постійно зміцнюватися та ставати сильнішою, мислити по-новому та в повноті свого існування «знайти або породити із себе щось, що вивищує її над реальним існуванням (екзистенцією)» [16, с. 113]. Людині судилося стати надлюдиною, а стати нею вона зможе лише здолавши себе теперішню. Тому ніцшеанським гаслом стає «не покращувати людину (чи то за допомогою моральних проповідей, чи то соціальних перетворень, усе це – сучасні «ідеї», які Ніцше ні в гріш не ставить), а саме *подолати, перевершити*» [9, с. 289].

Тому вічне повернення гарантує «не стійкість конкретної особистості, а шанс стати інакшим» [11, с. 795]. Адже людина змінюється не з часом, час лише показує, ким вона є насправді. Тому вічне повернення варто розцінювати не як самостійну подію, а як особисту волю та вибір кожної людини, що утверджує її своїм прагненням, своєю силою волі. Не дивно, що і саме життя Ніцше визначає як «плинну в часі форму процесів утверджень сили, в якій різні конфліктуючі сторони отримують неоднаковий розвиток» [див. 8, с. 458]. Інакше кажучи: будь-який організм являє собою комплекс систем, які прагнуть до посилення почуття влади.

Звідси стає зрозумілим, чому в Ніцше повертається не подібне, тотожне чи аналогічне, а те саме, адже в нього повертається саме повернення як можливість становлення, яке є «не становлення чогось, це *чисте становлення*» [9, с. 339] або «воля до влади». Остання означає не якусь плинність речей чи просту зміну станів, це начало, яке пронизує собою все суще та всі рівні реальності. Так ми отримуємо своєрідну онтологію, в якій життя розуміється як «становлення», яке, у свою чергу, розцінюється не як нескінченний поступальний рух до якоїсь мети, а як «самовладання влади, яка повертається до самої себе і постійно відновлює себе у своїй природі» [див.: 15, с. 86].

Якоїсь миті починає здаватися, що в такому існуванні нічого не досягається, не накопичується та не втрачається, у вічності часу все залишається таким, яким воно є. В такому світі видається, що все є «завершеним у кожен момент і в кожен новий момент все досягає свого кінця» [див. 18, с. 319]. Починає здаватися, що дії людини набувають метафізичної незмінності: те, що ми робимо, наш вибір і його наслідки, ми змушені переживати знову і знову, нескінченну кількість разів.

Однак у Ніцше все не так. Недаремно ж він так палко виступає проти лінійного трактування часу, яке заперечує цінність життя, за яку філософ так наполегливо вболіває. Адже якщо життя рухається прямою, то всі його події просто кануть у небуття, втрачаючи, відповідно, своє значення та сенс для людини. Ніцшеанська ж ідея вічного повернення, навпаки, «наділяє нескінченною цінністю будь-який вибір і дію людини, надаючи тим самим їм неймовірної ваги» [2, с. 209]. Усе, що ми здійснювали в певний момент, ми здійснюємо не знову і знову, а один тільки раз і цей раз назавжди відбивається у вічності.

Тут ми зіштовхуємося з одним із найбільш популярних трактувань ніцшеанської ідеї вічного повернення – *метафізичним*, який запитує про природу людської істоти, котра має постійно утверджуватися у своєму існуванні у вічно повторюваному світі. Так ідея вічного повернення набуває свого *екзистенціального* забарвлення, оскільки порушує питання про значущість людського життя, яке в «пустелі» вічного повернення безпричинної миті може

втратити свої підстави та вагу. Ба більше, вічне повернення стає своєрідним випробуванням та екзистенціальним викликом для людини. Адже лише ті, хто зумів стати законодавцем власної волі, лише ті, хто зміцнів на шляху власного самоперевіщення, лише ті «вважають, що їх існування заслуговує того, щоб безкінечно повторюватися» [19, с. 30].

Отже, вічне повернення передбачає, що ми бачимо вищу цінність і сенс не в очікуванні майбутнього чи спогадах про минуле, а в кожній окремій миті, в цій хвилині, яка схоплена в іманентності повернення та раптом виявилася метою. Усе, що здійснюється нами, здійснюється не в ім'я майбутнього, але заради самого звершення. Подія не має сенсу, крім того, який вкладає у нього людина, тому «нехай кожна мить вашого життя буде *мотивована*» [1, с. 28].

Якщо ж людина виявляється метафізично неспроможною це зробити, вона повинна звинувачувати в цьому тільки себе. Так ніцшеанська філософія звільняє людину від заборон і обмежень, що накладаються минулим, від об'єктивності сьогодення і проєктивної спрямованості у майбутнє. Останнє розцінюється не як «продовження крізь час мене самого, а термін життя істоти, що йде далі, виходячи за досягнуті межі» [1, с. 37]. І справді той, хто досягнув досконалості, не думає про завтрашній день чи про минулий.

Саме так «міф про вічне повторення руйнує ілюзію «нового» майбутнього, «нового» завтра» [7, с. 167]. Адже концепція вічного повернення говорить про те, що «зараз» – це не інший момент, в який відбувається те ж саме, що і мільйони років тому, а власне «той самий момент, який був мільйони років тому, який є зараз і який знову настане через мільйони років» [6, с. 177]. Миттєвості, які пройшли, і миті, які прийдуть, «є» не в різних світах, а в одному і тому самому. Тому найвіддаленіше минуле і найвіддаленіше майбутнє, по суті, ідентичні, а різні миті насправді не різні, а ті самі. Так Ніцше намагався «полати» тимчасовість часу на користь вічності вічного повернення.

Крім того, Ніцше прагнув примирити у своїй ідеї дві протилежні картини світу: динамічну та статичну, буття та становлення, адже для нього «повторення всього – це граничне наближення світу становлення до світу буття» [12, с. 617], тоді як саме становлення набуває характеру суцього, яке знаходить вічність у миті, в якій усе відбувається одночасно, а не послідовно. Звідси стає зрозуміло, що у Ніцше йдеться не про тотожність чи схожість, а про одне й теж. Мить, чи це буде «спалах блискавки, чи все наше життя – це те, що ми сприймаємо як щось одне, що не змінюється іншим» [6, с. 149].

Це специфічне сприйняття часу чудово характеризує Дельоз, аналізуючи дуальність «глибина – поверхня» [див.: 5, с. 159]. Сенс – це перш за все поверхневий ефект. Поверхня і глибина в цьому випадку не просто пов'язані між собою моменти якоїсь топологічної концепції, це дві взаємодоповнюючі реальності, по-різному структуровані. По-різному настільки, що кожній із них відповідає своя форма часу. На поверхні у нас присутня мінливість і плинність часу, з її переходами минуле-майбутнє. А от глибинна основа залишається незмінною. Саме тут, на глибині, час ніби завмирає, застигає, перетворюючись на вічність, де минуле та майбутнє стають єдиним цілим.

Тому в Ніцше вічність – це не альтернатива часу, це швидше його подолання і водночас порятунком. Відкинувши ідею особистого безсмертя, Ніцше в кінцевому підсумку створює своєрідний його паліатив – учення про вічне повернення, в якому кожен із нас уже проживав і ще не один раз проживатиме те саме життя, а кожне явище буде повертатися незліченну кількість разів, існуючи, по суті, вічно. А якщо «про те, що існує зараз, можна сказати, що воно було і буде завжди, фактично це і є безсмертям» [4, с. 178–179]. Тому стверджувати відсутність сенсу, вічності чи безсмертя у ніцшеанському колі вічного повернення не варто, вони є, але «не там», де ми звикли їх бачити» [16, с. 38].

У кінцевому підсумку у філософії Ніцше ми отримуємо вище прийняття життя, виражене в ідеї вічного повернення, яка за своєю суттю має характер звільнення і порятунку, адже містить у собі набагато «більше за всі релігії, які нехтують цим життям як чимось мимовільним» [17, с. 490]. Вона «релігія усіх релігій» чи радше її заміник у тому сенсі, що Ніцше ще не досить «переріс християнство» [10, с. 574]. Тому вчення про вічне повернення хоче бути проєктом нового способу життя, який дає людині нову мету, що виходить за межі її теперішньої природи, але є не в якомусь «іншому» (потойбічному) світі, а в її власному продовженні. Людина повинна піднятися над собою, що і становить людський сенс «Надлюдини», спираючись на яку Ніцше вчить про вічне повернення, так само як і про «нове покладання цінностей» на шляху волі до влади. Саме так метафізичний міф перетворюється у Ніцше на гімн, який оспівує велич людського буття, через утвердження життя, яке повертається навіть усупереч смерті.

Висновки. Ніцшеанська ідея вічного повернення – це складний, багатозаровий символ, за яким може стояти, наприклад, оцінка світу повсякденності як пекла нескінченного повторення вічних у своїй стандартності думок і вчинків. Можна розуміти вічне повернення і як суть філософського пізнання, що повертає нас до тих самих «вічних» проблем життя. Нарешті, ця ідея допомагає зрозуміти і сутність самої людини, що йде шляхом сходження до надлюдини, через самоподолання. Тому цілком зрозуміло, що вічне повернення – це «бездонна» думка, яка має стільки підземних ходів і становить таку загрозу, що «ми самі можемо від цього піти на дно» [16, с. 279]. Однак для тих, хто має крила, бездоння не страшна, для тих, хто навчився долати себе, оце «на дно» більше не здається загрозливим.

Загалом, здійснене дослідження дає змогу розширити межі традиційного трактування найбільш провокаційної ідеї Ніцше, допомагаючи правильно визначити її значення та місце в житті сучасної людини. Перспективою подальшого розвитку цього дослідження є виявлення нових аспектів ідеї вічного повернення та виявлення всіх можливих варіантів її впливу на людину. Адже, як зазначає Ж. Батай: «Ось що дивне в доктринах Ніцше: їм неможливо слідувати. Вони запалюють перед нами неясні, але часто сліпучі вогники: жодна дорога не веде в зазначеному напрямку» [1, с. 122].

Список використаної літератури

1. Батай Ж. О Ницше. Москва : Культурная революция, 2010. 336 с.
2. Быкова М. О понятии вечного возвращения и проблеме свободы у Ницше. *Фридрих Ницше: наследие и проект* / сост. и отв. ред. Ю. Синеокая, Е. Полякова; пер. А. Жаворонков, И. Полякова. Москва : Издательский дом «ЯСК», 2017. С. 207–230.
3. Галеви Д. Жизнь Фридриха Ницше. Жизнеописание / пер. с франц. А. Ильинского. Москва : Советский писатель, 1991. 336 с.
4. Данто А. Ницше как философ. Москва : Идея-пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 280 с.
5. Делёз Ж. Ницше и философия. Москва : Ад Маргинем, 2003. 392 с.
6. Жигалкин С. Метафизика вечного возвращения. Москва : Культурная революция, 2011. 256 с.
7. Карівець І. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю : монографія. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 256 с.
8. Коплстон Ф. От Фихте до Ницше / пер. с англ., вступ. ст. и примеч. В. Васильева. Москва : Республика, 2004. 542 с.
9. Кузьмина Т. Экзистенциальная философия : монография. Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2014. 352 с.
10. Лёвит К. Ницшевская философия вечного возвращения того же / пер. с нем. В. Бакусева. Москва : Культурная революция, 2016. 336 с.

11. Лютий Т. Ніцше. Самоперевершення. Київ : Темпора, 2017. 978с.
12. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей: Незавершенный трактат. Москва : Культурная революция, 2005. 878 с.
13. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / пер. з нім. А. Онишка, П. Тарашука]. Київ : Основи; Дніпро, 1993. 415 с.
14. Фаритов В. Идея вечного возвращения Ф. Ницше: между философией и поэзией. *Философская мысль*. 2017. № 4. С. 55–69.
15. Хайдеггер М. Ницше. Т. 1. Санкт-Петербург : Изд-во «Владимир Даль», 2006. 608 с.
16. Шаап С. Нездатність забувати: Новий погляд на питання про істину / пер. з нім. О. Кислюка. Київ : Вид-во Жупанського, 2009. 294 с.
17. Ясперс К. Ницше: Введение в понимание его философствования. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2004. 632 с.
18. Kaufmann W. Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1974. 532 p.
19. Haar M. (1996). Nietzsche and metaphysical language. *Philosophy and Social Criticism*. № 22 (2). P. 27–46.

DANCE ABOUT TIME, OR THE RELATION OF MOMENT AND ETERNITY IN THE NIETZSCHEAN IDEA OF ETERNAL RECURRENCE OF THE SAME

Mariia Sinelnikova

Lviv Polytechnic National University,

Institute of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy

Bandera str., 12, 79000, Lviv, Ukraine

The article explores a peculiar perception of time in Nietzsche's philosophy, which he does not consider linearly or cyclically, completely changing the usual perspective of his perception and embodies it in his idea of eternal recurrence, which is considered the most mysterious and least clarified in his work. It is emphasized that the idea of eternal return is central to Nietzsche's philosophical heritage because all other key ideas of the thinker, such as the will to power and the superman, concentrate around it and end. It is noted that eternal recurrence is intended not to guarantee the stability of a particular individual, but a chance to become different, which is associated in Nietzsche with self-creation or ascension to a superman, which is interpreted as self-improvement through self-overcoming. Therefore, eternal recurrence is regarded not as an individual event, but as a personal will and choice of each person who affirms it with his desire, his willpower. Nietzsche defines life itself as a flowing form of the affirmation of power and the desire of man for power, but power not over other people, but above all over himself. It is stated that Nietzsche does not return similar, identical or similar, and the same, returns itself as a possibility of becoming, which is regarded not as an endless progressive movement for some purpose, but as self-control of the power, which returns to itself and constantly renews itself in its nature. It is noted that the last moment (metaphysical) is the most popular in the interpretation of eternal recurrence, since it inquires about the nature of the human being, which must be constantly asserted in its existence in an eternally repeating world. Thus, the idea of eternal recurrence raises the question of the importance of human life, because the return of a causeless moment robs it of its purpose and meaning. This is where the existential aspect of the Nietzschean idea of eternal recurrence emerges, which gives a new imperative of existence, calling to live every moment of life so that he desires his constant return. In this way, the Nietzschean doctrine frees man from the prohibitions and restrictions imposed by the past or the future, because every moment of our lives is meaningless, except that which we place in ourselves.

Key words: F. Nietzsche, eternal recurrence, time, moment, eternity, superman, will to power.

УДК 141.319.8:165.442-044.922

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.10>

ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Наталія Терлецька

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
факультет філософії та суспільствознавства,
кафедра культурології та філософської антропології
вул. Тургенєвська, 8/14, 02000, м. Київ, Україна*

З позиції метаантропології у статті розкривається актуальна для сучасного світу проблема трансформації людини, простежується історичне підґрунтя для появи феномена трансгуманізму, його небезпек, а також аналізуються його альтернативи, шляхи історичного розвитку, цілі та цінності людського буття: цінність екзистенційної самоідентичності людини в умовах технічного прогресу, влади, свободи, любові, творчості та споживання, а також цінність такого екзистенціалу, як смисл людського буття.

Усвідомлюється цінність смислу людського буття, що означає життя не тільки заради самозбереження і мінімізації страждань, але й для виявлення, розвитку, цілісної гармонійної реалізації людиною таких рис, котрі роблять людину здатною бути не лише споживачем благ цивілізації, але й творцем культури, прагнути до гармонії духовних, душевних і тілесних потреб, вміння проявляти емпатію та долати екзистенційні проблеми відчаю та страху смерті, залишаючись людиною-творцем, зберігаючи традиційні загальнолюдські цінності, вірність екзистенціалам любові та свободи.

Дослідження присвячене проблемі трансформації людини в історії людства та проблемі втрати смислості екзистенціалів і сакральних цінностей, що як норма пропонується трансгуманізмом, маючи підґрунтя для цього у філософії доби постмодерну, а також пошукам шляхів виходу з екзистенційної, духовно-душевної та морально-етичної кризи, виявленню причин, які призвели до сучасної кризи культурних цінностей.

Теоретичну базу дослідження становлять праці філософів різних епох, розвідки психологів і психоаналітиків, зокрема сучасних, останні роботи вітчизняних дослідників із метаантропології, а також останні роботи зарубіжних представників трансгуманізму.

Робиться висновок, що справжня трансформація людини не можлива без збереження традиційних екзистенціалів культури, зокрема таких, як: душевність, духовність, здатність до творчості, які формують цілісну зрілу особистість і дають можливість для повноцінного розвитку людини та людства.

Ключові слова: людина, трансгуманізм, Н+, постлюдина, метаантропологія, гуманізм, трансформація.

Сучасний світ наскрізь пронизаний питанням щодо того, яке майбутнє чекає людину і чи зможе зберегти людина своє людське єство в умовах технічного прогресу та наукових відкриттів у сфері нанотехнологій, клонування, електромагнітних і торсіонних полів, альтернативних порталів в інші виміри за межами чорних дір, андронного колайдера, який, на думку вчених, здатний за певних умов стати для людства скринею Пандори тощо.

Відкритими залишаються питання на тлі сучасних досягнень у різних сферах науки щодо того, яке місце посідає людина в техногенному світі і чи здатна зберегти людина людську подобу в умовах бурхливого і стрімкого процесу технологізації природного середовища.

Застороги з приводу можливих згубних наслідків технічного прогресу для людини вже висловлювали філософи, а також і самі вчені, ще в той період, коли науково-технічний

прогрес розпочав свій бурхливий активний розвиток. Згадуючи нашого співвітчизника, киянина за походженням, Миколу Бердяєва, варто зазначити, що у роботі «Царство Духа і Царство кесаря» філософ застерігає нас, наголошуючи, що саме науково-технічний розвиток є передумовою для остаточної перемоги царства кесаря над Царством Духа і домінуючого панування Царства кесаря, яке має бути повністю побудованим на основі технократичності [1, с. 167].

Постмодернізм, який зазнає бурхливого розвитку у другій половині ХХ ст., руйнуючи метанаративи, все ж таки перед феноменом самої людини зупиняється. Екзистенція людини залишається як останній метанаратив, оскільки зруйнувати навіть незахищену від тотального хаосу втрати смислу буття людину-різому постмодерн не наважується.

Але позбавлена сакральних цінностей людина стає безборонною перед світом нових технологій, так само як і духовна культура – перед натиском технічної цивілізації. Отже, у ХХ ст. народжується ставлення до людини як до останнього незруйнованого метанаративу, який філософи та вчені намагаються трансформувати, будучи неспроможними його зруйнувати.

Засновником власне терміна «трансгуманізм» є англійський біолог, письменник і політик Джуліан Гакслі, онук англійського біолога-дарвініста Томаса Гакслі і брат письменника Олдоса Гакслі, прихильника мескаліну та ЛСД і автора терміна «психоделіка».

Джуліан Гакслі вперше вжив таке поняття, як «трансгуманізм», у його сучасному значенні у своїх творах.

Як відомо, Джуліан Гакслі був членом Британського товариства євгеніки. Отже, євгеніка мала величезний вплив на трансгуманізм від початку.

Євгеніку можна визначити як науку, засновану на дарвінівській теорії людства про те, що сильні повинні процвітати і розвиватися, тоді як слабкі повинні бути відсіянні і знищені. Такий підхід, звісно, має виражені ознаки тоталітарної культури.

Зокрема, якщо стисло дати характеристику одного з найвідоміших есе «Нове вино у нових пляшках» Джуліана Гакслі, то можна говорити про прихильність засновника трансгуманізму до кастової системи з доволі суворою ієрархічністю. Наприклад, Джуліан Гакслі стверджував, що нижчі шари занадто швидко плодяться, а отже, їм не повинні бути занадто доступні соціальні допомоги і кваліфікована медична підтримка, інакше відсутність останнього ступеня природного відбору дасть змогу дітям дуже легко народжуватися і виживати. Також, на думку вченого, тривала відсутність роботи має стати підставою для стерилізації [20, с. 318].

Отже, від початку свого існування феномен трансгуманізму, маючи свої першовитоки, першопочатки в євгеніці, зберігає зв'язок із тоталітарною культурою, що пізніше зможемо показати на прикладах.

Власне термін «трансгуманізм» походить від латинського “trans”, що означає в перекладі «крізь, через, за»; та латинського “humanitas”, що означає в перекладі «людяність». Отже, у дослівному перекладі можна трактувати цей термін як вихід «за» межі людяності або людськості.

Що стосується самої термінології, то поняття «трансгуманізм» і «постгуманізм» досі є предметом обговорення і дискусій. Предметом дискусій залишається питання, чи є трансгуманізм гілкою «постгуманізму», а також те, як варто визначити постгуманізм, беручи до уваги трансгуманізм. Останній часто характеризується як різновид або активна форма постгуманізму, причому як його критиками, так і налаштованими протрансгуманно вченими, які, наприклад, називають його «філософським постгуманізмом».

Спільною рисою трансгуманізму і постгуманізму є передбачення якогось нового розумного виду, в який еволюціонує людина. Цей новий вид поповнить або навіть замінить людство. Трансгуманісти підкреслюють еволюційну перспективу, підтримують спрямовану еволюцію, що веде в «постлюдське майбутнє», тобто додають до «Н» як людського плюс у значенні «за межами людського».

Символом трансгуманізму є «Н+». Цей символ є скороченням від “human” – «людина», також символ «+» означає, що людина не є завершеною і потребує певного технічного апгрейду. Іноді замість Н+ пишуть >Н, що означає, по суті, «більше, ніж людина», підтекст цього символу означає, що людина потребує певного «покращення», яке трансгуманісти вбачають у трансформації людини шляхом технічних перетворень до «постлюдини».

Саме з цієї причини трансгуманізм називають також і «постгуманізмом», використовуючи ці терміни як синоніми. Незважаючи на певні відмінності, обидва поняття є спорідненими за їхніми суттєвими рисами: прагненням позбавити людину страждань завдяки чисто технократичному перетворенню суспільства та шляхом використання наукових досягнень, в яких людина ставиться у своїх правах фактично на такому ж рівні, як і робот. Людина, відповідно, розглядається як біологічний об'єкт, на природу цього об'єкта можна з погляду транс- і постгуманізму впливати через науково-технічні засоби, змінюючи особистість людини та її характер, природу тощо.

Отже, варто взяти до уваги смислову спорідненість термінів «трансгуманізм», «постгуманізм», «постлюдина» та «постантропология», центральною проблемою для цих понять є проблема розвитку людини шляхом технічного прогресу, без духовно-душевного покращення, виключно лише завдяки засобам науково-технічних досягнень, заради того, аби у майбутньому досягнути такого рівня життя, який передбачає абсолютне позбавлення страждань для сучасної людини.

Варто зазначити, що поняття «Н+», або дослівно «human+ (людина)», застосоване представниками пост- і трансгуманізму, має своє історичне підґрунтя і веде свій початок від розуміння поняття «людина» та терміна «гуманізм» у вузькому значенні. Таке розуміння зводить людину до суто біологічного об'єкта, а сам гуманізм у такому вузькому розумінні постає виключно у протистоянні до клерикального та релігійно-філософського світогляду Середньовіччя.

Гуманізм у вузькому значенні цього поняття закладає у розуміння людини та людського своєрідний протест проти схоластичного та клерикального світогляду Середньовіччя, чим започатковує раціональне ставлення до людини, а також бунтівне, протестне розуміння традиційних сакральних цінностей.

Ідея вдосконалення людини, що є всього лише частиною природи, не більше, певною низкою метаморфоз матерії виникає пізніше, з появою теорії еволюції Дарвіна та філософських напрацювань Ф. Ніцше. Останній стверджує, популяризуючи та розвиваючи на свій лад у царині філософії теорію Дарвіна, що так само, як від мавпи сталася людина, так із людини повинна статися надлюдина [11, с. 319].

Альтернативою трансгуманізму та Н+ у сучасній філософській науці, зокрема у філософській антропології, є метаантропология – учення про межі буття людини, її екзистенціальні виміри, умови комунікації в цих вимірах і архетипових основах культури [14, с. 326].

Якщо історично постантропология бере свій початок від теорії Дарвіна та Ніцше, то метаантропология має витоки в теїстичному антропоцентричному екзистенційному підході до людини як образу і подоби Божої.

За визначенням філософа Назіпа Хамітова, метаантропология (від *meta* – над і *антропология* – наука про людину) як учення з'являється вже в пізнього М. Шелера

в контексті усвідомлення можливостей трансцендування людини за «межі життя» – у духовний простір, в якому людське з'єднується з божественним, а людина перетворюється в партнера (Mitbildner) Творця.

Незалежно від М. Шелера, поняття «метаантропологія» було використано американським філософом і культурологом Д. Бідні (Bidney), що трактує метаантропологію як теорію, що вивчає проблеми природи людини, культурної реальності, а також міфу та міфології [14, с. 326].

Метаантропологія, а також і постантропологія мають свої прообрази у філософії Стародавнього Світу.

Адже саме в Давній Греції з'являються такі поняття, зокрема, як «метанойя» і «катарсис», які є одними з визначальних для внутрішнього перетворення людини. Метаантропологія приділяє дуже важливу роль цим станам свідомості для душевного та духовного перетворення, позитивної трансформації людини як образу Божого.

Водночас у Давній Греції з'являється і таке поняття, як «бог із машини», як прообраз вирішення будь-яких проблем без внутрішньої трансформації людини, шляхом зовнішнього впливу.

Давні часи також відображають прагнення людини змінити свої обставини на краще без трансформації свідомості, виключно шляхом маніпулювання реальністю.

Адже в Стародавньому світі, за часів язичництва, люди нерідко намагалися підкорити собі реальний світ шляхом виконання певних ритуалів, при цьому не переживаючи внутрішньої трансформації. Якщо заглибитися в історію Стародавнього світу, то можна знайти ще у древніх ритуально-магічних формах поклоніння богам, уособлених у різних статуях, схожі методи, а саме – можливість принести пожертви на олтарі певних богів із метою легкого і, по суті, механічного задоволення потреб і бажань – без глибинного душевно-духовного розвитку, керуючись аналогічними можливостями задіяти технічно вмотивовані магічні «кнопки» для реалізації потреб у комфорті, безпеці тощо.

Але не слід забувати, що і за часів античності людство розуміло, що присвячувати життя лише задоволенню потреб, котрі базуються виключно на інстинктах, є безглуздом. Звідси, наприклад, народження таких образних метафоричних висловів у давніх греків, як: «Сізіфова праця», «бездонна діжка Данайд», що якнайкраще описують марні намагання задовольнити безкінечні потреби людини виключно атрибутами матеріального світу.

Отже, ще в давнину людство носило в собі глибинний конфлікт, який періодично реалізовувався в історії, міфології та філософії різних народів.

З одного боку, бачимо спосіб вирішити будь-які проблеми шляхом поклоніння «золотому тільцю», як це, зокрема, практикували давні євреї. З іншого боку, можна навести безліч прикладів, як ще у Стародавні часи визначні представники, що увійшли в історію людства, чие життя і творчість є зразком своєрідного катарсично-інсайтного світосприйняття, акцентуються на внутрішній трансформації як основі душевного та духовного розвитку людини та людства.

Наприклад, славетний Орфей, котрий залишив нам слабкі відголоски своїх катарсично-інсайтних «орфічних містерій», являє собою яскравий приклад стародавнього, дуже своєрідного, щоправда, без наукових дипломів, але цілком типового представника метаантропології, адже він убачав трансформацію людини саме в духовно-душевній царині. Таких прикладів можна знайти серед давніх філософів і митців чимало.

Зокрема, славетний філософ і математик Піфагор приймав у свою школу учнів виключно після тривалого посту, метою якого в давнину було досягнення не лише тілесного, але й душевного оздоровлення і просвітлення розуму, що вважалося серед

піфагорійців запорукою гармонійного розвитку людини. Такий підхід є прикладом синергії духу, душі і тіла, заради духовної трансформації людської особистості та реалізації творчого та розумового потенціалу.

Отже, у статті було наведено приклади, які підтверджують, що метаатропология та постантропология як способи світосприйняття, як світоглядне ставлення до реальності, мають свої першопочатки ще у Стародавньому світі.

Можна стверджувати, що як у сучасному, так і в Стародавньому світі існували й існують досі такі дві основні тенденції, як творчість, що очищує і трансформує внутрішній світ людини, і противага, жадоба до оволодіння зовнішнім світом, бажання досягти успіху та добробуту і безпеки без очищення, розвитку, душевно-духовної еволюції світогляду особистості, виключно через владу у матеріальному світі, причому владу деспотичну, тоталітарну. У сучасному світі, зокрема, це простежується в тенденції до масового споживання, яке завдяки рекламі перетворюється на різновид культу, в результаті людина буденного життя здатна вважати акти споживання певними досягненнями, про що, зокрема, неодноразово зауважував філософ Бодріяр у своїх працях, осмислюючи життя сучасної «гламурної» людини [3, с. 320].

Отже, сама проблема ставлення до реальності, сприйняття людиною світу як такого, котрий можна підкорити, шляхом цілком механічної взаємодії, без душевного оновлення та очищення, є абсолютно не новою в історії людства, постантропология також має своє підґрунтя у давніх традиціях, практиках і культурах, метою яких було позбутися страждань шляхом задобрення «золотого тільця» різноманітними жертвоприношеннями.

Тільки зараз сучасні вчені та представники постгуманізму, шукаючи шляхи порятунку людства від страждань буденного життя, пов'язаних із суто тілесною природою людини, готові розглядати як жертвоприношення людину зокрема і людство загалом, адже людині пропонують відмовитися від людського: трансформувати тіло до рівня кіборга, роздруковувати органи на 3D-принтері, поєднати інтелект людини з комп'ютерним інтелектом, відмовитися повністю від традиційних цінностей і форм існування в суспільстві (сім'ї, народження дітей, статі), тобто знецінити душевні потреби людини на користь штучного інтелекту та технічного прогресу. Тоталітарна влада технічного над людським знецінює вже у сучасному світі такі важливі поняття, як совість, довіра, честь, любов, породжуючи глобальну культурну кризу.

У Стародавньому світі славетний співець Орфей, поетичний та музичний дар якого міг розчулити навіть найсуворіших богів, згідно з легендою загинув від рук прихильників вакханалій. Орфей, по суті, людина-творець. Водночас прихильників вакханалій можна охарактеризувати як типаж людини-споживача.

В античному світі людині-творцю, легендарному засновнику містичних орфічних містерій, довелося загинути від рук людини-споживача – прихильників вакханалій, що віддали себе у владу інстинктивному. Таких прикладів в історії людства чимало. Зокрема, пішов із життя не тільки славетний легендарний Орфей, але й такі історичні фігури, як славетний філософ Сократ, філософ і математик Піфагор.

В античному світі людині-творцю довелося загинути від людини-споживача. У сучасному світі людині пропонують стати вічним споживачем і одночасно загинути для людського на користь штучного інтелекту, отримавши безсмертя суто тілесне і знецінити душевну та духовну царину людського.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити також, що для багатогранного глибокого і ґрунтовного розкриття проблеми трансформації людини необхідно перш за все ретельно проаналізувати саме розуміння поняття «людина».

Постантропология розглядає людину звужено, спираючись виключно на потреби тілесності та взаємозв'язку із соціумом, і в такому підході до людини постантропология та Н+ керуються як теорією Дарвіна, так і поглядами представників еволюції, а також прихильників ніцшеанства та ідей постмодернізму, котрі заклали основу для появи трансгуманізму і терміна Н+, що означає, по суті, необхідність повної трансформації людської раси у нове суспільство, де все людство буде об'єднане через сингулярність із комп'ютерним штучним інтелектом.

Сам феномен людини в сучасному розумінні постантропологии розглядається виключно як недосконалий тимчасовий етап людської еволюції.

Водночас трансгуманізм і постантропология дуже звужено розуміють і саме поняття «гуманізм», виключно як опозицію релігійній культурі, бажання людини вийти за межі ustalених культурних традицій заради більш повної реалізації її тілесних і соціальних потреб.

Метаантропология дає змогу цілісно, багатогранно і ґрунтовно розглянути саме поняття про людину як триєдність духовного, душевного і тілесного, в такому контексті поняття «гуманізм» також набуває глибокого і розширеного значення.

У сучасній науці є чимало тлумачень самого поняття «людина», і чимало науковців, незважаючи на новітні відкриття в галузі фізики, археології та інших наук, дотримуються цілком матеріалістичного погляду на людину як на суто біологічний об'єкт. Така позиція призводить до погляду на людину як на соціального робота, сенс існування якого вимірюється ефективністю виконання певних функцій.

З іншого боку, є погляд на людину як на божество, задоволення потреб якого є єдиним сенсом життя, що породжує сакралізацію споживання, підмінюючи духовні і душевні цінності необхідністю задоволення якомога більшої кількості потреб і, відповідно, знецінюючи глибинну свободу людини як особистості. Щоб краще зрозуміти сутнісний зміст людини, варто згадати бачення одного з видатних ідейних засновників метаантропологічного підходу до розуміння людини в її цілісності – філософа-персоналіста Миколи Бердяєва: «Людина не може бути самодостатньою, це означало би, що людини не існує. Людина є істотою, яка долає свою обмеженість і трансцендує до вищого. Якщо немає Бога як Істини і Смислу – немає і вищої Правди, все стає пласким, немає до чого підніматися. Якщо людина є Бог, то це найненадійніша ситуація. Будь-яка якісна цінність вже доводить, що на людському шляху є те, що вище людини» [2, с. 4].

Отже, ми навели приклади, які підтверджують, що метаантропология та постантропология як способи світосприйняття, як світоглядне ставлення до реальності мають свої першопочатки ще у Стародавньому світі.

Можна стверджувати, що як у сучасному, так і в Стародавньому світі існували й існують досі такі дві основні тенденції, як творчість, що очищує і трансформує внутрішній світ людини, і як противага, жадоба до оволодіння зовнішнім світом, бажання досягти успіху та добробуту і безпеки без очищення та внутрішньої трансформації, виключно через владу у матеріальному світі, що в сучасному світі, зокрема, простежується у тенденції до масового споживання, яке завдяки рекламі перетворюється на різновид культу.

Отже, сама проблема ставлення до реальності, сприйняття людиною світу як такого, який можна підкорити шляхом цілком механічної взаємодії, без душевного оновлення та очищення, є абсолютно не новою в історії людства. Постантропология також має своє підґрунтя у давніх традиціях, практиках і культурах, метою яких було «позбутися від страждань» шляхом задобрення «золотого тільця» різноманітними жертвоприношеннями.

Тільки цілісний підхід до людини як до духовно-душевної особистості, який пропонує метаантропология, дає змогу створити альтернативу тоталітарному технократичному

суспільству, де особистість людини розчинена в актах споживання. Тому вже в сучасному світі, поки людина ще залишається людиною, варто створювати умови для її творчого розвитку як запоруку формування свободи та відкритості суспільства й альтернативу тоталітарному технократичному феномену «Матриці», що пропонує парадигма трансгуманізму.

Список використаної літератури

1. Бердяев Н. Царство Духа и Царство Кесаря. Москва : Республика, 1995. 167с.
2. Бердяев Н. Царство Духа и Царство Кесаря. URL: <http://berdyayev.filosoff.org/tvorchestvo/carstvo-duha-i-carstvo-kesarya/pagen/20>.
3. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Москва : Издательство АСТ, 2019. 320 с.
4. Крилова С. Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність. Київ : Гранослов, 1999. 199 с.
5. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. 344 с.
6. Лосев А. Орфики. URL: <http://www.sno.pro1.ru/lib/losev2/33.htm>.
7. Лосев А. Типы античного мышления. *Философия. Мифология. Культура*. Москва : Издательство политической литературы, 1991. 146 с.
8. Лосев А. Диалектика мифа. *Философия. Мифология. Культура*. Москва : Издательство политической литературы, 1991. 132 с.
9. Лосев А. Логика символа. *Философия. Мифология. Культура*. Москва : Издательство политической литературы, 1991.
10. Макаров И. Орфизм и греческое общество в VI—IV вв. до н. э. *Вестник древней истории*. 1999. № 1.
11. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. *Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / пер. з нім. А. Онишка*. Львів : Астролябія, 2002. 319 с.
12. Ребелло С. Рэй Курцвэйл: люди смогут обмениваться телами и жить вечно. URL: <http://playboyrussia.com/chtivo/intervyu/rey-kurtsveyl-lyudi-smogut-obmenivatsya-telami-i-zhit-vechno>.
13. Хаксли Дж. *Удивительный мир эволюции*. Москва, 1971. 112 с.
14. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж. *Філософський словник. Проблема людини (екзистенціальні, психоаналітичні та метаантропологічні аспекти)* : навч. посібник зі словником. Київ : КНТ, 2017. 396 с.
15. Хамітов Н., Крылова С., Минеева С. Этика и эстетика. Київ : КНТ, 2006. 336.
16. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж. *Філософський словник. Проблема людини (екзистенціальні, психоаналітичні та метаантропологічні аспекти)* : навч. посібник зі словником. Київ : КНТ, 2017. 396 с.
17. Хамітов Н. Розвиток і самореалізація людини: проекти метаантропології і постантропології. *Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту*. Київ : КНТ, 2017. 394. с.; С. 69–88.
18. Четверикова О. Трансгуманизм может уничтожить человека. URL: <http://kolokolrussia.ru/s-nashey-kolokolni/olga-chetverikova-transgumanizm-mojet-unichtojit-cheloveka#hcq=7iYMZGq>.
19. Kurzweil Ray. *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. Издательство : Viking Adult, 2005.
20. Julian Huxley. *New Bottles For New Wine*. 1957. 318 с. URL: <https://archive.org/details/NewBottlesForNewWine/page/n17/mode/2up>.

THE PROBLEM OF HUMAN TRANSFORMATION IN THE HISTORY OF MANKIND

Nataliia Terletska

*National Pedagogical University named after M. Drahomanov,
Faculty of Philosophy and Social Science,
Department of Cultural Studies and Philosophical Anthropology
Turgenevska str., 8/14, Kyiv, Ukraine*

From the point of view of metaanthropology, the article analyzes the problem of human transformation, which is actual for the modern society, viewed the historical foundations for the appearing of the phenomenon of transhumanism, analyzed its dangers and the alternatives for the future historical development, purposes and values of the human being: the existential value of human's self-identity in the realities of a modern technical progress, power, freedom, love, creativity and consumption, as well as the value of such existentials as the sense & meaningfulness of human being & existence.

The value of the sense of human being & existence is analyzed in a research from such points of view as: life not only for the sake of self-preservation and minimization of suffering, but also for the development, holistic harmonious realization by a humanity of such qualities that make a person capable not only for the consuming of the benefits of civilization, but also becoming a creator of culture, seeking the harmony of spiritual, soul and physical needs, the ability to express empathy and to overcome the existential problems of despair and fear of death, remaining a human creator, maintaining traditional human values and existentials, such as love and freedom.

The study focuses on the problem of human transformation in the history of mankind and on the problem of the loss of meaningful existentials and sacred values which, as a norm of being, are proposed by transhumanism, having roots for this tendency in the philosophy of the postmodernism, and also the research is focused on finding the ways out of an existential, spiritual and soul, moral-ethical crisis of the modern society, investigation of the causes that led to the current crisis of cultural values.

The theoretical basis of the study was the work of philosophers of different periods, studies of psychologists and psychoanalysts, including contemporary, recent work of domestic researchers in metaanthropology, as well as recent work of foreign representatives of transhumanism.

There is made a conclusion that a real transformation of a person is impossible without preserving the traditional existentials of culture, first of all, such as soulfulness, spirituality, the capacity for creativity, which form a complete and mature personality and enable a valuable meaningful development of man and humanity.

Key words: human, transhumanism, H+, posthuman, metaanthropology, humanism, transformation.

UDC 135.33

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.11>

THE MINDSET OF THE PATRIARCH JACOB AND HIS ANTIPODE BROTHER ESAU

Oleg Tsymbalyuk

National Pedagogical Drahomanov University

Pyrohova str., 9, 02000, Kyiv, Ukraine

What precisely distinguishes people who excel and flourish in life and at what they do from those who continuously struggle and suffer in life? Where do people's abilities and successes come from? Investigating these complicated issues, many contemporary psychologists, psychiatrists, neurologists, and researchers of human behavior argue that the physical health of a person, his morality, and his internal aspirations strongly affect the thinking of a person and, as a result, his behavior. Scholars believe that it is happening because man's thinking or consciousness is a value system that guides how people deal with each specific situation, or how people understand what is happening around them and what they should do in a given moment. For that reason, modern scientists, as theologians from time immemorial, began to believe that human behavior can be improved by enlightening consciousness. This article is aiming to explore what does the Bible says about human consciousness? Is it true that the consciousness of people determines their being, or, conversely, their social being determines their consciousness? It is noteworthy that for millennia the Holy Bible has taught that the life of any person can be "transformed by the renewal of the mind". The Scriptures also teach that man's behavior will gradually be changed by "renewed in the spirit of [his] mind". In the outstanding case of the biblical Esau and Jacob, Hebrew and Christian theologians always note that both of these twins came from the same womb, had the same parents and an identical environment. On the other hand, they (Esau and Jacob) are truly worlds apart. This research paper depicted how through the history, Hebrew and Christian communities viewed and interpreted the life of carnal Esau and the righteous Patriarch Jacob. Nevertheless, the main goal of this study is to show from a theological point of view how human desire, mindset and free will influence human behavior and predetermined the outcome of man's life.

Key words: The book of Genesis; human consciousness; will; internal aspirations; updating the mind; the Patriarch Jacob; the meaning of Jacob's name; the carnal Esau; Jewish and Christian theologians.

Introduction. In the Bible, Esau, as a hunter, is presented as a one greatly concerned with earthly and material objects and perishable food. On the other hand, the Patriarch Jacob occupied with work and schooling, is passionate in his pursuit of spiritual knowledge. These differences between Esau and Jacob show that one cares for the temporary, and one cares for the eternal. An outstanding, well-known example of the exchange of Esau's birthright is the culmination of two different natures among the brothers, formed by their inner desire, believe, and free will. As it echoes the elements of the fall, the stories of Esau and Jacob relates to audiences that to be an antipode of righteousness is to be in neglect of the Lord and heavenly considerations.

The purpose of the article to explore what does the Bible says about human consciousness. Is it true that the consciousness of people determines their being, or, conversely, their social being determines their consciousness.

Statement of the main material. According to the biblical narrative, at the age of forty, the Patriarch Isaac married Rebekah by the providence of the Lord God. Rebekah (*Rivkah* / רִבְקָה) was his relative from Mesopotamia (Genesis 24:1–5). According to the Scriptures, she was a very beautiful, respectful, hardworking, and generous woman. The narrator, concerned much

more about the moral standard of Isaac's future lineage, highlights that Rebekah was a virgin who had never slept with a man (Genesis 24:16–25). Through all the rabbinic literature, Rebekah is regularly represented as an honorable, righteous woman who was well suited for her exceptional assignment as the next matriarch of a faithful people [23, p. 46]. Similarly, the ancient Christians understood the mother Rebekah as a metaphorical representation of the church and her husband Isaac as a representation of Christ [17, p. 147]. Theologians likewise believe that the narrator portrays Rebekah as yet another “Abraham,” called by the Lord God to leave her home and become an important vessel of God in the process of bringing blessings to all of humanity [12, p. 334, 340].

During her much desired pregnancy, Rebekah learns that “[her] babies jostled each other within her [womb], and she wonders, ‘Why is this happening to me?’” (Genesis 25:22)? The Hebrew word רָצַץ (*ratsats*), a close equivalent to the English word “struggled,” represents the idea that the children had been constantly fighting in the mother's womb until the day of their birth. The early Church read and interpreted this struggle in her womb as the conflict between evil and good. In this case Rebekah “represents the Church, and the infants depict the struggles of the righteous and the wicked within the Church” [11, p. 380]. The unceasing fight occurring within Rebekah was not easy to endure. In order to seek relief, Rebekah went to inquire of the Lord God under whose blessing she was able to conceive. The Lord revealed to Rebekah that “Two [antagonistic] nations are in your womb, and two peoples from within you will be separated; one people will be stronger than the other, and the older will serve the younger.” (Genesis 25:23).

According to the Midrash Rabbah, Esau was the one who stretched out against his youngest brother Jacob, wanting to kill him even while still in the mother's womb. When describing Esau the psalmist proclaims “the wicked are estranged from the womb; they go astray as soon as they are born, speaking lies. Their poison is like the poison of a serpent” (Psalm 58:3–4) [13, p. 569]. In addition, Hebrew commentators argue that God foresaw the future and revealed to Rebekah that Jacob and his offspring would serve the Creator of the universe and that Esau and his descendants would worship idols [36, p. 1055]. Ancient believers were sure that Rebekah fully understood the oracle of God, and in light of this revelation, she also understood her role in maintaining the unique line of righteous people through which the Messiah should come. For example, Saint Ambrose praised Rebekah's obedience and faithfulness to God's revelation [2, p. 149]. Similarly, Quodvultdeus, Bishop of Carthage, taught that Rebekah's behavior was “divinely-inspired” [25, p. 169]. At the beginning of his colorful career, John Calvin also maintains the view that “Rebekah chiefly in earnest respecting the blessing of God, the conjecture is probable, that she had been induced, by divine authority, to prefer the younger to the first-born” [4, p. 50].

When Rebekah gave birth to two twin boys, the first child to come out was red and his parents named him Esau because his whole body was like a hairy garment (Genesis 25:25). In his philosophical works, Philo of Alexandria presents an ancient understanding that “the ruddy body and the hairy hide are a sign of a savage man who rages furiously in the manner of a wild beast” [8, p. 446]. According to early Jewish tradition, “Esau [insistently] identifies more specifically with the evil serpent (*hivya' bisha*), who is the most cunning of all beasts” [26, p. 218]. Therefore, even the latest comments on the book of Genesis undoubtedly indicate that “Esau's hairiness symbolizes his wild nature” [31, p. 358].

At their birth, “the twin brother came out, and his hand took hold of Esau's heel; therefore his name was called Jacob” (Genesis 25:26). Considering how the babies previously jostled each other within their mother's womb, ancient believers were convinced that Esau, while fighting Jacob, acted like a chick of a common cuckoo, which always kills other eggs or chicks in the nest to monopolize all dominion [6, p. 173]. In light of this, Jacob had the clear deontological right to protect himself, and so he grasped Esau's heel to avoid a deadly strike from his own brother.

On this matter, Philo of Alexandria maintains that to be able to seize and hold Esau's heel shows the strength and moral excellence of Jacob's character, as well as the weak character of him who is seized [9, p. 448].

Consequently, when the parents saw that the second baby came out holding Esau's heel they started to understand the much deeper spiritual and social levels of God's forewarning to Rebekah. "Two nations are in your womb, and two peoples from within you will be separated; one people will be stronger than the other, and the older will serve the younger" (Genesis 25:23). In conjunction, Isaac and Rebekah certainly remembered how the elder brother Cain killed his younger brother Abel during the fight that he [*Cain*] started, and how the oldest Ishmael mocked his younger brother. Therefore, Isaac named his youngest son Jacob – the Hebrew יַעֲקֹב (*Ya'aqov*). It is a shortened form of the theophoric name יְיָ יַעֲקֹבֵל (*Ya'aqov-el*), which means "May God Protect (You)". The Hebrew community throughout the centuries has upheld an exceedingly respectful view of the Patriarch Jacob and his personal name without any shadow of negativism. Therefore, the Jewish Study Bible emphasizes that "the name Jacob derives from 'y-`-k-b-`-l,'" which means "may God protect" [30, p. 49]. Likewise according to *The JPS Torah Commentary*, "Hebrew *ya`akov* stems from a Semitic root *`-k-v*, 'to protect.' It is an abbreviation from a fuller form with a divine name or epithet as its subject. *Ya`akov-`el*, 'May El protect,' is a divine name that has turned up several times in cuneiform texts over a wide area" [22, p. 180].

It is notable that the biblical text says nothing about the childhood of Esau and Jacob. However, ancient believers assumed that both children had equal opportunity and access to food, clothing, shelter, moral support, and education. The Midrash Rabbah supports this view by highlighting the fundamental rabbinic affirmation that Esau and Jacob had the identical chances and for the first thirteen years of their life both of them went to school [14, p. 565]. Regarding education, it is also important to address that during the first fifteen years of life both boys had exceptional opportunities to play, walk, and learn directly from their great grandfather Abraham, the man who was called God's friend (Isaiah 41:8; James 2:23). Knowing the faithfulness of Abraham, it can be supposed that the patriarch Abraham taught Esau and Jacob the whole truth about God, the creation of the world, the fall of the first people because they preferred earthly food to God's obedience, and the promise of restoration of the creation order through the righteous offspring of Abraham, which must bring blessings upon every human tribe. Knowing the unique calling of their family and their covenantal relationship with the Lord God through the ceremonial circumcision that was previously revealed to Abraham's family (Genesis 17:1–27), both Esau and Jacob should have stepped into adulthood with a full understanding of God's will and discernment between right and wrong.

Based on collective historical data, scholars and theologians agree that the expression 'the boys grew' – the Hebrew נָעַרְוּ (na`ar gadal) literally means that boys had been welcomed into the world of Jewish adulthood through the ceremony of the Bar Mitzvah (Genesis 25:27). The term 'Bar Mitzvah' literally means "son of the mitzvah", or one who is obligated to observe God's Law. According to the ancient Jewish custom, at the age of thirteen each boy is completely responsible to fulfill God's commandments as a duty. *The Bar Mitzvah Book* emphasizes that when an individual "has entered the adult world where, as a Jew, a specific code of behavior must govern his actions, actions which give him a great responsibility and for which he himself is now answerable" [18, p. 25]. Taking this information into consideration, the ancient reader understood that the colorful depictions of the inner beings of Esau and Jacob in verses 27 and 28 is separated by many years from verse 26, which mainly talks about their birth. Thus, following verse 27, the narrator describes two grown adults who are completely responsible for their actions. Then, the author differentiates their inner characters and unique desires in life by saying that

“Esau was a cunning hunter, a man of the field; and Jacob was an upright [*perfect*] man, remaining in the tents” (Genesis 25:27 JUB). It is obvious that through this elegantly concise narrative the author started to deeply identify Esau and Jacob and their precise directions of life.

The biblical text highlights that Esau was ‘a cunning hunter’ – the Hebrew יָדָא (*yada*), and one who would live by the sword (Genesis 27:40). In other words, Esau was a well-advanced and skillful hunter who knew how to trap his prey. Just as every hunter, the cunning Esau knew how to deceive his victim by pretending to be a peaceful and harmless man. However, Esau’s inner desire was always to kill his target, and the *Encyclopedia of Biblical Interpretation* maintains the view that people had also been among his prey [27, p. 12]. In the same manner, Martin Luther taught that Esau had been full of pride and idolatry, and therefore as a grown man, he occupied himself in the fields with hunting and waging war [19, p. 380–381]. The Abrahamic “family did not need game for meat, since Isaac had great flocks and herds; neither did they need protection from wild animals, as Esau had to be a “cunning” hunter to find any to slay. He was simply a carnal, profane, licentious playboy” [16, p. 80]. Furthermore, the New Testament writer (traditionally, Paul the Apostle was thought to be the author) of the book of Hebrews fully supports the view that Esau was a godless and sinful individual. The writer warns the young Christian community to “see to it that no one falls short of the grace of God and that no bitter root grows up to cause trouble and defile many. See that no one is sexually immoral, or is godless like Esau, who for a single meal sold his inheritance rights as the oldest son” (Hebrews 12:15–16).

In light of this conversation, it is noteworthy to reiterate that the book of Genesis spoke only about two hunters and Esau is one of them. The first hunter, Nimrod, the distinctive prototype of Esau, did not care about the Lord God at all and made the whole world rebel against the Creator [35, p. 317]. Thus, the biblical text revealed that Esau was a carnal, profane, and a licentious man who cared much for his game and the wild-freedom, which makes him accountable to no one except himself. On the other hand, Esau was indifferent to the Lord God and he had no desire or capacity for transcendent things. For that reason, Arthur S. Peake summarized the ancient description of Esau this way: “Esau was a man with no depth of nature and no outlook into the eternal. He was not a man of faith who postpones present gratification for future good, but one who lived like an animal ‘tame in earth’s paddock as her prize’ with no spiritual horizon” [7, p. 156]. It should also be noted that Jewish sages argue that Esau [*the ancestor of Rome*] bear a resemblance of a wild swine [5, p. 1020–1023].

In contrast to Esau, the Scripture describes Jacob as “an upright [*perfect*] man, remaining in the tents” (Genesis 25:27 JUB). Gerhard Von Rad elaborates that “the adjective (*tam*) means actually belonging to the solidarity of community life with its moral regulations, a solidarity that the hunter [*Esau*] does not know because he is much more dependent on himself” [24, p. 266]. Philo also asserts that Jacob was a man with excellent moral character [10, p. 448]. Equally, Saint Augustine of Hippo, states that Jacob was “a guileless man” [3, p. 16.37]. Based on the linguistic analyses of the biblical text the ancient believers claim that the patriarch Jacob, in God’s evaluation, was a perfect man whose heart was right with the Lord, and who earnestly sought the will of God in his life. Therefore, the text describes Jacob with the adjective ‘perfect’ [33].

In the last part of this descriptive sentence, the narrator makes known that Jacob was “remaining in the tents” (Genesis 25:27 JUB). Historically, Hebrew theologians firmly hold the view that the original Hebrew word אֹהֶל (*ohel*), which is an equivalent of English word “tents,” means both the household and the sacred tents where Jacob constantly studied the truth about the Lord God and his will. Therefore, B. Barry Levy argues that this view is absolutely accepted philologically, because the Hebrew word אֹהֶל (*ohel*) is frequently taken as ‘school.’ The Aramaic version of this word is also associated with ‘school’ or ‘academy’ [28, p. 174]. Furthermore, Midrash Rabbah

highlights that the Patriarch Jacob, as a mature man, was “dwelling in tents [=schools] – the academy of Shem and the academy of Eber” [15, p. 566]. In the same way, *Bereishis* strongly emphasizes, “the intent of the plural is that Jacob studied with every sage he encountered, this being his sole desire; and he was simple – free of any deviousness” [34, p. 1064].

The ancient Christians supported this view of their Jewish brothers. Nicolaus of Lyra, a Catholic Franciscan teacher, fully endorses the rabbinic interpretation of this passage in the line with his church. Thus, Martin Luther in his teaching referring to the writing of Nicolaus of Lyra said: “Lyra tells what the Jews thought about the tents. I am in complete accord with what he has to say, because it is taken from the fathers. They say that tents not only for households but also for the churches are meat” [21, p. 383–384]. John Wesley also supported this view when he stated “Jacob was a plain man – an honest man that dealt fairly. And dwelt in tents... either, as a shepherd... or as a student, he frequented the tents of Melchizedek or Heber, as some understand it, to be taught by them divine things” [32, p. 53]. These resources convincingly show that respected Jewish and Christian theologians of the past agreed that Moses portrays Jacob as a perfect person from God’s perspective, whose only desire was to learn the truth about the Creator of the universe and faithfully serve Him [20, p. 387].

Conclusions. In conclusion, from ancient times, theologians believed that the intrinsic value and consciousness of Esau and Jacob determined their way of life. For that reason, all ancient Hebrew and Christian sages and biblical commentators strongly criticized the mindset and behavior of carnal Esau, and always praised the blameless Patriarch Jacob as an example of godliness and righteousness [29, p. 656]. Thus, proceeding from the ancient apostolic view, Saint Aurelius Ambrosius persistently taught his spiritual flock that: “He [*Jacob*] was a great man and truly happy who could lose nothing of his and possess nothing of another’s... the man who has nothing to excess is just – this is to observe the proper mean of justice. The wise man [*with the right mindset*] is never empty but always has the garment of prudence on himself.” Then, in conclusion, Saint Ambrosius called on all believers: “Follow the example of [*the*] holy [*Patriarch*] Jacob” [1, p. 158–159].

References

1. Амвросій, святий, єпископ Мілан. Сім екзегетичних творів / Переклав Майкл П Макх’ю. Отці Церкви, новий переклад. Т. 65. Вашингтон, округ Колумбія : Католицький університет Америки Прес, спільно з Консорціум Прес, 1972. С. 158–159.
2. Амвросій, святий, єпископ Мілан, 1972. 149 с.
3. Августин, Бегемот, Сент, Джеральд Г. Волш і Грейс Монахан. Місто Боже, Книги VIII–XVI. Отці Церкви, новий переклад, В. 14. Вашингтон Д. К. : Католицький університет Америки Прес, 1981. 16.37.
4. Кальвін, Джин та Джон Кінг. Буття. Женевська серія коментарів. Единбургська Шотландія : Довіра до правди, 1965. 50 с.
5. Фейер, Аврохом Хаїм, Носсон Шерман та Мейр Злотовіц. [tehillim] = Tehillim: Tehillim: Новий переклад з коментарем, що піддається антологізації з талмудських, мідрашицьких та раббінських джерел / Новий переклад із коментарем, антилогізованим з талмудичних, мідрашичних та раббінських джерел. Вип. 2. Ред. Серія Artscroll Tanach. Бруклін, Нью-Йорк : Mesorah Publications, 1985. С. 1020–1023.
6. Гюнтер Плейт. Штейн, В. Гюнтер Плаут та Девід Е. Штейн. Тора: сучасний коментар. Нью-Йорк : Союз реформаторського іудаїзму, 2005. 173 с.
7. Смуток А.Дж. Коментар до Біблії / За редакцією Артура С. Піка. Нью-Йорк : Т. Нельсон і сини, 1920. 156 с.
8. Маркус Ральф. Філон: Питання та відповіді про Буття. Класична бібліотека Лоба, 380. Кембридж : Гарвардський університет, 1979. 446 с.

9. Маркус Ральф. Філон: Питання та відповіді про Буття. 448 с.
10. Маркус Ральф. Філон: Питання та відповіді про Буття. 448 с.
11. Метьюз К.А. Генеза. Новий американський коментар, В. 16. Нашвілл, штат Тенн.: Білорусь, 1996. 380 с.
12. Метьюз К.А. Генеза. С. 334, 340.
13. Мідраш Рабба. Буття : в 2-х тт. / Переклав доктор Г. Фрідман. Лондон : The Soncino Press, 1961. 569 с.
14. Мідраш Рабба. 565 с.
15. Мідраш Рабба. 566 с.
16. Морріс Генрі М. Наукова Біблія нового захисника: Версія Кінга Джеймса. Нашвілл, штат Тенн : World Pub, 2006. 80 с.
17. Оден Томас С. і Марк Шерідан. Стародавній християнський коментар до Писання. Вип. 2. Старий Завіт. Буття 12–50. Downers Grove, Ill : Inter Varsity Press, 2002. С. 137, 147.
18. Патерсон Мойра, І. Бабель та І. Бабель. Книга «Бар-Міцва». Нью-Йорк : Прагер, 1975. С. 25.
19. Пелікан Ярослав та Вальтер А. Хансен. Твори Лютера: Лекції про глави Буття 21–25. Вип. Т. 4. Твори Лютера. Сент-Луїс : Конкордія, 1964. С. 380–381.
20. Пелікан Ярослав та Вальтер А. Хансен. С. 387.
21. Пелікан Ярослав та Вальтер А. Хансен. С. 383–384.
22. Поток Хаїм, Наум М. Сарна, Джейкоб Мілгром, Джеффри Х. Тігай та Єврейське видавниче товариство. Коментар Jps Torah: Традиційний іврит-текст із перекладом нового Jps. 1-е вид. Філадельфія : Єврейське видавниче товариство, 1989. 180 с.
23. Ротенберг Менора. Портрет Ребеки. Перехід матриарха в патріарха. *Консервативний юдаїзм*. 54. № 2 (зима 2002). С. 46.
24. Рад Герхард Фон. Буття: коментар / Переклав Джон Н. Маркс. Старозавітна бібліотека. Філадельфія, 1972. 266 с.
25. Шерідан Марк і Томас С. Оден. Буття 12–50. Стародавній християнський коментар до Писання. Старий Завіт, 2. Downers Grove: InterVarsity Press, 2002. 169 с.
26. Єрушалмі Йосеф Хаїм, Елішева Карлебах, Джон М. Ефрон та Девід Н. Майєрс. Єврейська історія та єврейська пам'ять: нариси на честь Йосефа Хаїма. Тауберський інститут з вивчення європейських єврейських серій, 29. Волтем, Массачусетс : Brandeis University Press, 1998. 218 с.
27. Кашер Менахем. Енциклопедія біблійного тлумачення, тисячолітня антологія. Т. 4. Американське суспільство біблійної енциклопедії, 1959. С. 12.
28. Леві Б. Баррі. Таргум Неофітій 1: Текстова дослідження. Дослідження з іудаїзму. Lanham : University Press of America, 1987. 174 с.
29. Джеффри Девід Лейл, Девід Л. Джеффри Е. Беатріс Батсон, Шерон Кулідж, Алан Джейкобс, Джозеф Макклачі, Леланд Райкен, Ервін Пол Рудольф та Колледж Вітон (Іл.). Словник біблійних традицій в англійській літературі. Grand Rapids, Mich : W.V. Eerdmans, 1992. 656 с.
30. Товариство єврейських видань та ТОВ «Оксфордські картографи», єврейська Біблія / Редагували Адель Берлін, Марк Цві Бреттлер та Майкл Фішбейн. Oxford England : Oxford University Press, 2004. С. 49.
31. Уолтк Брюс К. і Кеті Дж. Фредрікс. Буття: коментар. Гранд-Рапідс, Міч : Зондерван, 2001. 358 с.
32. Веслі Джон. Записки Веслі про Біблію – Старий Завіт : Буття, 2017. 53 с.
33. Пібоді. Массачусетс : Hendrickson Pub, 2001.
34. Златовіц Мейр та Носсон Шерман. Bereishis: Genesis: [sefer Bereshit] / Новий переклад з коментарем Антологізмом з талмудичних, медрашницьких та раввінських джерел. 2-е вид.

СВІДОМІСТЬ ПАТРІАРХА ЯКОВА ТА ЙОГО БРАТА-АНТИПОДА ІСАВА**Олег Цимбалюк***Національний педагогічний університет імені Драгоманова
вул. Пирогова, 9, 02000, м. Київ, Україна*

Що саме відрізняє людей, які процвітають у житті, від тих, хто постійно бореться і страждає в житті? Звідки беруться здібності та що спричиняє успіхи людей? Досліджуючи ці складні питання, багато сучасних психологів, психіатрів, педагогів, неврологів і дослідників людської поведінки стверджує, що фізичне здоров'я людини, її мораль і внутрішні прагнення надзвичайно сильно впливають на мислення людини і, як наслідок, на її повсякденну поведінку. Вчені вважають, що це відбувається тому, що мислення чи свідомість людини – це система цінностей, яка керує тим, як люди поведуться з кожною конкретною життєвою ситуацією, або як люди розуміють, що відбувається навколо них і що вони повинні робити в цей момент. З цієї причини сучасні вчені, як богослови споконвіку, почали стверджувати, що поведінку кожної людини можна покращити, просвіщаючи її свідомість. Стаття має на меті дослідити, що говорить Священна Біблія про свідомість людини. Чи правда, що свідомість людей визначає їхнє буття, або, навпаки, їхнє буття визначає їхню свідомість? Прикметно, що тисячоліттями Біблія навчала, що поведінка будь-якої людини може бути «змінена оновленням її розуму» (Римлян 12:2). Писання також стверджує, що поведінка людини може поступово змінюватиметься під впливом «оновленого духу [розуму] людини» (Ефесян 4:23). У видатному випадку біблейських Ісава та Якова богослови завжди зазначають, що обоє ці близнюки походили з однієї материнської утробы, мали однакових батьків та абсолютно ідентичне оточення. З іншого боку, вони (Ісав та Яків) надзвичайно відрізняються один від одного. У дослідницькій розвідці зображено, як через історію єврейські та християнські громади розглядали та тлумачили життя плотського Ісава та праведного патріарха Якова. Утім, головна мета дослідження – показати з богословського погляду, як людське бажання, розум і внутрішні прагнення впливають на поведінку людини та зумовлюють результат людського життя.

Ключові слова: Книга Буття, свідомість людини, воля, внутрішні прагнення, оновлення розуму, патріарх Яків, значення імені Якова, плотський Ісав, єврейські та християнські богослови.

УДК 1:316.3+130.2+316.32

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.12>

ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ

Наталія Чупрінова

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України, 3, 61001, м. Харків, Україна*

Головною опцією наукового дослідження став процес формування загальнонаціональної ідентичності модерної української нації в умовах глобалізації. Акцентовано увагу на тому, що процес формування загальнонаціональної ідентичності детермінований складністю становлення політичної нації громадян України на сучасному етапі державного будівництва.

Визначено, що питання «національної ідентичності» перебуває в щільному взаємозв'язку з теоретичним уявленням про «націю» та «політичну націю». Національна ідентичність є однією з ознак політичної нації, формування якої набуває все більшої актуальності для українського суспільства на сучасному етапі державного будівництва.

Загальнонаціональна ідентичність українців, що залишається несформованою, є важливим фактором творення нації, загальнонаціональної консолідації та засобом, який захищає від негативних впливів глобального світу. Акцентовано увагу на необхідності диференціювати підходи до національної та локальної (регіональної) ідентичності. Регіональна етнічна ідентичність має свої відмінності та пояснюється історико-культурною зумовленістю. У зв'язку із цим, як зазначено у науковому дослідженні, на сучасному етапі українського державного будівництва виникають ситуації конфлікту ідентичностей. Підкреслено, що Українська держава в таких умовах має здійснювати заходи, які спрямовані на гармонійне входження локальної (регіональної) ідентичності в загальнонаціональну. Сформованість у громадян України цілісної загальнонаціональної ідентичності буде сприяти і здатності боротися з внутрішніми загрозами на етапі незавершених процесів державного будівництва, і здійсненню захисту від зовнішніх деструктивних впливів глобального світу.

Проблема подолання кризи загальнонаціональної ідентичності посилюється деструктивними процесами культурної глобалізації, яка, позбавляючи її смислів, розмиває національну культуру. У контексті глобалізаційних викликів інформація, що подається через масові комунікативні мережі, стає наднаціональним чинником впливу на комунікативне поле нації, національну свідомість. Формуються зразки транснаціональної культури, що стирають національні традиції, етнокультурну самобутність, етнічні цінності. Глобальний світ через інформаційний простір не тільки позбавляє культуру національних основ, а й ускладнює процес формування модерної політичної нації в Україні, а також становлення загальнонаціональної ідентичності.

Зазначено, що основні вектори державної політики щодо формування загальнонаціональної ідентичності мають спрямовуватися на викорінення корупційного складника в державі, зростання життєвого рівня українців, посилення патріотичного виховання, розвиток громадянського суспільства. Не менш важливими є зміцнення політичного підґрунтя української національної ідентичності, формування громадянської лояльності та активності, утвердження принципів справедливості та солідарності; досягнення соціокультурної єдності української нації, утвердження спільної національної культури, розвиток національних комунікаційних мереж; формування цілісного загальнонаціонального мовно-культурного простору тощо. В умовах несформованості власної загальнонаціональної ідентичності, нерозвиненої національної самосвідомості українське суспільство буде позбавлене можливості внутрішньої консолідації та інтеграції, стійкості, які є домінуючими чинниками

в боротьбі з викликами та загрозами глобального світу. Таке суспільство не буде спроможним продовжувати процеси національного та державного будівництва, не буде здатним здійснювати сталий розвиток держави.

Ключові слова: загальнонаціональна ідентичність, регіональна ідентичність, модерна (політична) нація, глобалізація, неолібералізм, національна культура.

Постановка проблеми. У сучасному глобальному світі домінують дві протилежні тенденції. Перша – пов'язана з уніфікацією, стандартизацією, гомогенізацією економіки, фінансової сфери, культури світового суспільства. Спостерігається поступовий процес втрати національними державами монополії на виконання власних важливих функцій у політиці, економіці, фінансовій, військовій, інформаційній сферах.

Друга тенденція сучасного глобального світу проявляється у протистоянні національними суспільствами деструктивним впливам процесів глобалізації на соціокультурну галузь, що виявляється в культурному відродженні, прагненні до етнонаціонального ствердження. У таких умовах особливої актуальності набуває проблема національної ідентичності, збереження етнокультурних цінностей, національних традицій, історичної пам'яті. Нехтування важливістю національної ідентичності у світі глобалізації може призвести до денационалізації. «Глобалізаційні процеси руйнують соціокультурний простір націй, тобто систему світоглядних установок, норм, цінностей, символів і їх об'єктивацію у тій чи іншій культурі» [1, с. 129].

Загострює проблему панівна у світі глобалізації неоліберальна ідеологія, яка не сприймає національної ідентичності й тягнє до ідей виховання не патріотів і громадян національної держави, а «громадян світу», які вільно пересуваються і функціонують у відкритому глобальному просторі. Неоліберальна ідеологія насаджує принцип «відкритого суспільства» і глобального інтернаціоналізму, що немає Батьківщини, прив'язки до національної культури, національної традиції. Тому в умовах глобалізації набуває ще більшої актуальності проблема формування модерної (політичної) нації, (як політичної спільності громадян різних етносів, які проживають на території України, вважають її своєю Батьківщиною і віддають усю свою енергію, насагу, працю, творчість на розбудову самостійної соборної Української держави), формування у громадян України відчуття загальнонаціональної ідентичності, загальнонаціональної консолідації як засобу захисту від деструктивних впливів глобального світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема національної ідентичності у глобальному світі набула гостроти та актуальності; вона турбує і закордонних, і вітчизняних науковців-теоретиків соціогуманітарних галузей знання.

Феномену національної ідентичності в умовах глобалізаційних викликів присвячено наукові праці західних дослідників – В. Бека, А. Вільсона, С. Гантінгтона, І. Гофмана, С. Шульмана, Ч. Тейлора, А. Етціоні, Е. Сміта, К. Хюбнера, Е. Тофлера, Х. Лінца, Е. Геллера, А. Андерсона та інших.

Серйозні наукові дослідження проблеми національно-державної ідентичності в контексті сучасних викликів глобального світу у вітчизняній філософській думці здійснено такими вченими, як: В. Андрущенко, Л. Губернський, Т. Воропай, П. Гнатенко, В. Лизанчук, Л. Нагорна, М. Козловець, С. Кримський, М. Степика, О. Шульга, М. Михальченко, О. Поліщук, М. Попович, Ю. Римаренко, Т. Рудницька, П. Саух, В. Євтуха, В. Наулко, С. Макарчук, М. Юрій, Г. Лозко та ін.

Слід звернути увагу на те, що дослідницькі напрацювання українських науковців піднімають проблему національної ідентичності, її збереження у зв'язку не тільки з руйнівними наслідками глобалізації, а й з тривалими процесами націєдержавотворення.

Тривалість і складність історії українського національного та державного будівництва зумовлені значними періодами бездержавного існування, перебуванням українських земель у певні історико-культурні часи в межах інших держав і могутніх імперій, що проводили колонізаторську політику, жорстку політику асиміляції щодо українців із метою знищення «національного обличчя» українського етносу. У результаті цих складних обставин сучасна Україна належить до низки так званих «розколотих країн», у яких вагома частина представників етносу таких країн вважає себе носіями різних культур, з якими й ідентифікує себе. Саме унаслідок історичних, суспільно-політичних обставин у таких державах не сформована загальнонаціональна ідентичність.

На відміну від більшості європейських націй, які пройшли свій шлях утвердження загальнонаціональної ідентичності у XVIII–XIX століттях, українці мають вирішувати проблему власної ідентичності в умовах глобальних викликів. Не розв'язання проблеми формування та збереження загальнонаціональної ідентичності в Україні може призвести до потенційних внутрішніх загроз в умовах незавершених процесів консолідації нації та державного будівництва, а також зовнішніх загроз глобального світу.

Незважаючи на певні теоретичні здобутки в цій проблематиці, в українській філософській рефлексії проблема формування та збереження української загальнонаціональної ідентичності в контексті глобалізації та незавершеного державного будівництва не одержала всебічного осмислення через багатогранність і багатовимірність зазначеної проблематики.

Мета статті – проаналізувати основні загрози та ризики для української національної ідентичності з боку культурної глобалізації в умовах незавершеного державотворення та несформованої модерної (політичної) української нації; дати характеристику сучасного стану загальнонаціональної ідентичності українців і перспектив подальшого її формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національна ідентичність фіксується у символах і цінностях етносу, забезпечує цілісність суспільства та стійкість держави. Національна ідентичність включає до свого складу елементи культурної ідентичності (яка базується на рисах, притаманних певному етносу: спільність походження, мови, культури, релігії, побутових звичаїв, історичної пам'яті, долі) й громадянської (що виявляється в загальній відповідальності нації за майбутнє держави) ідентичностей [2–4].

Питання «національної ідентичності» органічно пов'язано з теоретичними уявленнями про «націю», «політичну націю». Поняття «нації» – одне з ключових у сучасній соціальній філософії, яке володіє значним структуроутворюючим потенціалом і має ціннісно-ідеологічний, культурно-смысловий, екзистенційний аспекти. Можна навіть сказати, що нація – світоглядна категорія, необхідний регулятив у ставленні людини до світу.

«Політична нація» розуміється нами як сукупність усіх громадян України незалежно від етнічного походження, що об'єднані єдиним громадянством, спільністю території, політичних інтересів, юридичних обов'язків, історичної долі, культурних традицій, усвідомленням єдиної національної ідентичності та майбутнього Батьківщини як демократичної, соціальної, правової Української держави.

На сучасному етапі українського державотворення актуальним залишається питання формування модерної (політичної) нації. Національна ідентичність – одна з ознак саме політичної нації. Формування у громадян України почуття загальнонаціональної ідентичності є найважливішим чинником націєтворення, загальнонаціональної консолідації та засобом захисту від деструктивних впливів процесів глобалізації.

У сучасну епоху постмодерну через об'єктивні історичні обставини українська загальнонаціональна ідентичність не сформована, а перебуває у процесі свого становлення, на етапі, який розвинені держави Європи пройшли в епоху модерну.

Для низки європейських держав – націй саме цей час став детермінантою формування сталої національної ідентичності. Сформована національна ідентичність виступає критерієм існування модерної (політичної) нації.

На жаль, процес формування політичної нації не є завершеним на сучасному етапі українського державного будівництва. Свідченням цього виступають соціологічні дослідження останніх років, проведені Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Згідно з результатами цього центру більшість (56 %) респондентів висловилися за «громадянське» визначення нації. До цієї дефініції вони відносять всю сукупність громадян України, без врахування їхньої етнічної належності, традицій, мови спілкування; 19 % опитаних схиляються до розуміння української нації за критерієм етнічної зумовленості, з обов'язковою наявністю українців у історико-етнографічній генеалогії; 17 % респондентів підкреслили необхідність «культурницького» визначення нації, яке зумовлено використанням у спілкуванні виключно української мови, знаннями й наслідуванням національних традицій у повсякденному житті українців, особливу увагу звертаючи при цьому на традиції національної педагогіки як базис для виховання власних дітей [5, с. 11].

Слід виділити прогресивні зміни на шляху формування модерної (політичної) нації українців. Свідченням цього є соціологічне дослідження, результати якого визначили тенденцію щодо трансформації розуміння в суспільстві сутності української нації. За даними соціологічного дослідження, проведеного у 2016 р., 43 % респондентів підтримали визнання української нації як громадянської; 34 % громадян України схильні були до визначення української нації як етнічно зумовленої, а 15 % – як «культурницької» [5, с. 12]. Аналізуючи результати соціологічного опитування, можна зазначити «зсув» до розуміння нації українців як громадянської, з явною зміною підходів, що ґрунтуються на «культурницькому» та етно зумовленому розумінні. Проте, попри позитивні тенденції в галузі становлення української модерної (політичної) нації, залишається актуальним питання завершення формування та будівництва громадянської спільноти, існування якої ґрунтувалось на спільних символах і цінностях, історичній міфології, єдиноспрямованому політичному прагненні всіх громадян України до розбудови власної територіально цілісної, самостійної та незалежної держави та сформованій загальнонаціональній ідентичності.

Представлені соціологічні дослідження доводять, що в сучасній Україні частина її населення в терміни «український», «українець» вкладає не громадянсько-політичний зміст, а сприймає їх в етнічному сенсі. Враховуючи цей факт, слід розрізняти підходи до національної та локальної (регіональної) ідентичностей. Локальна детермінована етнічною ідентичністю, належністю до певних регіонів України, які мають свої регіональні відмінності, що пояснюється історико-культурною зумовленістю. У зв'язку з цим у державі виникають ситуації конфлікту ідентичностей, що пояснюється досить сильними позиціями регіональних субідентичностей, які мають різні ціннісні домінанти.

На сучасному етапі українського націєдержавотворення мають здійснювати заходи, що спрямовані на гармонійне входження локальної (регіональної) ідентичності в загальнонаціональну. Органи державної влади мають займати єдину, рівнозначну позицію щодо кожного регіону, не надавати переваги тим чи іншим регіональним групам, силам, розглядаючи це питання в загальнодержавницькій опції.

Становлення української загальнонаціональної ідентичності не має відбуватися шляхом нівелювання локальних (регіональних) ідентичностей, а має вмещувати їх у загальнонаціональний контекст; у свою чергу, локальні (регіональні) ідентичності мають спрямовуватися на консолідацію української нації. Сформованість у громадян України цілісної

загальнонаціональної ідентичності буде консолідовувати державу та націю, збільшувати можливості щодо реалізації завдань сталого розвитку українського суспільства, буде сприяти здатності чинити опір як внутрішнім загрозам на етапі незавершених процесів державного будівництва, так і зовнішнім деструктивним впливам і викликам глобального світу.

Проблема подолання кризи ідентичності значною мірою посилюється процесами культурної глобалізації, що розмивають національну культуру, позбавляють її смислів.

Глобалізація – надзвичайно складний процес, що протікає нерівномірно. Світ у сьогоденні поділяється на країн-лідерів, суб'єктів глобалізації та на глобалізовані країни-суб'єкти. На жаль, Україна виконує роль суб'єкта глобалізаційних процесів, що ставить її у підпорядковане положення до західних країн – розробників новітніх електронних й інших технологій, які майже монополізували право формування інформаційних потоків і здійснення контролю над ними.

У постіндустріальну епоху в контексті глобалізаційних викликів інформація, що надається через масові комунікативні мережі, стає зовнішнім (наднаціональним) чинником впливу на комунікативне поле нації, національну свідомість. Дослідник О. Гриценко, звертаючи увагу на зазначену тенденцію, зазначає, що сучасні засоби мас-медіа виступають комплексною системою масової комунікації у глобальному світі, здійснюючи значний вплив на суспільство епохи постмодерну, будуючи нові сенси життя, нові системи цінностей та нові види ідентифікацій для громадян суспільства» [6, с. 265]. На думку науковиці О. Астаф'євої, експансія масової культури, виразника транснаціональної культури, сприяє маргіналізації національних культур, що відображається у розмиванні окремих субкультур усередині національної культури та становленні транснаціональної культури» [7, с. 43].

Національна культура в такому разі втрачає змістову наповненість та унікальність, формують зразки транснаціональної культури, які нівелюють етнічні цінності, етнологічну самотність і традиції. На думку Е. Байдарова, в умовах позбавлення національної світоглядної основи культур, того унікального контексту, у якому вони розкривають свій зміст, предметну різноманітність, вони втрачають особисту глибину й оригінальність [8].

З розширенням медіапростору – від національного до наднаціонального – теоретично зростає і потенціал впливу ЗМІ, апеляція до універсальних цінностей. Науковець М.А. Козловець зазначає, що в умовах прагматизації та індивідуалізації комунікативного процесу особистість абстрагується від ідентичності національної спільноти, позбавляючись можливості брати участь у вирішенні проблем загальнонаціонального характеру. Дослідник приходять до думки, що глобальний світ позбавляє інформаційний простір національних основ, ускладнює процес формування національної ідентичності, виступаючи передумовою асиміляції процесом глобальної комунікації такого явища, як нація [9, с. 14].

Наприклад, глобалізаційні процеси несуть загрозу для існування не тільки автентичної національної культури, з її традиційними цінностями, а й надалі – формуванню модерної нації в Україні, а це ускладнює проблему становлення загальнонаціональної ідентичності.

Формування загальнонаціональної ідентичності є одним із головних завдань Держави Україна на сучасному етапі. На нашу думку, основні вектори державної політики формування загальнонаціональної ідентичності в Україні мають бути спрямовані на: зростання добробуту і життєвого рівня українського народу; подолання корупції; підвищення рівня патріотичного виховання, любові до України як до вищої, визначальної цінності; розвиток дієвого громадянського суспільства. Також ми погоджуємося з думкою дослідника М.Т. Степико, що дуже важливими напрямками політики української держави

в цьому питанні також мають бути «зміцнення політичного підґрунтя української національної ідентичності, формування громадянської лояльності та активності, утвердження принципів справедливості та солідарності; досягнення соціокультурної єдності української нації, утвердження спільної національної культури, розвиток національних комунікаційних мереж; формування цілісного загальнонаціонального мовно-культурного простору, актуалізація історії як чинника національної ідентичності, формування загальнонаціонального історичного нарративу; забезпечення сталого гуманітарного розвитку, інтеграція етнокультур у єдиний культурний простір Української держави; гомогенізація інформаційного простору Української держави, забезпечення інформаційно-психологічної безпеки українських громадян; формування сприятливого іміджу України на міжнародному рівні, поширення конструктивних міфів щодо її національного буття» [10, с. 73].

Висновки. Стала загальнонаціональна ідентичність виступає показником сформованої модерної (політичної) нації. Наслідками відсутності сталої національної ідентичності можуть стати загрози втрати державності та існування нації. Особливу потребу у вирішенні цієї проблеми відчують на собі несформовані держави-нації, у межах яких значна частина населення схильна ідентифікувати себе з різними культурами. Саме в таких умовах формується множинна ідентичність, яка відображена в гострих своїх виявах на сучасному етапі націєдержавотворення в сучасній Україні.

У постіндустріальному світі суперечливий вплив на національну ідентичність спричиняє глобалізація. Поряд із прогресивними впливами, можливостями розвитку відбувається агресивний наступ глобального світу на національну ідентичність, результатом якого є її руйнування й асиміляція.

Геополітичне розташування української держави робить її об'єктом інтересів «глобальних гравців» сучасного світу, їхнього тиску з метою реалізації їхніх власних інтересів у економічній, політичній, військовій, культурній сферах. В умовах несформованості власної загальнонаціональної ідентичності, нерозвиненої національної самосвідомості українське суспільство буде позбавлене можливості внутрішньої консолідації та інтеграції, стійкості, які є домінуючими чинниками в боротьбі з викликами та загрозами глобального світу. Таке суспільство не буде спроможним продовжувати процеси національного та державного будівництва, не буде здатним здійснювати сталий розвиток держави.

Подальші наукові розвідки будуть спрямовані на теоретичне осмислення проблем: «глобалізація та сталий розвиток національної держави», «громадянське суспільство у глобальному світі».

Список використаної літератури

1. Смирнов М.Г. Тенденции трансформации национального социокультурного пространства в условиях глобализации. *Судьбы национальных культур в условиях глобализации* : сборник материалов Междунар. науч. конф. в 2 тт. / под. ред. М.Г. Смирнова. Челябинск, 2010. С. 129–130.
2. Літценберг Л.В. Процес соціокультурної ідентифікації в умовах сучасного суспільства. *Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2011. Вип. 3. С. 39–43.
3. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
4. Соціологічна енциклопедія / укл. В.Г. Городянка. Київ : Академвидав, 2008. 456 с.
5. Національна безпека і оборона. Київ : Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2016. 134 с. № 3–4. С. 161–162.
6. Гриценко О.М. Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку ХХІ століття. *Україна на шляху до Європи*. Київ : Етнос, 2006. С. 265–379.

7. Астафьева О.Н. Модели этнокультурной идентичности в современном информационно-коммуникационном пространстве. *Вестник Библиотечной Ассамблеи Евразии*. 2004. № 3. С. 40–44.
8. Байдаров Э.У. Влияние глобализации на культуру и ценности человека. *Credo New Теоретический философский журнал*. 2005. № 4. URL: <http://www.orenburg.ru /сi11:иге/мею/04-2005/4.Мт1>.
9. Козловець М.А. Національна ідентичність у контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 36 с.
10. Національна безпека і оборона. Київ : Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2017. 110 с. № 1–2. С. 169–170.
11. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

NATIONWIDE IDENTITY OF THE MODERN UKRAINIAN NATION IN A GLOBAL WORLD

Nataliia Chuprinova

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Faculty of Humanities, Department of Social Sciences and Humanities
Maidan Zakhysnykiv Ukrainy, 3, 61001, Kharkiv, Ukraine*

The leading option of scientific research was the process of forming a national identity of the modern Ukrainian nation in the context of globalization. Attention is focused on the fact that the process of formation of a national identity is determined by the complexity of the formation of a political nation of citizens of Ukraine at the present stage of state formation.

It was determined that the issue of “national identity” is in close relationship with the theoretical concepts of “nation”, “political nation”. National identity is one of the signs of a political nation, the formation of which is becoming increasingly important for Ukrainian society at the present stage of state formation.

Ukrainian national identity, remains unformed, is an important factor in creating a nation, nationwide consolidation and a means of protecting from the negative effects of global peace. Attention is focused on the need to differentiate approaches to national and local (regional) identities. Regional ethnic identity has its own differences and is explained by historical and cultural conditioning. In this regard, as noted in a scientific study, at the present stage of Ukrainian state-formation, situations of identity conflict arise. It is emphasized that the Ukrainian state in such conditions should implement measures aimed at the harmonious entry of local (regional) identities into national ones.

The formation of a holistic national identity among Ukrainian citizens will also contribute to the ability to deal with internal threats at the stage of incomplete state-formation processes and to protect against external destructive influences of the global world.

The problem of overcoming the crisis of national identity is exacerbated by the destructive processes of cultural globalization, which, depriving it of its meanings, erodes national culture. In the context of globalization challenges, the information that is transmitted through mass communication networks becomes a supranational factor of influence on the communication field of the nation, national consciousness. Samples of transnational culture are being formed, national traditions, ethnocultural identity, and ethnic values are erased.

The global world through the information space not only deprives the culture of national foundations, but also complicates the process of forming a modern political nation in Ukraine, as well as the formation of a national identity.

It is noted that the main vectors of state policy on the formation of a national identity should be aimed at eradicating the corruption component in the state, increasing the standard of living in Ukraine, strengthening patriotic education, and developing civil society. No less important is the strengthening of the political background of Ukrainian national identity, the formation of civic loyalty and activity, the adoption of the principles of justice and solidarity; the achievement of socio-cultural unity of the Ukrainian nation, the establishment of a common national culture, the development of national communication networks; the formation of a holistic national cultural and linguistic space. In the conditions of the lack of formation of their own national identity, undeveloped national identity, Ukrainian society will be deprived of the possibility of internal consolidation and integration, sustainability, which are the dominant factors in the fight against the challenges and threats of global peace.

Such a society will not be able to continue the processes of national and state construction, it will not be able to implement the sustainable development of the state.

Key words: national identity, regional identity, modern (political) nation, globalization, national culture.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 329(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.13>

**МОДЕЛЬ ТРИКУТНИКА НАГАЯМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ АНАЛІЗУ
КОНКУРЕНТНОЇ КОНФІГУРАЦІЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

Оксана Балашова

*Національний університет «Острозька академія»,
факультет політико-інформаційного менеджменту,
кафедра політології та національної безпеки
вул. Семінарська, 2, 35800, м. Острог, Рівненська область, Україна*

За визначенням Г. Кітшельда, конкурентоспроможність партійних систем є критичною незалежною змінною як в дослідженнях політичної економії, державної політики, так і перспективності виживання демократичного режиму в країні загалом. Формат конкурентності партійної системи визначається численними показниками, такими як кількість відповідних партій, їх відносний розмір і сила, ключові політичні аспекти, що формують простір політичної конкуренції, матрицю відстаней між позиційно-ідеологічними спектрами партій, закономірності формування уряду та здатність партій співпрацювати у виборчий та міжвиборчий періоди. У цій статті пропонуються дослідження конкурентного формату партійної системи України через призму трикутника Нагаями. Головне призначення моделі – графічно зобразити поле конкуренції між двома лідируючими партіями в окрузі, що дасть змогу судити про присутній в країні різновид партійної системи. У роботі проаналізована електоральна статистика усіх виборчих парламентських циклів часів незалежності та за період 1998–2019 роки побудовано сім моделей трикутника Нагаями. Інтерпретуючи отримані графічні моделі, простежуємо стабільне маневрування в лівій частині трикутника, в якій містяться зони багатопартійності та перехідного нестабільного періоду. У 1998 році партійна конкуренція мала обриси багатопартійності, з нахилом до атомізованості, проте між лідируючими політичними силами була помітна партійна конкуренція. Наступні виборчі цикли 2002, 2006 та 2007 років характеризуються нестабільністю партійної змагальності, тому, навіть незважаючи на значну чисельність учасників виборчого процесу, партійна система не набула рис справжньої конкурентної багатопартійності, а навпаки почав проявлятися тренд з ознаками прямування до однопартійності. Після парламентських виборів 2012 та 2014 років (зважаючи на значний конкурентний потенціал між двома лідируючими партіями) формат партійної системи вчергове набрав рис багатопартійної змагальної системи, проте вже у 2019 році знову змістився в сектор невизначеності. Враховуючи домінування ситуативних тенденцій в процесі становлення та консолідації партійної системи України, обрана кількісна методика також не виявляє чітко спрямованого еволюційного тренду.

Ключові слова: партійна система України, політичні партії, модель трикутника Нагаями, партійна конкуренція.

Ще з кінця ХХ ст. П. Маєр [1, с.140] констатував кризу масових політичних партій у сталих демократіях, символічно зазначивши основною причиною цього безповоротного процесу «розлучення» *demos* (громадяни) та *kratos* (партії / держава). В цьому ж руслі Р. Лачат [2, с. 138] факт дезінтеграції громадян та партій називає феноменом «електорального віддалення» (*electoral dealignment*¹), що призводить до переоцінки традиційних

¹ Цей феномен у політологічній літературі трапляється часто, наприклад, Р. Далтон [3] описує його як «зв'язки, що руйнуються як наслідок соціальної та політичної модернізації...»

моделей виборчої поведінки. Г. Кітшельд [4, с. 848], своєю чергою апелює до розширення рамок розуміння, які ж інструменти придатні для налагодження взаємодії виборців з партією, називаючи їх «стратегії зв'язку» (linkage strategies), наголошуючи, що попередні теорії були зосереджені на політичних обіцянках (на майбутнє) та досягненнях політики (в минулому), однак ці теорії ігнорують інші можливі зв'язки, такі як харизма та клієнтелізм. Саме останній випадок виявляється домінуючим в українському варіанті партобудівництва, що в поєднанні із вищеописаними глобальними тенденціями суттєво впливає на «якість» політичних партій та формат міжпартійної конкуренції між ними, а отже, визначає і конфігурацію партійної системи країни загалом². Криза сучасних політичних партій та складність передбачення майбутніх конфігурацій партійної системи породжує ще більше уваги до дослідження цієї проблематики. Особливо актуальним виглядає використання уніфікованих методик, які вже мають успішний попередній досвід застосування, однією з яких є модель трикутника Нагаями.

Останніми роками серед українських дослідників особливою популярністю користується графічна модель трикутника Нагаями для опису конфігурації партійної системи України. Нами вперше було використано цю методику для аналізу партійної системи України ще в 2010 році [6]. Згодом модель стала успішно використовуватись для порівняння партійних систем України та інших пострадянських та центрально-східних європейських країн, відповідний аналіз присутній в роботах В. Лебедюка [7], Г. Боднараша [8], Я. Яроша [9] та інших. Також обов'язковою уваги щодо популяризації кількісних методик дослідження партійної системи України заслуговує ініціатива організаторів наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) 2017 року, де були надані рекомендації та конкретна схема-пропозиція для синтезованого порівняльного аналізу щодо використання, зокрема, і моделі Нагаями на регіональному рівні, з метою отримання новаторських результатів. Як наслідок, за допомогою трикутника Нагаями були проаналізовані вибори в практично всіх західних областях України (Львівській, Рівненській, Хмельницькій, Волинській, Чернівецькій та Закарпатській) а також в трьох східних – Харківській, Донецькій та Луганській [10].

У нашому дослідженні пропонується аналіз партійної системи України на основі моделі трикутника Нагаями, з особливим акцентом на еволюційний тренд, адже піддані опису усі парламентські електоральні цикли включно до 2019 року. Отже, поряд із числовими індексами у кількісному дослідженні партійних систем вагому роль відіграють і графічні методи. Одним із таких методів є вищезгадана графічна модель трикутника Нагаями, суть якої полягає у виявленні тенденції до формування того чи іншого різновиду формату партійної конкуренції. Методика ґрунтується на електоральній статистиці та дозволяє оцінити формат партійного змагання на рівні виборчого округу (регіону), виходячи із результатів двох лідируючих партій, і на основі цього аналізу зробити висновок про тип партійної системи в державі загалом. А порівнюючи результати кількох виборів, ми можемо прослідкувати тенденцію формування того чи іншого різновиду партійної системи впродовж певного періоду часу. Оцінка електоральної конкуренції здійснюється в спектрі одно-, дво- та багатопартійності.

Розглянемо детальніше запропоновану просторову модель. Трикутник Нагаями – це модель, за допомогою якої графічно зображується розподіл позицій між двома найвпливовішими конкурентами [11]. Аналізуючи партійну систему, дану модель варто

² Відповідно, на визначення Дж. Сарторі [5, с. 44], де партійна система є «системою взаємодій, що виникають у результаті міжпартійної конкуренції».

інтерпретувати таким чином: це схематичне відображення простору змагання між партією, що здобула максимальну кількість голосів виборців, та другою в рейтингу політичною силою. За допомогою цієї моделі схематично можемо визначити відстань від «еквілібриуму Дюверже» (коли всі голоси дістаються тільки двом партіям / кандидатам) до будь-якої іншої точки системи.

Ця модель є відносно новою, адже була вперше запропонована та використана М. Нагаямою в 1997 році [12]. Починаючи з 2000-их років, користується популярністю серед зарубіжних дослідників, особливо її модифікація, розроблена колективом авторів – Б. Грофманом, Р. Далімонте, А. Чіарамонте, С. Фельдом [13].

У цій праці дослідники сегментували запропонований М. Нагаямою трикутник на вісім частин (див. Рис. 1) з метою детальнішого аналізу партійної системи. За допомогою медіани трикутника ABC та ще чотирьох допоміжних ліній трикутник Нагаями ділиться на 8 сегментів, які симетричні відносно медіани. Умовно кожному сегменту присвоюється відповідна буква. У правій частині трикутника (область A+B+C+D) партія-переможець набирає більше 50% голосів, у лівій (область H+G+F+E) – отримує менше половини голосів.

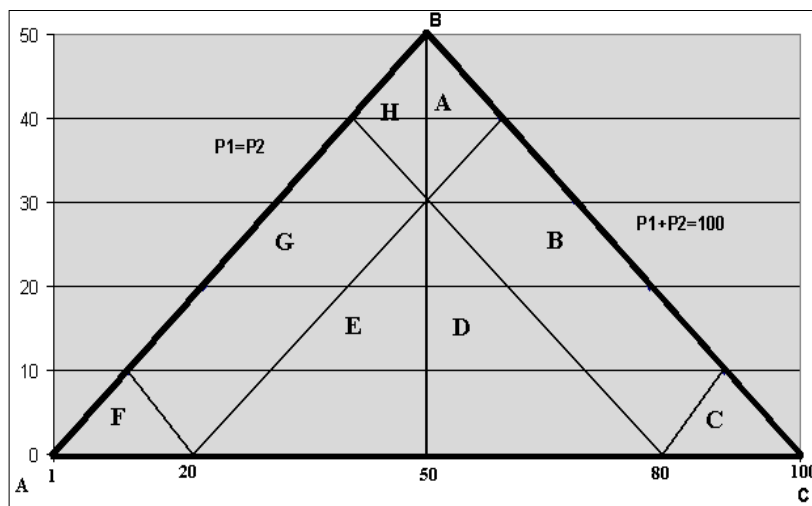

Рис. 1. Сегментований трикутник Нагаями

Джерело: [12]

У сегментах H+A+B+C розташовуються округи зі слабкими третіми партіями, і фіналісти розділяють між собою більшість голосів виборців. Сектор C позначає ситуацію абсолютного домінування однієї партії, яка отримує 80% і більше голосів електорату. Область A+H+G+F можна назвати «конкурентною», бо в ній відбувається інтенсивне змагання, як мінімум між двома партіями. Сегмент F характеризується атомізованою багатопартійністю, де максимально можлива підтримка партії становить лише 20% голосів. У районі вершини трикутника (сегменти A+H) концентруються випадки з біполярним форматом змагання та слабкими (або зовсім відсутніми) третіми політичними силами. В області D+E дві перших політичних партій не домінують на електоральній арені і між ними немає інтенсивної боротьби. Тобто становище таких політичних сил є нестабільним і часто змінним

залежно від обставин. Даний сектор – це наче проміжна зона між тенденціями до сформованої та консолідованої одно-, дво- та багатопартійної системи [13].

Отже, знаючи процентні долі голосів, відданих за перші дві політичні сили, можна співвіднести досліджуваний округ з одним із сегментів трикутника Нагаями, визначивши його наближеність до біполярності, моно- чи поліцентризму. При цьому сукупний розподіл округів на Рис. 1. дозволяє виявити загальний тренд трансформації форматів змагання вже в масштабах держави. В рамках кількісного підходу до визначення структури та конфігурації партійної системи, модель трикутника Нагаями посідає вагоме місце. Хоча дана методика є порівняно новою, проте впродовж останніх двох десятиліть користується великою популярністю.

Проаналізуємо партійну систему України з огляду на хронологію парламентських виборів, а саме партійного наповнення Верховної Ради. Для зіставлення отриманих даних, за умов інтерпретаційної доцільності, також вдаватимемось до застосування кількісних індексів (отриманих на основі власних обрахунків), зокрема ефективне число партій на парламентському та електоральному рівнях, та графічно зобразимо формат партійного змагання за допомогою моделі трикутника Нагаями. На основі отриманих результатів можна зробити висновок про тип партійної системи України.

Отже, перші парламентські вибори в незалежній Україні відбулися весною 1994 року за мажоритарною виборчою системою. Тому роль партій під час даних виборів була мінімальною, проте умовно та для подальшого порівняння визначимо ефективне число партій для парламенту України І скликання, з огляду на те, які партії представляли депутати в одномандатних округах. Всього у Верховній Раді станом на 1994 рік було представлено п'ятнадцять політичних сил. Партії характеризувалися нечіткою структурою, поганою організацією та маловпливовістю. В результаті політичні партії як суб'єкти політичного процесу були виключені з системи прийняття управлінських рішень, а їх вплив на формування державної політики було зведено до мінімуму.

Наступні парламентські вибори 1998 року відбувалися уже за змішаною виборчою системою, тобто половина депутатів обиралася за мажоритарною системою в одномандатних округах, а решта, 225 депутатів, відповідно до пропорційної системи за закритими партійними списками. У Верховну Раду пройшло дев'ять політичних партій та блоків, тоді як ефективним числом партій на парламентському рівні було 5,1³. Про формат партійної системи судитимемо за допомогою моделі трикутника Нагаями, що показує електоральні преференції на обласному рівні, а із їх сукупності можемо зробити висновок про конфігурацію партійної системи на загальнодержавному рівні.

Аналізуючи рис. 2, варто зазначити, що в результаті парламентських виборів 1998 року простежується тенденція до багатопартійності, про що також свідчить порівняно високе значення ефективного числа партій на виборчому рівні (10,5⁴). Бачимо також, що в жодній області лідируюча партія не набрала більше 50% голосів, тим більше не спостерігався «еквілібріум Дюверже». Підтримка партій була дуже слабкою, тому хоча формально, з початком незалежності України, і були закладені підвалини до багатопартійної системи, проте вона не стала консолідованою, тому що партії не мали стабільного електорату та не використовували легальні методи боротьби за державну владу, тому рано чи пізно покидали політичну сцену. На цей період це передусім стосується Народного Руху України та Партії Зелених. Це демонструє нам наступна діаграма, що графічно зображує результати парламентських виборів 2002 року, які також проводилися за змішаною виборчою системою.

³ Власні розрахунки відповідно до методики Лаксо та Таагапери [14]

⁴ Власні розрахунки відповідно до методики Лаксо та Таагапери [14]

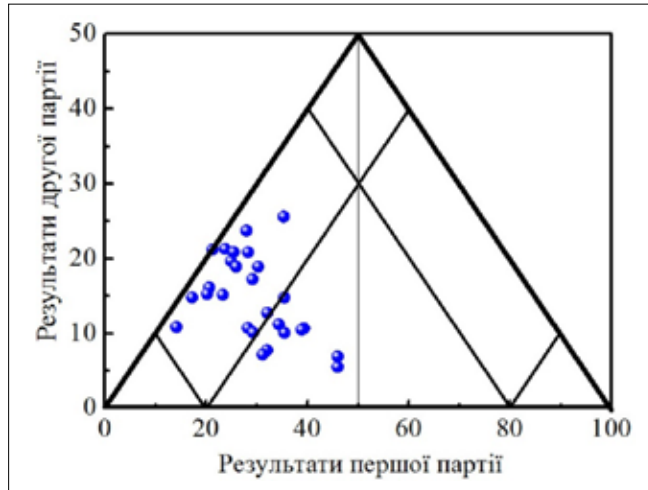

Рис. 2. Парламентські вибори 1998 року (модель трикутника Нагаями)

Джерело інформації для розрахунків: дані з сайту ЦВК [15]

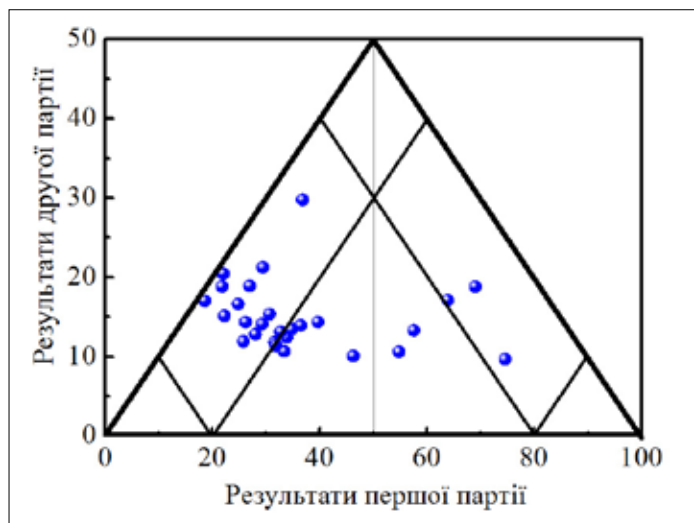

Рис. 3. Парламентські вибори 2002 року (модель трикутника Нагаями)

Джерело інформації для розрахунків: дані з сайту ЦВК [15]

На рис. 3 помітні зміни електоральних вподобань населення порівняно із 1998 роком. У п'яти областях з'явилася партія-лідер, що отримала більше 50% голосів. Проте тенденція до багатопартійності досі зберігається, хоча і частина округів знаходиться в області домінування однієї партії. Зменшилося також ефективне число партій парламентського рівня до 4,3⁵ політичних сил.

⁵ Власні розрахунки відповідно до методики Лаксо та Таагепери [14].

Сектор двопартійності залишається пустим, як і після попередніх виборів. Звертаючись до вищезапропонованих класифікацій партійних систем, можемо охарактеризувати як багатопартійну систему, але малих та порівняно маловпливових партій. Ще одним аргументом на користь багатопартійної системи є коаліційний спосіб формування парламентської більшості, що є основною ознакою багатопартійної системи, адже відображає взаємодію між найвпливовішими в країні політичними партіями задля володіння державною владою.

Ще більше відхилився формат партійної конкуренції від чистої багатопартійності після парламентських виборів 2006 року, за результатами яких знову ж таки знизився показник ефективної кількості політичних партій на парламентському рівні, до 3–4⁶ політичних сил. Тобто спостерігається стала тенденція до зменшення ефективного числа політичних партій, що представлені у Верховній Раді.

Посилаючись на модель трикутника Нагаями (див. рис. 4), ми бачимо, що преференції виборців розподілились наступним чином: приблизно у половині областей спостерігається чітка багатопартійність, а інша половина областей характеризується ідеологічно невизначеністю, тобто переваги електорату в цьому секторі є нестійкими і найбільш вірогідніше, що під час наступних виборів вони трансформуються в напряму моно- або біпартійності.

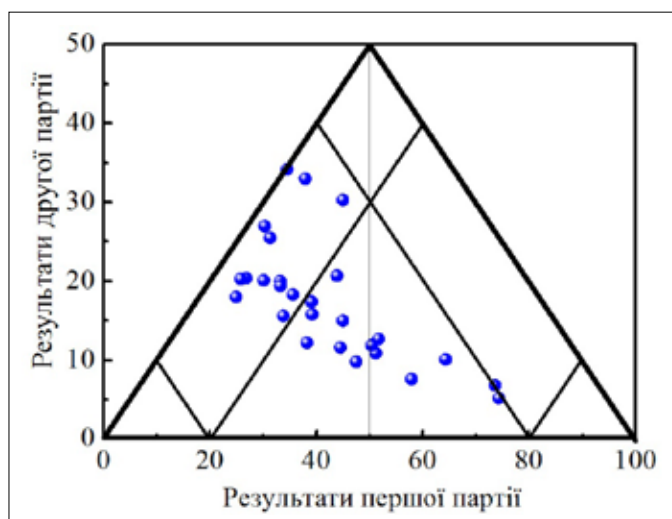

Рис. 4. Парламентські вибори 2006 року (модель трикутника Нагаями)

Джерело інформації для розрахунків: дані з сайту ЦВК [15]

У більшій половині областей (15) дві лідируючі партії набрали в сумі більше 65% голосів, що вже свідчить про формування системи середніх партій [16], тоді як на парламентському рівні партії-переможці – Партія регіонів та Блок Юлії Тимошенко, набирають в сумі лише 55% голосів електорату.

Після позачергових парламентських виборів 2007 року ситуація знову змінилася, проте в передбаченому напрямку. Ефективне число партій зменшилося до трьох⁷.

⁶ Власні розрахунки відповідно до методики Лаксо та Таагапери [14].

⁷ Власні розрахунки відповідно до методики Лаксо та Таагапери [14].

Дві лідируючі партії залишилися тими ж самими – Партія регіонів та Блок Юлії Тимошенко, проте на цей раз вони в сумі вже набрали 65 % голосів, що свідчить про завершення етапу формування системи середніх партій. А відповідно до діаграми трикутника Нагаями (див. рис. 5) ми бачимо, що практично у всіх областях дві лідируючі сили набирають в сумі 65 % і більше голосів.

Цікаво також, що за результатами виборів 2007 року область чіткої багатопартійності залишилася порожньою, за винятком чотирьох областей, тоді як більшість областей знаходиться у секторі невизначеності, проте максимально наближені до двопартійності. І вперше за всю історію парламентських виборів в Україні три області опинилися в зоні біпартійності.

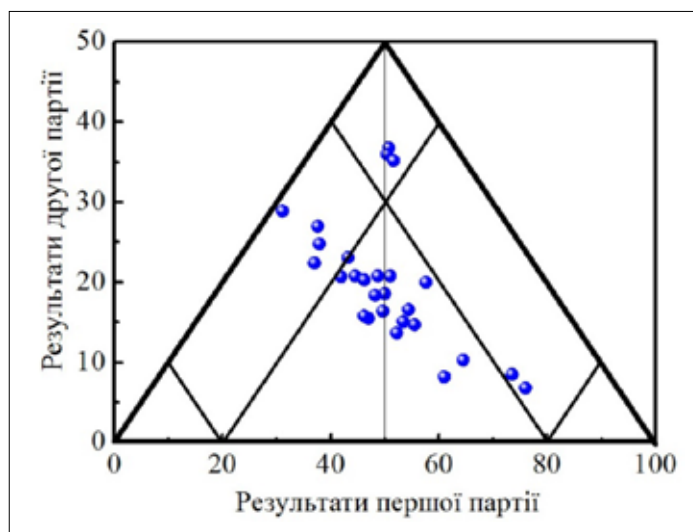

Рис. 5. Позачергові парламентські вибори 2007 року (модель трикутника Нагаями)

Джерело інформації для розрахунків: дані з сайту ЦВК [15]

Якщо між моделями партійної конкуренції 2006 та 2007 років – мінімальна різниця, за винятком: 1) суттєвого зростання електоральної підтримки «другої» політичної партії. На загальнонаціональному рівні підтримка БЮТ зросла з 22,3% в 2006 році до 30,7% в 2007 році, тоді як на регіональному рівні – у 2006 році електоральна підтримка БЮТ становила 5–20%, то вже наступного року основний масив даних знаходився в діапазоні 15–20%; 2) в 2007 році в секторі «еквілібриуму Дюверже» знаходилось три регіони, що позначає чистий двопартійний формат змагань.

Особливістю цих двох послідовних виборчих циклів є не лише спільне нормативне поле у вигляді чистої пропорційної виборчої системи, але і тенденція до зростання ролі домінуючої партії. Хоча відповідно до наших моделей абсолютно більшість регіонів знаходиться в «перехідному» секторі, проте тенденція до однопартійності (аніж до двопартійності в цьому разі) більш помітна. Якщо в 2006 році більше 50% голосів виборців на локальному рівні набрало 7 політичних сил, то через рік вже 11, причому в секторі чистої домінуючої однопартійності опинилось два регіони, де лідируюча політична партія набрала більше 70% голосів.

На парламентських виборах 2012 року виборча система знову повернулася до змішаного зразка. Передбачуваний на основі двох попередніх циклів виборів тренд до однопартійного домінування не реалізувався, навпаки, відбулось повернення до формату «конкурентності». Ситуація дещо атипічна, адже загальнонаціональний розподіл електоральних преференцій практично не змінився, Партія регіонів набрала 30% голосів виборців (порівняно з 32,1% в 2006 та 34,4% в 2007 роках) та Батьківщина 25,6% голосів (БЮТ порівняно – 22,3% у 2006 та 30,7 в 2007 роках), проте візуалізація даних за допомогою трикутника Нагаями (див. рис. 6) має зовсім відмінний вигляд від двох попередніх моделей. Внутрішній сектор трикутника стає практично пустим, що відповідно до тлумачення автора моделі позначає пожвавлення партійної конкуренції. Адже всі точки, що знаходяться в ньому, не відповідають ані зразкам чистої моно-, дво- чи поліцентричної партійної конкуренції. Логіка абсолютно зрозуміла та виправдана, адже в цьому сегменті, для прикладу, знаходяться регіони з наступним розподілом голосів між двома лідируючими партіями: 30% – 5%, 65% – 15%, 40% – 10%, з максимально широким спектром результатів лідируючої політичної партії – від 20% до 80%.

Формат конкуренції партійної системи 2012 року набрав рис «активної змагальності», де поряд із двома сильними лідируючими партіями решта партій теж користуються суттєвою підтримкою. На загальнонаціональному рівні – це три політичні сили, що подолали виборчий бар'єр – УДАР – 14%, КПУ – 13,2%, Свобода – 10,5% голосів виборців. Що також є демонстрацією запиту електорату на «нові» політичні сили, проте із раціональним зваженням їх «прохідності», адже решта політичних сил набрали мінімальну кількість голосів >1,6%.

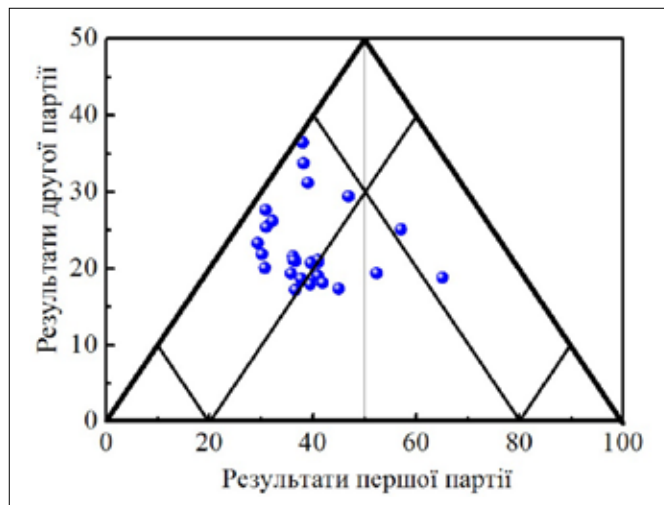

Рис. 6. Чергові парламентські вибори 2012 року (модель трикутника Нагаями)

Джерело інформації для розрахунків: дані з сайту ЦВК [15]

Повне переформатування влади та дострокові парламентські вибори 2014 року не принесли кардинальних змін у формат конкурентності партійної системи. Навпаки, тенденція до конкурентної багатопартійності ще більше проявилась. Дві лідируючі політичні

партії Народний Фронт та Блок Петра Порошенка направили приблизно однакову кількість голосів, як на загальнонаціональному рівні – 22,1% та 21,8% відповідно, так і на локальному, де діапазон електоральної підтримки лідируючої партії становить 20–40% (див. рис. 7), а другої в списку – 15–25%, і це в основному (17 з 25 регіонів) формат конкуренції «Народний Фронт – Блок Петра Порошенка» або ж обернено «Блок Петра Порошенка – Народний Фронт». Лише в східних областях лідируючі позиції займав Опозиційний Блок (в двовекторній комбінації з Блоком Петра Порошенка).

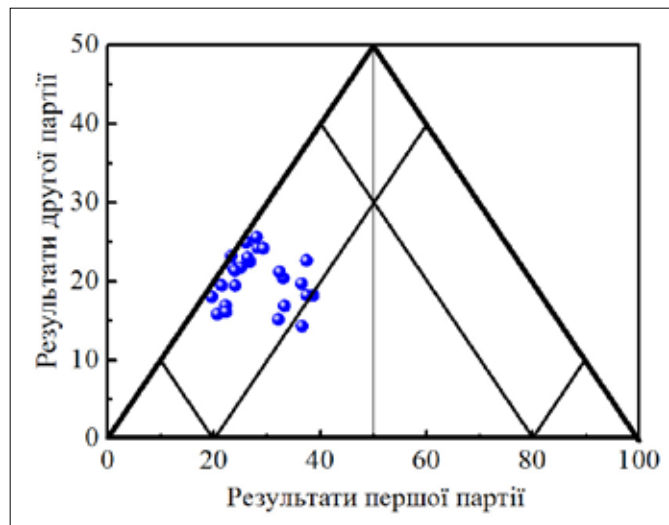

Рис. 7. Позачергові парламентські вибори 2014 року (модель трикутника Нагаями)

Джерело інформації для розрахунків: дані з сайту ЦВК [15]

Отже, в цьому кейсі бачимо хороші інтерпретаційні можливості моделі трикутника Нагаями у виявленні загальних рис формату конкурентності партійної системи. Незважаючи на переформатування партійних сил та відмінність домінуючих сил в різних регіонах країни, все ж формат партійної системи не зазнав суттєвих змін. Присутня як конкурентна боротьба між першими в рейтингу політичними силами, так і паралельно між третіми силами, такими як Об'єднання «Самопоміч» чи Опозиційний блок, які навіть в окремих регіонах здобули лідерські позиції, отримавши на загальнонаціональному рівні 11% та 9,4% голосів виборців пропорційно. Вперше за всю історію парламентських виборів у незалежній Україні на локальному рівні жодна з партій не набрала більше 40% підтримки виборців. Практично всі партії, що подолали виборчий бар'єр, позиціонували себе як «нові» політичні сили, що максимально сприяло рівню конкурентності між ними не лише на загальнонаціональному рівні, а й на локальному.

Дуже цікава ситуація спостерігається за результатами дострокових парламентських виборів 2019 року. Знову абсолютно змінена конфігурація парламентського корпусу, знову виграла вибори «нова» політична сила, індекс націоналізації якої однаково дуже високий, проте візуалізація даних відповідно до трикутника Нагаями (див. рис. 8) виглядає суттєво відмінною. Особливість конкурентних параметрів партійної системи полягає, на нашу думку, саме в позиції, що займає друга партія в рейтингу на локальному рівні.

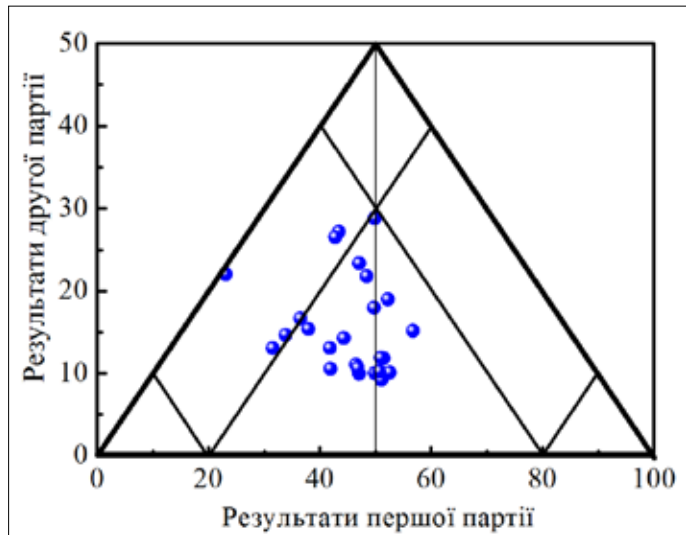

Рис. 8. Позачергові парламентські вибори 2019 року (модель трикутника Нагаями)

Джерело інформації для розрахунків: дані з сайту ЦВК [15]

Вся сукупність точок знову змістилась в сектор невизначеності, з мінімальною конкуренцією між двома лідируючими політичними силами. Електоральна підтримка першої в списку партії (Слуга народу) коливається в діапазоні 30–69%, тоді як підтримка другої в списку партії на рівні регіонів становить 10–20% (за винятком 5 областей), це в розрізі регіонів Опозиційна платформа – За життя, Батьківщина, Європейська солідарність та Голос, електоральна підтримка яких на загальнодержавному рівні лежить у межах 13–18%. Цікаво також відмітити, що, незважаючи на найвищий показник електоральної підтримки за всю історію незалежності України, яку здобула партія Слуга народу – 43,2%, формат міжпартійної конкуренції не набув ознак моноцентричності, сектор домінування єдиної партії залишився пустим.

Отже, партійна система України від періоду здобуття нею незалежності і до сьогодні зазнала значних змін. Формат партійної конкуренції (за типологізацією Дж. Сарторі) змінився із багатопартійності атомізованого типу до системи обмеженого плюралізму. За допомогою моделі трикутника Нагаями ми простежили еволюцію партійної системи України через призму одно-, дво- та багатопартійності. Дійшли висновку, що протягом всього досліджуваного проміжку часу проявляється нечітка та дуже мінлива тенденція до укрупнення ролі та впливу кількості партій, що проходять у парламент. З перших років незалежності утвердилася багатопартійна система, яка надалі лише змінювала свій формат, переважно у напрямку зменшення кількості партій, що долали виборчий бар'єр. Аналізуючи усі сім циклів парламентських виборів (1998–2019 роки) за допомогою трикутника Нагаями, ми бачимо умовне «кружляння» в лівій частині трикутника, в якій містяться зони багатопартійності та перехідного нестабільного періоду. У 1998 році партійна конкуренція мала обриси багатопартійності, з нахилом до атомізованості, проте між лідируючими політичними силами була помітна партійна конкуренція. Наступні виборчі цикли 2002, 2006 та 2007 років характеризуються нестабільністю партійної змагальності, тому, навіть незважаючи на значну чисельність учасників виборчого процесу, партійна система

не набула рис справжньої конкурентної багатопартійності, а навпаки, почав проявлятися тренд з ознаками прямування до однопартійності (з домінуючою Партією регіонів). Після парламентських виборів 2012 та 2014 років (зважаючи на значний конкурентний потенціал між двома лідируючими партіями) формат партійної системи знову набрав рис багатопартійної змагальної системи, проте вже у 2019 році вкотре змістився в сектор невизначеності. Можна зробити припущення, що допоки електоральна волатильність буде такою ж високою, а націоналізації політичних партій та партійної системи України порівняно незначною, важко говорити і про інституалізацію конкретного конкурентного зразка партійної системи.

За умов політичної нестабільності в країні, проблемності імплементації та прямої реалізації державного фінансування партій [17, с. 198] ототожнення політичної партії з її лідером, зростанням популістичних тенденцій, застосування політичними силами тактичних маніпулятивних засобів, спрямованих лише на досягнення короткострокових електоральних цілей, а не на стратегічну розбудову країни та політичної нації, прогнозування подальших змін формату партійної конкуренції України виглядає вкрай складним для реалізації завданням.

Список використаної літератури

1. Mair, P. Party systems and alternation in government, 1950-2000: innovation and institutionalization. In: Gloppen, S., Rakner, L. (Eds.), *Globalisation and Democratisation: Challenges for Political Parties*. Fagbokforlaget, Bergen, 2007, pp. 135–153.
2. Lachat, R. A Heterogeneous Electorate: Individual and Contextual Differences in the Process of Formation of Voting Choices in Germany and Switzerland. PhD Thesis. University of Zurich, 2005, p. 265.
3. Dalton, Russell J. and Martin P. Wattenberg (eds). *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2000
4. Kitschelt, H. Linkages between citizens and politicians in democratic politics. *Comparative Political Studies*. 2000, 33 (6/7), pp. 845–879
5. Sartori, G. *Parties and party systems: a framework for analysis*. London: Cambridge University Press, 1976. p. 356.
6. Бурова О.В. (Балашова О.В.) Визначення конфігурації партійної системи України на прикладі моделі трикутника Нагаями / студентські публікації факультету ПІМ НаУ «Острозька академія». URL: <http://naub.org.ua/?p=1047>.
7. Леbedюк В.М. Еволюція методологічних підходів до вивчення партійних систем. : матер. III між нар *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*. Наук.-практ. конф. студ., аспір. та мол. науковців (1 березня 2013 р., м. Чернівці). Чернівці : Букрек, 2013. С. 25–28.
8. Ярош Я. Особливості трансформації партійної системи України / *Політикус*, 2018. URL: http://politicus.od.ua/2_2018/16.pdf.
9. Боднараш Г. Порівняння динаміки партійних систем країн Центрально-Східної Європи на прикладі діаграми М. Нагаями “Humanities & social sciences 2011” (hss-2011), 24-26 november 2011, lviv, ukraine URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/19309/1/50-Bodnarash-156-159.pdf>.
10. Політичні партії і вибори : українські та світові практики : зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори : українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анаголій Романюк, Віталій Литвин. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 2. 300 с.
11. Reed S. Structure and Behavior: Extending Duverger's law to the Japanese Case. *British Journal of Political Science*, 1990, 29: 335–356. Mode of access: www.jstore.org.

12. Nagayama, M. The Present and Future of Single-Member Districts. Presented at the Annual Conference of the Japan Political Science Association, 1997, September 4–6. Mode of access: cps.sagepub.com.
13. Grofman, B., D'Alimonte, R., Chiaramonte, A., Feld, S. Comparing and Contrasting the uses of Two Graphical Tools for Displaying Patterns of Multiparty Competition: Nagayama Diagrams and Simplex Representations. Mode of access: www.sagepublications.com.
14. Laasko, M., Taagepera, R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe. *Comparative Political Studies*. 1979. Vol. 12. № 3. P. 3–27.
15. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України. URL: <https://www.cvk.gov.ua/>.
16. Mair P. The Problem of Party System Change. *Journal of Theoretical Politics*, 1989, Vol. 1(3). Mode of access: www.sciencedirect.com.
17. Balashova, O., Sydoruk, T. State Financing of Political Parties as a Chance for Healing the Party System: Polish Experience and Ukrainian Realities. *Politologija*, 2018, № 91(3), P. 166–198.

NAGAYAMA TRIANGLE MODEL AS A TOOL FOR ANALYZING THE COMPETITIVE CONFIGURATION OF UKRAINE'S PARTY SYSTEM

Oksana Balashova

*National University of Ostroh Academy,
Faculty of Political and Informational Management,
Department of Political Science and National Security
Seminarska str., 2, 35800, Ostroh, Rivne Region, Ukraine*

According to H. Kitscheld's definition, party system competitiveness is a critical independent variable in studies of both political economy, public policy, and the prospects for the survival of the democratic regime in the country as a whole. The format of the competitiveness of the party system is determined by numerous indicators, such as the number of respective parties, their relative size and strength, key political aspects that shape the space of political competition, the matrix of distances between the positional and ideological spectra of parties, the patterns of government formation, and parties' ability to cooperate in electoral, pre-electoral and post-electoral periods. This article proposes to study the competitive format of Ukraine's party system through the lens of the Nagayama triangle. The main purpose of the model is to show the field of competition between the two leading parties in the district graphically, which will allow to judge the kind of party system present in the country. This article analyzes the electoral statistics of all electoral parliamentary cycles since independence, and there were constructed seven Nagayama triangle models for the years 1998–2019. Interpreting the obtained graphical models, we trace the stable maneuvering in the left part of the triangle, which contains zones of multiparty system and transient instability. In 1998, party competition had the outlines of multiparty system, with an inclination towards atomization, but there was noticeable party competition between the leading political forces. Subsequent electoral cycles of 2002, 2006 and 2007 are characterized by instability of party competition, so even in spite of the large number of participants in the electoral process, the party system did not acquire the features of true competitive multiparty system, but on the contrary it began to show a trend with signs of going to one-party system.

After the 2012 and 2014 parliamentary elections (given the considerable potential of competitiveness between the two leading parties), the format of the party system once again gained the semblance of a multiparty competition system, but in 2019 it shifted again to the uncertainty sector. Given the dominance of ad hoc trends in the process of formation and consolidation of Ukraine's party system, the chosen quantitative method also does not reveal a clearly aimed evolutionary trend.

Key words: Ukraine's party system, political parties, Nagayama triangle model, party competition.

УДК 342.9(477):731

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.14>

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВИХ ЗАСАД ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ТА РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ (ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ)

Вікторія Бокоч

*Ужгородський національний університет,
факультет міжнародних економічних відносин,
кафедра міжнародної політики
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

Стаття присвячена дослідженню ролі Верховної Ради України у формуванні правових засад державно-церковних відносин та державної релігійної політики в Україні. Зазначається, що у зв'язку із складною релігійною ситуацією, що склалася наприкінці 80-х – початку 90-х рр., Верховна Рада України приступила до законодавчого врегулювання релігійно-церковних проблем ще до офіційного проголошення незалежності України. Важливе значення мало прийняття базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яким гарантувалася свобода совісті і віросповідання, визначалися принципи та засади відносин держави з церквою, врегулювалися майнові, фінансові та інші питання діяльності релігійних організацій. У статті аналізуються інші закони, якими регулюються окремі аспекти державно-церковних відносин та релігійно-церковного життя. Оскільки депутатський корпус українського парламенту формується на партійній основі, законотворчий процес об'єктивно політизується. У зв'язку з цим особлива увага приділяється аналізу законів України з релігійно-церковних питань, прийняття яких супроводжувалося загостренням суспільно-політичної ситуації, акціями протесту, посиленням релігійного та політичного протистояння. Доводиться, що Верховній Раді України в нелегких суспільно-політичних умовах вдалося сформулювати правові засади нового типу державно-церковних відносин та державної релігійної політики. У статті виявляються недоліки, проблеми розвитку законодавства України про релігію та церкву, окреслюється коло нерегульованих питань, вносяться пропозиції щодо його вдосконалення. Робиться висновок, що грандіозні трансформації у релігійно-церковній сфері стали можливими завдяки демократизації українського суспільства, здобуттю Україною незалежності, зміні політичного устрою, дієвому сприянню української держави та влади відродженню та розвитку релігійно-церковного життя. Подальший розвиток вітчизняного законодавства про релігію та церкву вбачається в умілому поєднанні інтересів української держави та суспільства з інтересами церкви та релігійних організацій.

Ключові слова: Верховна Рада України, релігія, церква, держава, законодавство України з релігійно-церковних питань, державно-церковні відносини.

Постановка проблеми. Із здобуттям незалежності в Україні розпочався процес формування нової політичної системи, який включав у себе створення органів державної влади, політичних інститутів, закріплення в законах правових положень і норм, необхідних для становлення держави та розвитку суспільства. Важливою структурою політичної системи України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради України, які визначаються винятково Конституцією України, є внесення змін до Основного Закону України та прийняття інших законодавчих актів України, що регулюють суспільні відносини у різних сферах. Серед її повноважень є такі, що мають безпосереднє або опосередковане відношення

до релігійно-церковних питань. Саме завдяки діяльності Верховної Ради України в нелегких суспільно-політичних умовах їй вдалося сформулювати правові засади нового типу державно-церковних відносин та державної релігійної політики. Однак цей процес не можна вважати завершеним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Законодавство України у релігійно-церковній сфері, його становлення та розвиток, засади державно-церковних відносин, основні напрями державної релігійної політики виступали об'єктом дослідження вітчизняних науковців, серед яких Г. Друженко, В. Єленський, С. Здіорук, О. Кравченко, С. Онищук, О. Саган, М. Штокало та інші. Проте у їхніх наукових доробках зазвичай домінує правознавчий або релігієзнавчий підхід. Оскільки депутатський корпус українського парламенту формується і функціонує на партійній основі, законотворчий процес, включаючи й ініціювання та прийняття законів з релігійно-церковних питань, об'єктивно політизується. Ця обставина актуалізує проблему політологічного дослідження процесу прийняття законів, що регулюють суспільні відносини у релігійно-церковній сфері.

Метою статті є дослідження політичних аспектів процесу становлення та розвитку законодавства України про релігію та церкву, ролі Верховної Ради України у формуванні правових засад державної релігійної політики.

Виклад основного матеріалу. Верховна Рада України, зважаючи на складність релігійної ситуації, що склалася наприкінці 80-х – початку 90-х рр., приступила до законодавчого врегулювання релігійно-церковних питань ще до офіційного проголошення незалежності України. Вирішальне значення мало прийняття нею базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (21 квітня 1991 р.). У цьому законі Верховною Радою України проголошувалася свобода совісті, визначалися принципи та засади державно-церковних відносин, а саме: відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви; невтручання держави у діяльність релігійних організацій, визначення взаємних обов'язків держави щодо релігійних організацій та релігійних організацій перед державою; захист державою прав та законних інтересів релігійних спільнот, повага їхніх традицій та внутрішніх настанов; недопущення державного фінансування релігійних та інших створених за ознакою ставлення до релігії організацій [1]. З урахуванням того, що право на свободу совісті є одним із основоположних прав людини, воно було закріплене в Конституції України [2].

Порівняно із радянським законодавством про релігійні культури Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» значно розширювалися права релігійних організацій. Зокрема, їм надавалося право на:

- набуття статусу юридичної особи;
- безперешкодне проведення богослужінь, релігійних обрядів та церемоній;
- володіння власністю в Україні та за кордоном;
- отримання добровільних фінансових та майнових пожертвувань;
- здійснення благодійної та культурно-освітньої діяльності;
- участь у громадському житті, використання засобів масової інформації;
- встановлення і підтримання зв'язків з одновірцями за кордоном [1].

Законодавством України встановлювався принцип відокремлення школи від церкви. Громадянам України незалежно від їхнього ставлення до релігії надавалися рівні права на здобуття освіти в усіх навчальних закладах. Релігійні організації могли створювати навчальні заклади і групи для релігійної освіти дітей і дорослих. Релігійні управління і центри отримали можливість створювати духовні навчальні заклади. На слухачів цих закладів поширювалися права і пільги, встановлені для учнів та студентів світських закладів освіти.

Відповідно до нової редакції Закону України «Про освіту» релігійні організації здобули право на заснування закладів освіти різних рівнів та самостійно визначати релігійну спрямованість освітньої діяльності [1; 3].

Для релігійних організацій неабияке значення мало врегулювання на законодавчому рівні майнових питань. Зокрема, їм надавалося право отримання у безоплатне користування або безоплатне повернення у власність культових будівель і майна, що перебували у державній власності. Для виконання своїх статутних завдань вони могли створювати підприємства, а також добродійні заклади з правом юридичної особи. Особи, які працювали у релігійних організаціях та створених ними підприємствах і закладах, мали право на соціальний захист та отримання пенсії нарівні із іншими громадянами. На майно, необхідне для забезпечення виконання статутних завдань, релігійним організаціям надавалося право власності, яке охоронялося законом [1; 4].

Відповідно до Земельного кодексу України релігійні організації із зареєстрованими статутами (положеннями) могли користуватися земельною ділянкою для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їхньої діяльності. Крім того, їм могли передаватися у власність та надаватися у користування землі сільськогосподарського призначення для ведення підсобного господарства [5].

Податковим кодексом України регулювалися питання оподаткування релігійних організацій. Доходи від виробничої діяльності створених релігійними організаціями підприємств і закладів підлягали оподаткуванню в порядку, визначеному законодавством України. Натомість об'єкти нерухомості, що перебували у власності релігійних організацій та використовувалися для забезпечення їхньої статутної діяльності, оподаткуванню не підлягали. Від оподаткування звільнялися також земельні ділянки, надані їм у постійне користування, а також добровільні фінансові та інші пожертвування [1; 6].

Спеціальним законом громадянам України, що належали до релігійних організацій, віровчення яких не допускало користування зброєю, надавалося право на заміну строкової військової служби альтернативною (невійськовою). Пізніше це право було закріплене в Конституції України [7; 2].

Релігійні питання знайшли своє відображення у Виборчому кодексі України. Зокрема, ним заборонялося надання привілеїв або обмежень виборчих прав громадян України за ознакою релігійних переконань, а також реєстрація кандидатів, у передвиборних програмах яких містяться положення, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі. Встановлювалося також, що день голосування на виборах не може збігатися з днем релігійного свята [8].

Цивільний процесуальний кодекс України та Кодекс адміністративного судочинства України проголошували рівними перед законом усіх учасників цивільного та судового процесу незалежно від їх ставлення до релігії, а також зобов'язували суд здійснювати правосуддя на засадах поваги до релігійних переконань його учасників [9; 10].

Верховною Радою України на законодавчому рівні врегульовано питання забезпечення душпастирської опіки позбавлених волі осіб, їх духовного виховання [11].

Зважаючи на поліетнічний склад українського суспільства, держава у Конституції України заявила про своє сприяння розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, а також заборонила «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на <...> розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі» [2].

За правопорушення, пов'язані із забезпеченням свободи совісті та релігійної діяльності, Верховною Радою України встановлювалася відповідальність. Так, Кримінальним кодексом України були передбачені спеціальні санкції за такі правопорушення:

- встановлення прямих чи непрямих привілеїв за ознаками релігійних та інших переконань;
- образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними віруваннями;
- розпалювання ворожнечі та ненависті на релігійному ґрунті;
- пошкодження чи зруйнування культової споруди, незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь;
- перешкоджання здійсненню релігійного обряду або примушування священнослужителя до його проведення;
- посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів;
- ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують релігійну нетерпимість та дискримінацію [12].

В умовах політизації релігійного середовища прийняття законів з релігійно-церковних питань інколи супроводжувалося конфліктами, акціями протесту під стінами Адміністрації Президента України та Верховної Ради України, у яких брали участь представники не лише релігійних організацій, а й політичних сил.

До напруження у відносинах влади з релігійними організаціями, зокрема з Українською православною церквою, призвело запровадження реєстраційного номера облікової картки платника податків (ідентифікаційного коду) та біометричних паспортів. З метою недопущення посилення суспільного протистояння Верховна Рада України запровадила альтернативні засоби ідентифікації особи.

Напруженість у релігійному та політичному середовищі викликали зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», якими запроваджувалася «подвійна реєстрація» релігійних організацій, а також розширювався перелік контролюючих органів за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Для зняття суспільної напруги парламент змушений був спрощувати реєстраційні процедури [13].

Особливо гострою була реакція Української православної церкви на закон, яким визначався порядок зміни релігійними громадами своєї підлеглості [14]. І хоча цим законом врегулювалося вузько релігійне питання, він мав політичний підтекст, оскільки надавав можливість переходу релігійних громад з Української православної церкви, яка перебувала в юрисдикції Московського патріархату, до національно орієнтованої Православної церкви України.

Значним загостренням релігійної і політичної ситуації супроводжувалося прийняття закону, яким передбачалося встановлення особливого статусу та перейменування релігійних організацій, які входять до структури релігійних об'єднань, керівний центр яких знаходиться в державі, що вчинила агресію проти України [15].

Незважаючи на складні суспільно-політичні умови, Верховною Радою України було зроблено вагомий внесок у розвиток законодавства, яким регулювалися відносини у релігійно-церковній сфері. Проте його не можна вважати досконалим, оскільки воно містить у собі деякі неузгодженості та суперечливі положення. По-перше, недостатньо узгодженою вбачається термінологія Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який оперує категорією «свобода совісті», із Конституцією України, у якій вживається термін «свобода світогляду і віросповідання». По-друге, вищезазначеним законом право на свободу совісті надається «громадянам України», тоді як Конституцією України – «кожному», хто на законних підставах перебуває на території України. По-третє, в контексті забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання Основним Законом України надається право безперешкодно вести «релігійну діяльність», тоді як Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає й можливість поширення «атеїстичних переконань».

Потребує уточнення зміст принципу «відокремлення церкви від держави», оскільки під його прикриттям різним політичними режимами проводилася діаметрально протилежна релігійна політика: від тиску держави на церкву в радянський період до ліберального ставлення держави до релігії в незалежній Україні. Оскільки нині держава і церква існують як рівноправні партнери, заслуговує на увагу пропозиція деяких дослідників щодо вживання словосполучення «відокремлення церкви і держави».

Законодавство України дає підстави для різного тлумачення принципу «відокремлення школи від церкви». Відповідно до Конституції України він поширюється на усю систему освіти, незалежно від форми власності освітніх закладів. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» відокремленими від церкви визнає лише державні навчальні заклади, тоді як Закон України «Про освіту» – державні та комунальні, а приватним закладам освіти, зокрема заснованим релігійними організаціями, надає можливість самостійно визначати релігійну спрямованість освітньої діяльності [1; 2; 3].

Деякі експерти вважають таким, що не відповідає конституційно закріпленому принципу рівності громадян перед законом, положення Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», яким встановлено термін альтернативної служби, що у півтора рази перевищує строк військової служби [7].

З огляду на принцип рівності релігій, віросповідань та релігій перед законом певні сумніви викликає віднесення до святкових та неробочих днів православних релігійних свят Різдва Христового (7 січня), Пасхи (Великоддя), Трійці та надання керівниками підприємств, установ та організацій особам, які належать до інших зареєстрованих в Україні (неправославних) конфесій, до трьох днів відпочинку впродовж року для відзначення ними великих релігійних свят з відпрацюванням за ці дні [16]. Такий підхід ставить православну релігію у привілейоване становище порівняно з іншими конфесіями. Адже православним віруючим надається право відзначати вищезазначені свята без будь-яких попередніх умов, тоді як послідовники інших (неправославних) конфесій можуть святкувати великі релігійні свята своїх релігій, по-перше, за поданням релігійних громад, по-друге, за наявності відповідної санкції керівників підприємств, установ, організацій, по-третє, з подальшим відпрацюванням за ці дні.

Оскільки останнім часом в українському суспільстві активно обговорюється проблема зміни дати святкування Різдва Христового, Верховна Рада України шляхом внесення змін до Кодексу законів про працю України визначила святковим та неробочим днем не тільки 7 січня, а й 25 грудня [17].

Однак цю проблему не можна вважати до кінця розв'язаною, оскільки перенесення дати святкування Різдва Христового тягне за собою необхідність зміни усього церковного календаря, а також законодавства України, яким встановлюються святкові та неробочі дні. Зрозуміло, що з огляду на консерватизм релігії та укоріненість народних традицій перейти на новий церковний календар буде нелегко. До того ж розв'язання цієї проблеми ускладнюється відсутністю у вітчизняному законодавстві чіткого розмежування понять «державні свята» та «святкові та неробочі дні», які вживаються, відповідно, у Конституції України та Кодексі законів про працю України.

Звертає на себе увагу й Закон України «Про особливості користування Андріївською церквою Національного заповідника «Софія Київська», яким визначається порядок передачі у постійне безоплатне користування Вселенському патріархату Андріївської церкви Національного заповідника «Софія Київська» для здійснення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній і процесій [18]. По-перше, у структурі Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» ці зміни виглядають «чужорідним тілом». По-друге, передача Андріївської церкви у постійне безоплатне користування Вселенському патріархату за рішенням

Кабінету Міністрів України ставить її у неоднакове становище з іншими культовими спорудами з аналогічним статусом. Кабінету Міністрів України слід було б надати повноваження щодо передачі ним у постійне користування не лише Андріївської церкви, а усіх культових споруд, які є визначними об'єктами культурної спадщини та пам'ятками архітектури національного значення.

Верховній Раді України ще й досі не вдалося на законодавчому рівні врегулювати питання, що стосуються деяких аспектів державно-церковних відносин. Так, незважаючи на зобов'язання України перед ЄС, до цього часу не прийнято спеціального закону про реституцію церковного майна.

До числа неврегульованих законом можна віднести й проблему військового капеланства. Нині діяльність капеланів у Збройних Силах та інших військових формуваннях України регулюється підзаконними актами, що не повною мірою узгоджується з Конституцією України, відповідно до якої питання прав і свобод людини належать до тих, які визначаються винятково законами України.

Одним із недоліків законодавства України про релігію та церкву є відсутність у ньому відповідальності за невиконання окремих встановлених ним приписів, положень та норм. Наприклад, Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» декларується неможливість участі релігійних організацій у діяльності політичних партій, виборчих кампаніях, проте санкції за порушення цього положення не встановлено.

Оскільки окремі релігійні організації, порушуючи встановлені законом заборони, нерідко втручаються у внутрішні справи інших конфесій, доцільним було б запровадження щодо них відповідних санкцій.

Законодавство України містить жорстку заборону на розголошення священнослужителями таємниці сповіді, проте відповідальності за її порушення теж не встановлює.

Значного посилення потребують норми Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які сприяли б зниженню рівня політизації релігії та містили б дієві правові механізми розв'язання міжконфесійних конфліктів.

Висновки. Таким чином, грандіозні трансформації у релігійно-церковній сфері стали можливими завдяки демократизації українського суспільства, здобуттю Україною незалежності, зміні політичного устрою, дієвому сприянню української держави та влади відродженню та розвитку релігійно-церковного життя. Незважаючи на наявність суспільно-політичного протиборства, у нових політичних умовах законодавство України про релігію та церкву набуло якісно нових рис. Такою ж якісно новою стала і релігійна політика незалежної української держави, яка формувалася і впроваджувалася на його основі.

Подальший розвиток вітчизняного законодавства про релігію та церкву значною мірою залежатиме від умілого поєднання у ньому інтересів української держави з інтересами релігійних організацій, узагальнення наявних пропозицій щодо його вдосконалення та трансформації їх у відповідні законодавчі ініціативи.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, № 25, ст.283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення 5.01.2020 р.).
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 3.01.2020 р.).
3. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 38–39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 4.01.2020 р.).

4. Господарський кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення 18.02.2020 р.).
5. Земельний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)* 2002, № 3-4, ст. 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення 17.01.2020 р.).
6. Податковий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення 3.02.2020 р.).
7. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 15, ст.188. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12> (дата звернення 23.01.2020 р.).
8. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20> (дата звернення 26.02.2020 р.).
9. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 16.02.2020 р.).
10. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 35-36, № 37, ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення 26.01.2020 р.).
11. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 28, ст.254). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-19> (дата звернення 19.01.2020 р.).
12. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 14.02.2020 р.).
13. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 5, ст. 62. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5461-17> (дата звернення 27.01.2020 р.).
14. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 6, ст.40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19> (дата звернення 27.02.2020 р.).
15. Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 3, ст. 23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19> (дата звернення 17.01.2020 р.).
16. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, № 23, ст. 267. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871-12> (дата звернення 12.01.2020 р.).
17. Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2211-19> (дата звернення 28.01.2020 р.).

18. Закон України «Про особливості користування Андріївською церквою Національного заповідника «Софія Київська». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 46, ст. 373. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2598-19> (дата звернення 17.01.2020 р.).

**VERKHOVNA RADA OF UKRAINE IN FORMATION
OF LEGAL PRINCIPLES OF STATE-CHURCH RELATIONS
AND RELIGIOUS POLICY (POLITICAL CONTEXT)**

Viktoriia Bokoch

*Uzhhorod National University,
Faculty of International Economic Relations,
Department of International Policy
Universytetska str., 14, 88000, Uzhgorod, Ukraine*

The article is devoted to the role of the Verkhovna Rada (Ukrainian parliament) in formation of the legal foundations of state-church relations and state religious policy in Ukraine. It is noted that in view of the difficult religious situation in the late 80's – early 90's, the Verkhovna Rada started legislative regulation of religious and ecclesiastical issues even before the official proclamation of Ukraine independence. The adoption of the basic law “Freedom of Conscience and Religious Organizations”; had great importance. It guaranteed freedom of conscience and religion, determined the principles of relations between state and church, regulated property, financial and other issues of religious organizations. The article analyzes other laws that regulate some aspects of state-church relations and religious-church life. As the parliamentary corps of the Verkhovna Rada is formed on a party basis, the legislative process is objectively politicized. Thus, particular attention is paid to the analysis of the laws on religious and ecclesiastical issues, the adoption of which was accompanied by an aggravation of the socio-political situation, protests, intensification of religious and political opposition. It is proved that in difficult social and political conditions the Verkhovna Rada of Ukraine managed to form the legal foundations of a new type of state-church relations and state religious policy. The article highlights shortcomings and problems of development of the legislation on religion and church, outlines a number of unsettled issues, and proposes to improve it. It is concluded that grandiose transformations in the religious and ecclesiastical sphere were made possible by the democratization of Ukrainian society, the gaining of independence, the change of political agenda, the effective contribution of the Ukrainian state and government to the revival and development of religious and ecclesiastical life. Further development of the national legislation on religion and church is seen in the integration of the interests of the Ukrainian state and society with the interests of the church and religious organizations.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, religion, church, state, legislation on religious-church issues, state-church relations.

УДК 342.8

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.15>

«ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС» ЯК КАТЕГОРІЯ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

Валерій Бортніков

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра політології та державного управління
пр-т Волі, 13, 43025, м. Луцьк, Волинська область, Україна*

Метою статті є теоретико-методологічний аналіз поняття «виборчий процес», розкриття його змісту в соціологічному, політологічному й прикладному значеннях у контексті положень Виборчого кодексу України. Показано, що виборчий процес є різновидом спрямованих процесів, складовою частиною політичного процесу загалом, що відбувається в кожній країні. Виходячи з базових принципів системного підходу, за яким будь-який елемент системи або ж її підсистема може бути представлена як система, виборчий процес можна розглядати як своєрідну міні-політичну систему, якій притаманні специфічні риси й закономірності існування політичних систем загалом, у тому числі й така, як процесуальність. Відповідно, його зміст і спрямованість залежать від характеру і природи політичної системи. Чим демократичніше політична система, тим вірогідніше, що виборчий процес буде здійснено відповідно до демократичних норм і правил, закріплених у законодавстві. З погляду внутрішнього змісту виборчий процес уособлює технологію отримання влади, репрезентуючі сукупність відносно самостійних дій суб'єктів, структур та інститутів держави та громадянського суспільства, спрямованих на досягнення кінцевої мети – формування представницьких органів публічної влади.

Важливість питання регламентації процесу виборів народних депутатів України засвідчує зміст Виборчого кодексу України, де його третій розділ присвячено характеристиці виборчого процесу загалом. Уперше вітчизняний нормативно-правовий акт демонструє таку широку узагальнену характеристику поняття «виборчий процес». У Кодексі дається його визначення, основні засади перебігу, перелік суб'єктів виборчого процесу, засади його публічності й відкритості, організація роботи органів державної влади під час виборчого процесу тощо. Показано характер унормування поняття «виборчий процес» у таких документах Ради Європи: «Доповідь про часові рамки та перелік політичних критеріїв оцінки виборів», «Кодекс належної практики у виборчих справах», «Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі».

Ключові слова: вибори, виборчий процес, політичний процес, демократія, Рада Європи, Венеціанська комісія, Виборчий кодекс України.

Проблема процесуальності виборів, з погляду їх суб'єктності, тривалості, змісту етапів, точного визначення строків початку і закінчення тощо, має не лише теоретичне, а й практично-політичне значення. Як зазначено в матеріалах Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія), вибори – «це більше, ніж просто технічне питання. Виборчі процеси є частиною угоди між громадянами та урядом, який їх представляє. Вибори показують, як уряд через широку номенклатуру інституцій та процесів ставиться до громадян та наскільки поважає їх» [1, с. 290].

Важливість питання регламентації процесу виборів народних депутатів України засвідчує зміст Виборчого кодексу України, де його третій розділ (ст. 20–24) присвячено характеристиці виборчого процесу загалом. Уперше вітчизняний нормативно-правовий акт демонструє таку широку узагальнену характеристику поняття «виборчий процес». У кодексі дається його визначення, основні засади перебігу, перелік суб'єктів виборчого

процесу, засади його публічності й відкритості, організація роботи органів державної влади під час виборчого процесу тощо.

Українськими ученими накопичено значний теоретичний і практично-політичний досвід концептуалізації процесів електоральної участі, який міститься в працях І. Бекешкіної, О. Вишняка, А. Колодій, І. Поліщука, А. Романюка, Н. Ротар, В. Хмелька, Ю. Шведа, Є. Юрійчук та інших. Вагомий внесок у розробку правового регулювання електорального процесу, його вдосконалення відповідно до європейських стандартів виборів зробили такі науковці й практики, як Я. Давидович, Ю. Ключковський, М. Мельник, Є. Перегуда, В. Погорілко, М. Рябець, М. Ставнійчук, В. Шаповал, Ю. Шемшученко й інші.

Метою статті є теоретико-методологічний аналіз поняття «виборчий процес», розкриття його змісту в соціологічному, політологічному й прикладному значеннях у контексті положень Виборчого кодексу України.

Виборчий процес є органічною складовою частиною політичного процесу, що є універсальною категорією політологічного дискурсу, яка «відображає мінливість політики, характеризує динамічний зміст політичної практики, розкриває взаємодію політичних інститутів і політичних суб'єктів, що виконують певні функції та ролі» [2, с. 16–17]. Будь-який із політичних процесів має внутрішній ритм, тобто циклічність, повторюваність основних стадій взаємодії своїх суб'єктів, структур та інститутів. Так, вибори до представницьких органів влади відбуваються відповідно до електоральних циклів, зумовлених законодавством і вимогами політичного розвитку країни, природа яких зазвичай має ендогенний характер.

Електоральні циклічні політичні процеси, за визначенням Н. Ротар, є «впорядкованою послідовністю дій та взаємодій політичних акторів, що відбуваються у логічній динамічній черговості та пов'язані з реалізацією владних інтересів, створенням та відтворенням політичних інститутів, здійсненням публічної політики» [3, с. 10]. Характеристику електоральних циклічних політичних процесів дослідниця доповнює виокремленням у них трьох «відносно самостійних та незалежних» етапів:

– передвиборчий – етап цілеспрямованої підготовки до виборів, під час якого основні актори електорального процесу визначають стратегію і тактику передвиборчої боротьби, працюють з електоратом, а останній використовує специфічні форми політичної участі, що передують електоральному вибору;

– етап виборів – час активних дій основних суб'єктів виборчого процесу, які вступають у відносини електорального змагання за голоси виборців. Водночас виборці отримують можливість вжити низку специфічних форм, пов'язаних з передвиборчою активністю, які підкреслюють їх політичну суб'єктність;

– поствиборчий – етап відкритого загальнонаціонального політичного дискурсу, що розуміється істеблішментом як пасивна підготовка до виборів, тому громадяни визначаються ним переважно як ресурс у досягненні тих чи інших політичних цілей. Загалом загальнонаціональний дискурс міжвиборчого періоду, характер його ведення, масштаби, механізми залучення громадян до нього залежать від перебігу передвиборчого та виборчого етапів електорального циклу [Там само].

Такий підхід дає змогу розглядати виборчий процес як складову частину або «ланцюжок» низки виборчих процесів, які уособлюють циклічний електоральний процес загалом, що відбувається в масштабах динамічного розвитку політичної системи країни. Водночас подібний метод аналізу не є продуктивним з точки зору практично-політичного дослідження (оцінки) конкретних виборів – президентських, парламентських або місцевих, що відбуваються в кожній країні через певні проміжки часу.

У категоріях аналізу різновидів соціальних процесів виборчий процес слід віднести до спрямованих процесів. Останні вирізняються, по-перше, тим, що жодна фаза такого процесу не співпадає з іншою, не може бути їй ідентичною (тобто процес є незворотним), по-друге, тим, що кожна наступна за часом фаза наближає стан системи до певного обраного зразка – бажаного, прогнозованого або, навпаки, негативного (тобто відповідно обраній меті, стандарту цього напрямку – до прекрасного ідеалу або, навпаки, неминучого фатального кінця) [4, с. 457].

Процес виборів є складовою частиною масштабного політичного процесу, що відбувається в кожній країні. Відповідно, його зміст і спрямованість залежать від характеру і природи політичної системи. Чим демократичніше політична система, тим вірогідніше, що виборчий процес буде здійснено відповідно до демократичних норм і правил, закріплених у власному законодавстві. З погляду внутрішнього змісту виборчий процес уособлює технологію отримання влади, репрезентуючі сукупність відносно самостійних дій суб'єктів, структур й інститутів держави та громадянського суспільства, спрямованих на досягнення кінцевої мети – формування представницьких органів публічної влади.

Виходячи з базових принципів системного підходу, за яким будь-який елемент системи або ж її підсистема може бути представлена як система, виборчий процес можна розглядати як своєрідну міні-політичну систему, якій притаманні специфічні риси й закономірності існування політичних систем загалом, у тому числі й така, як процесуальність. З огляду на системне трактування сутності політичної системи Д. Істона сучасні вітчизняні дослідники (М. Польовий) доходять висновку, що політичний процес значною мірою є «динамічною підсистемою політичної системи», яка проходить певні етапи (фази) або стадії [5, с. 9]. Фактично політичний процес є способом і формою існування політичних систем.

Одним із найпоширеніших підходів до визначення стадій політичного процесу є той, що розглядає їх як послідовну, логічно зумовлену сукупність дій, що відбуваються в процесі формування та взаємодії елементів політичної системи. Відповідно до чого політичний процес структурується як сукупність таких етапів / стадій: а) конституювання політичної системи; б) відтворення основних ознак та елементів політичної системи; в) розробка, прийняття і виконання політико-управлінських рішень; г) контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи [6, с. 42].

За аналогією перебігу етапів політичного процесу загалом і з урахуванням того, що виборчий процес є його органічною складовою частиною, пропонується виокремити такі етапи електорального процесу: 1) унормування або конституювання; 2) інституалізація; 3) реалізація; 4) контроль. *Унормування* електорального процесу передбачає обрання виборчої системи, чіткого визначення суб'єктів виборчого процесу, закріплення у вітчизняному законодавстві відповідних норм, правил і процедур виборів. *Інституалізація* розуміється як процес створення організаційно-комунікаційної і логістичної структури, матеріально-технічного й інформаційного забезпечення тощо для повноцінної реалізації прав громадян на вільне волевиявлення. *Реалізація* здійснюється шляхом забезпечення широкого комплексу заходів і процедур з організації та забезпечення волевиявлення громадян та визначення його результатів. *Контроль* – організація контролю за ходом виборів, підрахунком голосів, а також належним виконанням інших процедур, на предмет їх відповідності процесуальним нормам виборчого законодавства. Функцію контролю через інститут спостерігачів мають здійснювати і державні органи, і громадські організації та партії, і міжнародні спеціалізовані органи, організації та установи.

Процесуальний характер і зміст виборчих етапів є предметом уваги експертного середовища, що знайшло відображення у багатьох документах Ради Європи, які своєю

чергою є важливими з погляду методології дослідження й оцінки виборів і виборчих систем. Особливий інтерес тут викликає «Доповідь про часові рамки та перелік політичних критеріїв оцінки виборів». Фактично це є рекомендація Венеціанської комісії про порядок оцінки виборів: щоб «застосування детально розроблених критеріїв оцінки виборів, викладених у Підручнику ОБСЄ / БДПЛ зі спостереження за виборами, здійснювалися у чіткій перспективі» [1, с. 287].

Зокрема, у доповіді зазначено, що вибори не є разовим актом, а тривалим процесом, який складається з декількох етапів, кожен з яких необхідно аналізувати окремо, щоб оцінити вибори загалом. Так, *перший етап* включає аналіз виборчої системи, законодавство про політичні партії, фінансування кампанії та партій тощо. Наголошено на тому, що «задовго до дня голосування цей процес розпочинається з розробки виборчого законодавства» [Там само]. У цьому контексті набуває важливого значення положення іншого документу Венеціанської комісії – «Кодексу належної практики у виборчих справах» (2002), де йдеться про те, що «основні елементи виборчого закону, зокрема власне виборчу систему, членство у виборчих комісіях і визначення меж виборчих округів, не можна переглядати менше ніж за рік перед виборами, або ж їх треба закріпити в конституції чи в акті, що має вищий рівень, ніж звичайний закон» [7, с. 57]. *Другий етап* починається з дня призначення виборів. За звичайних обставин «проміжок часу між цим днем та днем голосування повинен бути достатнім для того, щоб усі зацікавлені політичні суб'єкти могли підготуватися до виборчих змагань». *Третій етап* розпочинається з початком передвиборної агітації. *Четвертий етап* – це день голосування та підрахунок голосів. *Останнім етапом* є оголошення результатів виборів та наступний після нього період оскарження цих результатів [1, с. 286–287].

Формально початок виборчого процесу оголошує Центральна виборча комісія у випадках та строки, встановлені Конституцією України та Виборчим кодексом. Фактично ж визначити початок виборчої кампанії доволі важко, оскільки кандидати і партії починають здійснювати дії, спрямовані на їх обрання, задовго до офіційного старту виборів.

Важливим кроком на шляху подальшого впорядкування виборчого процесу та вдосконалення інституту виборів загалом стало підписання Президентом України в грудні 2019 р. Виборчого кодексу, який визначає гарантії права громадян на участь у виборах, регулює підготовку та проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, сільських, селищних, міських, районних у містах рад, сільських, селищних, міських голів, старост села, селища [8]. Прийняття кодексу знаменувало не лише початок нового етапу розвитку виборчого законодавства, а й фактично перехід на більш високий рівень функціонування інститутів демократії загалом. Ця подія засвідчила послідовність євроінтеграційного курсу України, оскільки в Європі існує тенденція об'єднувати усі основні аспекти виборчого законодавства в єдиному кодексі. В Україні ж до останнього часу існували різні закони, які окремо регулювали президентські, парламентські та місцеві вибори.

На зауваження міжнародних фахівців з виборчого права, з метою зменшення кількості зайвих положень, підвищення сумісності та публічного розуміння виборчого законодавства, кращим з технічної точки зору є зведення усіх законів в єдиний виборчий кодекс, що містив би і загальні аспекти будь-яких виборів, і – в окремих частинах закону – особливості різних виборів. Україні було рекомендовано прийняття єдиного виборчого кодексу, «...оскільки для громадян він полегшує розуміння, для політичних акторів – застосування, для виборчих комісій та судів – роботу з виборчими питаннями» [9, с. 144]. Вочевидь із прийняттям Виборчого кодексу Україна зробила крок щодо відповідності власного виборчого законодавства європейським стандартам.

У Виборчому кодексі дається визначення поняття «виборчий процес» як «здійснення суб'єктами (виборчого процесу) <...> процедур, пов'язаних із підготовкою і проведенням відповідних виборів, встановленням та оприлюдненням їх результатів (ч. 1, ст. 20). Суб'єктом же виборчого процесу відповідних виборів є: 1) виборець, який має право голосу на відповідних виборах; 2) виборча комісія, уповноважена здійснювати підготовку і проведення відповідних виборів; 3) партія (організація партії), яка висунула кандидатів на відповідних виборах; 4) кандидат, зареєстрований для участі у відповідних виборах у порядку, встановленому цим Кодексом; 5) офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу або від громадської організації, зареєстрований у порядку, встановленому цим Кодексом (ч. 1, ст. 21).

У Кодексі чітко визначено час початку виборчого процесу чергових виборів народних депутатів, який офіційно розпочинається за дев'яносто днів до дня голосування. Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу не пізніше як за дев'яносто один день до дня голосування (ч. 2, ст. 136).

Виборчий процес включає такі етапи:

- 1) висування та реєстрація кандидатів у депутати;
- 2) утворення окружних та дільничних виборчих комісій;
- 3) проведення передвиборної агітації;
- 4) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;
- 5) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;
- 6) голосування;
- 7) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування і результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення;

8) припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій (ст. 137).

За Кодексом виборчий процес завершується через п'ятнадцять днів після дня офіційного оприлюднення Центральною виборчою комісією результатів виборів депутатів (ч. 2 ст. 137). Новацією Кодексу можна вважати положення про те, що «повноваження окружних та дільничних виборчих комісій у випадках, передбачених цим Кодексом, можуть частково тривати поза строками виборчого процесу» (ч. 3 ст. 137).

Зміст електоральних етапів виборчого процесу, його початок і закінчення корелюють з правами виборців. За нормами Виборчого кодексу виборці мають такі права: 1) бути членами виборчих комісій, які організують підготовку та проведення відповідних виборів; 2) отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів; 3) брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах; 4) здійснювати спостереження за проведенням відповідних виборів; 5) оскаржувати порушення власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі (ст. 9).

Таким чином, з формально-юридичного погляду виборчий процес на парламентських виборах в Україні завершується через п'ятнадцять днів після офіційного оприлюднення ЦВК результатів виборів депутатів. Визначення такого терміну закінчення виборчого процесу виправдане, оскільки має місце й технічний бік справи, пов'язаний із необхідністю закінчення строку повноважень органів адміністрування виборів, фінансування апарату, членів виборчих комісій тощо.

Водночас процес електоральної легітимації політичної влади (з прив'язкою до певного електорального циклу) закінчується не разом із офіційним закінченням виборчого процесу, а із завершенням процедури легітимації обраних депутатів або глави держави. Такі висновки зумовлені метою виборів – формування законодавчого, представницького

органу влади або обрання глави держави. Якщо такий орган не сформовано (із виконанням усіх обов'язкових процедур легітимації), вважати електоральний процес, як процес електоральної легітимації політичної влади, закінченим не уявляється можливим. Яскравою ілюстрацією на підтвердження такої думки є епопея виборів Президента України 2004–2005 рр., де навіть мало місце офіційне оголошення результатів виборів на користь В. Януковича. Однак процедуру його легітимації не було завершено – він не складав присягу як новообраний глава держави у Верховній Раді України.

Отже, специфіка перебігу виборчого процесу у кожній окремо взятій країні залежить від національного законодавства, політичних традицій, типу політичного режиму, інституційної структури, а також ступеня зрілості громадянського суспільства, які істотно відрізняються в демократичних й недемократичних державах. Україна, як й інші демократичні країни, прагне дотримуватися цивілізованих демократичних норм і правил проведення виборів, які регламентовані у нормативно-правових актах ООН, Венеціанської комісії, Парламентської асамблеї, Комітету міністрів Ради Європи, ОБСЄ / БДПЛ тощо, де узагальнено демократичний доробок у галузі виборчого права.

Список використаної літератури

1. Доповідь про часові рамки та перелік політичних критеріїв оцінки виборів. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права*: матеріали Венеціанської комісії. Вид. 3-е, випр. і доповн. / за ред. Ю. Ключковського. В 2-х част. Ч. 1., Київ : Логос, 2016. С. 284–290.
2. Герасіна Л.М. Методологія і праксеологія досліджень політичних процесів. *Вісник національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2. С. 16–28. URL: <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=...> (дата звернення: 22.03.2020).
3. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія. Чернівці : Рута, 2007. 472 с.
4. Штомпка П. Соціологія. Аналіз сучасного суспільства : пер. з польск. С. М. Червонной. Москва : Логос, 2005. 664 с.
5. Польовий М.А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 288 с.
6. Волинський А. Стадії політичного процесу. Політико-правові основи класифікації. *Політичний менеджмент*. 2004. № 1. С. 41–51.
7. Кодекс належної практики у виборчих справах. CDL-AD (2002) rev. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права*: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи : пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн. Київ, 2008. С. 50–81.
8. Виборчий кодекс України № 396-IX від 19 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n4128> (дата звернення: 18.03.2019).
9. Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі. CDL-AD (2006) 018. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права*: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн. Київ, 2009. С. 142–197.

“ELECTION PROCESS” AS THE CATEGORY OF POLITICAL ANALYSIS OF PARLIAMENTARY ELECTIONS IN UKRAINE

Valerii Bortnikov

*Lesya Ukrainka Eastern-European National University,
Department of Political Science and Public Administration
Volya avenue, 13, 43025, Lutsk, Volyn region, Ukraine*

The purpose of the article is theoretical and methodological analysis of the concept of “electoral process”, disclosure of its content in sociological, political and applied meanings in the context of the provisions of the Election Code of Ukraine. It has been proved that the electoral process is the variety of directed processes, an integral part of the political process in general, that happens in each country. Proceeding from the basic principles of the systematic approach by which any element of the system or its subsystem can be represented as a system, the electoral process can be considered as a kind of mini-political system, which has specific features and regularities of the political systems existence in general, including such as procedurality. Accordingly, its content and direction depend on the principles and nature of the political system. The more democratic is the political system, the more likely it is that the electoral process will be conducted in accordance with the democratic rules and rules enshrined in the legislation. From the point of view of internal content, the electoral process embodies the technology to power, representing the totality of the independent actions of the subjects, structures and institutions of the state and civil society, aimed at achieving the ultimate goal – the formation of representative bodies of public authority.

The importance of the election process of the People’s Deputies of Ukraine regulating is evidenced by the content of the Election Code of Ukraine, where its third section is devoted to the characterization of the electoral process as a whole. For the first time, the domestic regulatory act demonstrates such a broad generalized characteristic of the “electoral process” concept. The Code defines its definition, the basic principles of the course, the list of subjects of the electoral process, the principles of its publicity and openness, the organization of the work of public authorities during the electoral process, etc. The nature of standardizing of the “electoral process” concept in the following Council of Europe documents: “Report on Timeframe and a List of Political Criteria For the Assessment of Elections”, “Code of the Relevant Practices in Electoral Matters”, “Report on Electoral Law and Election Administration in Europe” has been proved.

Key words: elections, electoral process, political process, democracy, Council of Europe, Venice Commission, Electoral Code of Ukraine.

УДК 327.8:329.273

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.16>

ІНТЕРЕСИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У СЕПАРАТИСТСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЯХ ЄВРОПИ

Роман Власенко

*Національний інститут стратегічних досліджень,
центр зовнішньополітичних досліджень,
відділ українсько-російських відносин
вул. Пирогова, 7А, 01030, м. Київ, Україна*

Попри загальносвітові та європейські тенденції до взаємної інтеграції, в Європі сьогодні існує велика кількість сепаратистських трендів. Вони присутні в кожній європейській країні та різняться як за своїми джерелами виникнення та цілями, так і за можливими наслідками для Європи: від послаблення окремих країн до загрози дезінтеграції ЄС.

Одним із найбільших вигодонабувачів від сепаратистських рухів в Європі є Російська Федерація, яка опосередковано окреслила це завдання у своїй Концепції зовнішньої політики. Метою такої політики є послаблення ЄС, руйнування єдності серед його країн-членів та перешкодження розширення НАТО, а також як засіб обходу накладених на РФ санкцій. Найбільшу небезпеку для Росії становить єдність саме розвинутих країн ЄС, тому основні зусилля РФ спрямовані на послаблення саме Сполученого Королівства, Бельгії, Іспанії, Франції.

Основними інструментами підтримки таких рухів визначено загострення окремих суспільно-політичних проблем через медіа та безпосередню фінансову підтримку радикальних політичних рухів як лівого, так і правого толку, незалежно від ідеології, що сповідується.

Водночас у ЄС переконані, що сепаратистські рухи як такі не становлять суттєвої загрози для безпеки, а їх російська підтримка не має вирішального ефекту.

З іншого боку, серйозні дезінтеграційні проблеми ЄС внаслідок сепаратизму матимуть негативний ефект і для самої Росії. Це насамперед економічні втрати, які полягають у скороченні обсягів торгівлі, інвестицій та притоку технологій, а також можлива активізація сепаратизму всередині регіонів самої РФ.

Таким чином, сепаратизм для Росії вигідний як інструмент тиску на ЄС, однак мета дезінтеграції ЄС не ставиться. Росія не має довготермінової послідовної стратегії підтримки сепаратизму в Європі, а використовує короткотермінові тактичні переваги.

Пропонується створити спільну платформу (Україна – ЄС) для дослідження потенційних загроз сепаратизму, вчасного реагування на них як частину комплексу дій із протистояння гібридним загрозам. Складником платформи має стати інформаційна кампанія з роз'яснення ризиків та загроз сепаратизму населенню, а головне – принципів відмінностей та співвідношень між «правом народів на самовизначення» та «сепаратизмом» як таким. Така компанія також мала б включати розслідування в Європі сумнівних джерел фінансування політичних рухів та партій з обов'язковою публікацією результатів таких розслідувань серед широких мас населення.

Ключові слова: сепаратизм, міжнародні відносини, гібридна війна, національна безпека, Російська Федерація, Європа.

Постановка проблеми. Явище сепаратизму в Європі на перший погляд виглядає дещо парадоксально. З одного боку, створення Європейського союзу призвело до появи спільної валюти, взаємної інтеграції ринків, фактичного зникнення кордонів та створення наднаціональних інституцій, які є джерелом спільної внутрішньої та зовнішньої політики.

Таким чином, більшість європейських країн пішли шляхом глибокої взаємної інтеграції, блага якої перевищили негативний вплив етнічних, культурних та релігійних різниць.

З іншого боку, за підрахунками експертів, сучасний ЄС налічує більше 40 сепаратистських рухів [1], [2 ст. 3], які різняться за своїми джерелами виникнення та цілями. Частина таких рухів може становити загрозу як для ЄС, так і для європейської безпеки загалом, оскільки вони здатні стати причиною не тільки дезінтеграційних процесів всередині окремих країн, а й всього об'єднання. Крім того, сепаратизм значно послаблює позиції ЄС на світовій арені, а в умовах економічної, енергетичної та міграційної криз може значно посилювати дію їх негативних факторів.

Аналіз останніх публікацій. Сьогодні явищу сепаратизму в Європі присвячено багато як наукових, так і аналітичних праць. Зокрема, це праці К. Боргена [3], Дж. Лайбл [4], Е. Хобсбауна та Д. Керцера [5], А. Бьоттихер та М. Мареса [6], М. Мосори [7], Ж-П. Кабестана [8] та інших. Однак більшість з них стосується дослідження сепаратизму в Європі у більш широкому контексті (в тому числі нових форм його прояву), а також причин його виникнення – економічних, релігійних, політичних та етнічних; умов та наслідків окремих сепаратистських рухів для окремо взятих європейських держав.

Однак у наявних дослідженнях досить мало приділено уваги дослідженню ролі Російської Федерації у сепаратистських процесах Європи, що, на нашу думку, і є частиною раніше не вирішеної наукової проблеми.

Мета та задачі статті. Важливо зрозуміти, чи є підтримка сепаратизму частиною гібридної стратегії РФ у протистоянні із країнами Заходу? Який інтерес та наслідки матиме РФ, підтримуючи сепаратизм у Європі?

Виклад основного матеріалу. Сьогоднішня зовнішня політика Росії визначається двома протилежними спрямуваннями. З одного боку, РФ прагне до відновлення свого впливу на колишні радянські республіки та розширення й зміцнення утворених та керованих Москвою міждержавних об'єднань (таких як ЄАЕС, ОДКБ та СНД). З іншого боку, по відношенню до ЄС як геополітичного конкурента проводиться політика провокування та сприяння внутрішній дестабілізації та роздробленню. Якщо перше можна трактувати як стратегію інтеграції та об'єднання, то останнє спрямоване на розпалювання сепаратизму.

Безперечно, існування роздробленої Європи поряд із утворенням, яке б мало вигляд та формальні ознаки нової Російської Імперії, надавало б останній значні переваги та створило необхідні умови для зростання впливу РФ на політику європейських країн. Послаблення ЄС, «витіснення» з Європи США та утвердження РФ як домінуючої країни на Євразійському просторі («від Лісабона до Владивостоку») є стратегічною метою європейської зовнішньої політики РФ [9].

Таким чином, фрагментація Європи стала одним із важливих завдань російської зовнішньої політики. Розкол європейських суспільств із середини шляхом цілеспрямованих впливів є одним із найбільш дієвих інструментів цього завдання [10]. При цьому, на думку російської правлячої еліти, європейський сепаратизм є результатом зовнішньої політики ЄС. Так, президент РФ заявив, що каталізатором сепаратистських рухів у Європі стало визнання незалежності Косово європейськими державами [11].

Насправді, сепаратизм в Європі зумовлений, скоріше, новими суспільними запитами як класичних націй, етнічних або релігійних спільнот, так і меншин, як результату останнього переділу кордонів у Європі (зокрема, внаслідок розпаду СРСР) [3].

Ще одним важливим чинником російського сприяння сепаратистським тенденціям у Європі є перешкоджання розширенню НАТО. Це має відношення до Балканського регіону, де особливий інтерес для Росії становлять досі не врегульовані відносини

між країнами та територіями (у тому числі невизнаними), які раніше входили до складу колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія.

При цьому Росія активно підтримує рухи по різні сторони конфліктів. Крім сербських радикалів, Кремль робить ставку і на чорногорські та боснійські політичні рухи, які діють в країні донині, а також опозиційні ультранационалістичні групи. Окремо варто звернути увагу на підтримку Сербської православної церкви [12] в аспекті етно-релігійних коренів конфлікту у колишній Республіці Югославія.

Російські ЗМІ підтримують їх та інші праві сербські націоналістичні групи в Чорногорії, в тому числі неурядові організації, такі як «Рух за нейтралітет Чорногорії» і «Ні війні, ні НАТО», що заслуговують на увагу через їх антизахідну риторику і відверто проросійської позиції.

Підтримуючи як сербський, так і хорватський сепаратизм, Росія прагне повернути *“status quo”* на момент до укладання Дейтонських угод та «забезпечити етнічну фрагментацію всередині Балкан» [13].

Однак найбільшу небезпеку для Кремля становить єдність розвинутих країн ЄС. Це відобразилось у втручаннях у внутрішні політичні процеси Сполученого Королівства, Бельгії, Іспанії, Франції.

За оцінками фахівців, Кремль втручався до референдуму 2014 р. в Шотландії з приводу її незалежності [14] шляхом розповсюдження у соціальних мережах сумнівних заяв на користь ідеї незалежності. Навіть після того, як народне волевиявлення підтвердило бажання шотландців залишитись у складі Сполученого Королівства, Росія продовжує підтримувати сепаратистські рухи в регіоні. На тлі виходу Сполученого Королівства з ЄС Москва вживає заходів для посилення протиріч всередині країни (зокрема, шотландці та ірландці були проти «Брекзїт») з метою створення внутрішньої дестабілізації та послаблення центрального уряду. Зокрема, це стосується розгортання студії російського телеканалу *“Sputnik”* в Единбурзі, що викликало серйозне занепокоєння у Лондоні.

Росія використовує сепаратизм і як засіб власного збагачення. Наприклад, було укладено торгову угоду на поставки продуктів харчування в Росію (морепродукти) із сепаратистським урядом Фарольських островів, що дозволило РФ обходити накладені на неї санкції.

Медійна підтримка рухів та «альтернативних точок зору» є мало не основними засобами підтримки європейського сепаратизму. Зокрема, *“Russia today”* був одним з небагатьох каналів, який активно висвітлював ситуацію в Каталонії, а разом із каналом *“Sputnik”* стали основними постачальниками інформації у питаннях сепаратизму («Брекзїт», «Фрекзїт», «Грекзїт», Катекзїт» тощо) [15]. Завдяки цій медійній підтримці активно підігрівались сепаратистські настрої в Каталонії. І хоча частина експертів бачить поразку РФ в Каталонії, оскільки Мадриду вдалось врегулювати ситуацію та придушити сепаратистські настрої, однак загалом ситуація дала підстави Росії звинувачувати Європу у застосуванні подвійних стандартів [16], а отже, анексія Криму в очах російського суспільства виглядає ще більш природною та виправданою.

Щодо перспектив подальшого розгортання сепаратистських рухів в Європі, особливо за підтримки Росії, то існує декілька версій, які території стануть джерелом нестабільності.

Так, з одного боку, найбільш небезпечними з точки зору сепаратизму вважаються 9 регіонів у Європі: Країна Басків, Фландрія та Валлонія, Венеція та Ломбардія, Корсика, Шотландія, Баварія, Бретонія, Сардинія та Південний Тироль [17], оскільки всі ці території прагнуть до незалежності.

Інші дослідники виділяють декілька потенційних епіцентрів сепаратизму, якими може скористатись Кремль найближчим часом. Так, у східній частині ЄС точаться дискусії навколо Сілезії (дехто навіть згадує кашубів) у Польщі, угорців Секейського краю в Румунії та Словакії, моравців у Чеській Республіці, росіян у Латгалії, а також про історичний регіон Жемайтія у Литві [18].

Дж. Фрідман та Я. Шапіро склали мапу територій, де потенційно можуть виникнути (а подекуди, вже давно існують) сепаратистські рухи в Європі (рис. 1). У багатьох цих регіонах сепаратистські рухи підтримуються лише незначною частиною населення, однак їх наявність та велика кількість у Європі є суттєвою проблемою для цілісності не тільки окремих членів ЄС, а й самого об'єднання загалом.

Ситуація ускладнюється також загальним підходом керівних органів ЄС до окремих членів під час криз (фінансові кризи, «Брекзїт», міграційна криза тощо), коли замість вирішення цих питань спільними зусиллями, проблеми перекладаються на плечі окремих членів ЄС. Хоча, наприклад, «Брекзїт» поставив значно більш фундаментальне питання перед всією Європою: як у ХХІ ст. буде визначатись право націй на самовизначення?

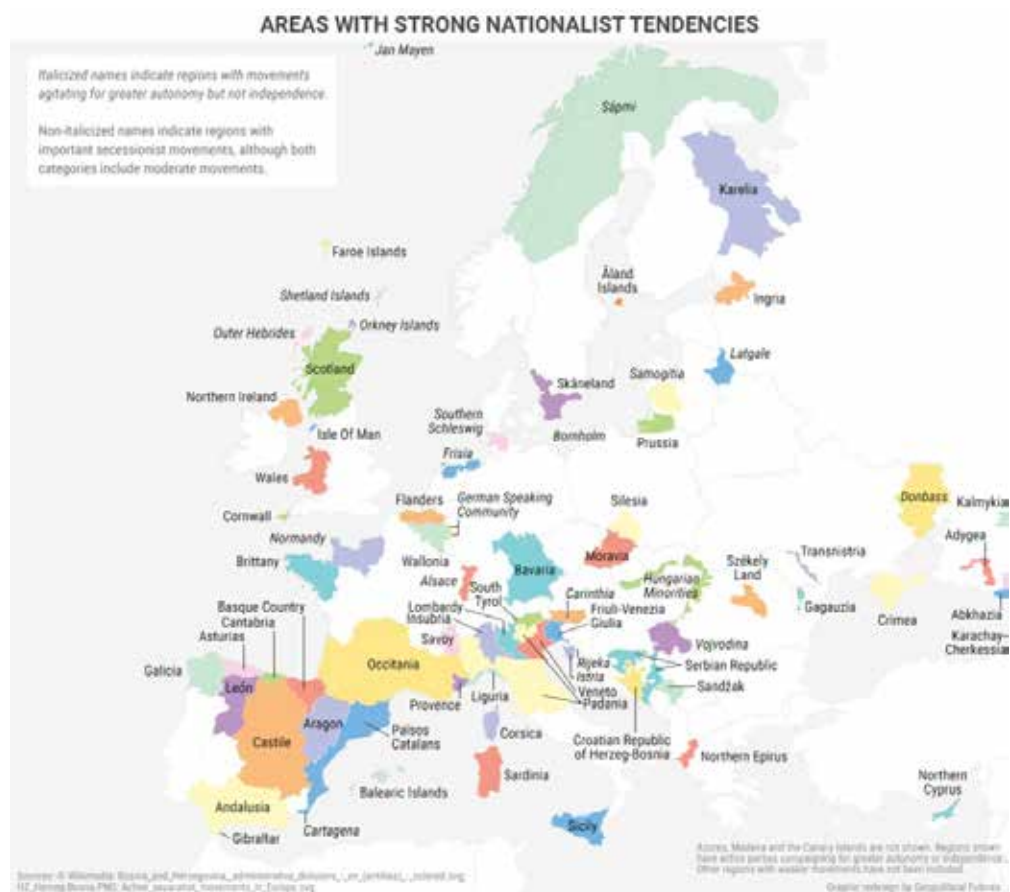

Рис. 1 Потенційні сепаратистські рухи в Європі, 2017 р. [1]

З іншого боку, згідно з дослідженням Фрідмана та Шапіро не всі європейські території прагнуть незалежності, а лише збільшення автономії (таких приблизно 1/3 від усіх сепаратистських рухів Європи) [19]. Навіть Країна Басків, яка тривалий час вважалась найбільшим джерелом нестабільності в Іспанії, останнім часом тяжіє лише до розширення автономії, а не незалежності.

Важливо те, що регіон має значно більшу самостійність державних інститутів, ніж у Каталонії, відтак потенціал сепаратизму там значно більший. Крім того, Росія підтримує там опозиційні партії, однак серйозно не розраховує на відокремлення території.

Крім того, у самій Європі домінує переконання, що сепаратистські рухи не становлять суттєвої загрози для безпеки, особливо щодо Центральної Європи. Вважається, максимум чого можна очікувати – це посилення вимог до більшої автономії та децентралізації з боку згаданих сепаратистських рухів, оскільки практично всім їм бракує автономних управлінських інституцій та ресурсів для того, щоб провести, наприклад, широкомасштабний референдум. Якою б електоральною підтримкою не користувались та які б далекоглядні плани не пропонували місцеві політичні фігури, рівень сепаратизму залишається переважно низьким [18].

За результатами останнього дослідження в ЄС стосовно питань безпеки, мешканці країн Європи взагалі не розглядають сепаратизм як загрозу. Натомість більше уваги приділяється саме тероризму, організованій злочинності та кібербезпеці. В аспекті територіальної цілісності європейці більше зосереджені на охороні зовнішніх кордонів ЄС, аніж на внутрішніх питаннях [20].

Ризики для РФ від сепаратизму в Європі

Неприйняття російського чинника у європейських процесах сепаратизму як серйозної загрози не означає небажання європейців визнати проблему. Скоріше, йдеться про розуміння втрат самої РФ у разі широкомасштабної активізації сепаратистських рухів всередині ЄС.

Насамперед це економічні втрати. Так, ЄС є одним з найбільших торговельних партнерів РФ. Загальний обсяг торгівлі РФ з Європейським Союзом у 2018 р. склав 253 млрд євро, що становить близько 46 % від загального обсягу зовнішньої торгівлі РФ [21]. У рейтингу найбільших торговельних партнерів Росії ЄС займає перше місце. При цьому країни ЄС є великим ринком збуту російських товарів та послуг – у 2018 р. експорт до ЄС зріс на 16 %. Насамперед це стосується енергоносіїв (нафтопродуктів, газу та палива для ядерної енергетики).

Крім того, Росія потребує інвестицій та технологій, які країни ЄС щедро надають. Зокрема, європейські експерти відмічають інвестиції Бельгії в РФ, які за їх оцінками складають більше 1,9 млрд євро [22].

Нарешті, лавиноподібна активізація сепаратистських рухів та проведення референдумів у різних кутках Європи, ймовірно, спровокує активізацію сепаратистських рухів і в середині самої РФ. На думку самих російських експертів, до самостійності тяжіє не менше 80 % всієї території Росії [23]. Путіну тільки на третьому році свого президентства, у 2002 році, вдалося придушити настрої щодо відділення Татарстану, коли була прийнята нова редакція Конституції республіки з метою її приведення у відповідність до Конституції РФ. Тліючим вогнищем залишається й Чечня, на території якої багато бажаючих (в тому числі й ІГІЛ) створити ісламську державу.

Причин для сепаратистських рухів в Росії кілька. Для деяких територій причиною є національний фактор. Передусім такими є Дагестан, Чечня, Інгушетія, Татарстан, Башкортостан і Тува. Для інших – рушійною силою є багаті поклади корисних копалин:

Комі, Саха (Якутія), Ямало-Ненецький, Ханті-Мансійський і Таймирський (Долгано-Ненецький автономний округ).

Ще для ряду територій основною причиною є зовнішній фактор. До таких російські експерти відносять Калінінградську, Амурську і Сахалінську області, Приморський і Хабаровський краї, Курильські острови. В Калінінградській області, наприклад, 25 % населення мають шенгенські візи, та 60 % – закордонні паспорти [24] (що помітно відрізняється від загальноросійської статистики). Географічне розташування області також накладає свій відбиток на мешканців – у сусідніх країнах вони купують нерухомість, їх діти навчаються у школах та університетах, відчувається вплив культурного та релігійного середовищ європейських країн. Стає популярною тенденція до повернення області її історичної назви, навіть серед чиновників та місцевої влади. Таким чином, мешканці області стають більше проєвропейськими, ніж проросійськими.

Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР), в який входить і Далекий Схід, за останні десять років став світовим економічним центром. Тому він все більше економічно тяжіє до Китаю, Японії, Кореї, США та інших країн АТР, ніж до Москви. Ускладнює ситуацію «економічна окупація» прикордонних територій сусідніми країнами (наприклад, китайські підприємства, які орендують землі у РФ, використовують найману працю власних робітників, які тимчасово проживають на території РФ, однак мають китайське громадянство) та наявність етнічних груп, які історично ближче до сусідніх азіатських країн (Монголія, Китай, Японія).

Неабияку роль у цьому процесі відіграє також географічне та ідеологічне віддалення від центру влади в РФ. Так, у вересні 2018 року на місцевих виборах губернатора Приморського краю РФ на тлі втоми громадян від корупції, небажання чинної влади вирішувати соціальні питання та великих витрат на зовнішню політику разом із одночасним зубожінням населення переміг кандидат від опозиції. Хоча офіційних заяв ані від кандидата, ані від виборців про від'єднання від РФ не було, однак для сучасної РФ перемогу позасистемних політичних сил можна вважати першою ознакою владного сепаратизму.

З аналогічних причин – «абсолютної байдужості республіканської влади до проблем місцевого населення» [23] – відбувався збір підписів прикордонного Івангорода, Ленінградської області на користь приєднання до Естонії. У 2014 році Депутат міської ради Івангорода направив президенту Естонії лист, в якому просив приєднати місто до Естонії, пославшись на колективне звернення жителів.

З огляду на побудовану за останні 10 років в Росії вертикаль влади та зміцнення силових структур формування повноцінних сепаратистських рухів з повним відокремленням від РФ вважається малоімовірним. З іншого боку, підтримка та розпалювання Росією сепаратизму в Європі може призвести до симетричної відповіді та розхитування суспільно-політичної ситуації всередині РФ. За таких умов Росія буде послаблена ще більше, особливо під тиском міжнародних санкцій, а ситуація призведе до подальшого відокремлення місцевих еліт від центральної влади. За таких умов можливі декілька сценаріїв розвитку подій: від перетворення РФ на конфедерацію, приєднання окремих областей чи країв до сусідніх держав до появи нових країн на мапі світу.

Висновки. Враховуючи переваги та втрати РФ у зв'язку з поширенням сепаратистських рухів у Європі, можна стверджувати, що для Росії є більш вигідним не стільки остаточний розпад ЄС, скільки створення зон нестабільності в Європі. Це дозволить їй створити точки тиску на ЄС загалом, що своєю чергою призведе до ряду геополітичних перемог у регіоні: від послаблення антиросійських санкцій до зруйнування єдності ЄС у зовнішній та безпековій політиці, в тому числі по відношенню до РФ та перешкоджання

євроінтеграційних процесів сусідніх країн, які входять у сфери інтересів Росії (наприклад, Україна, Молдова, Грузія).

У зв'язку із цим ми схильні вважати, що Росія не має довготермінової послідовної стратегії підтримки сепаратизму в Європі та відповідних стратегічних цілей. Кремль, скоріше, використовує короткотермінові тактичні переваги, які можуть виникнути внаслідок певної ситуації. З одного боку, в разі відокремлення частини території певної європейської держави це може створити вигідний для РФ прецедент для подальшого визнання Криму, Південної Осетії, Придністров'я та інших територій з боку країн Європи. З іншого боку, на прикладі подолання в Європі криз сепаратизму РФ прагне показати хибність сепаратистського шляху передусім для власних внутрішньоросійських рухів та суспільної думки. Крім того, це дає підстави для додаткової дискредитації західного світу (звинувачення його у подвійних стандартах) в очах російського суспільства, як це було із референдумом в Каталонії.

Основними інструментами підтримки Росією сепаратизму в Європі є використання соціальних мереж та різного роду підтримка політичних сил. Російське фінансування рухів не обмежується лише тими, що розділяють ідеї правого толку, який, як виявилось, співпадає із російським баченням націоналізму. Кремль фінансує рухи та партії уздовж всієї Європи різного політичного спектру, як крайніх лівих, так і крайніх правих.

Для РФ важливіше не стільки ідеї, цінності, політичні погляди рухів та їх позиція в суспільстві, скільки ті геополітичні дивіденди, які вони можуть принести: розкол, хаос та нестабільність в європейських країнах. Тому для Кремля набагато було вигідніше, щоб представники цих рухів пройшли в Європарламент, таким чином створивши певний плацдарм для впливу на рішення в ЄС загалом.

Для стабілізації ситуації в Європі доцільно було б створити платформу для дослідження потенційних загроз сепаратизму, вчасного реагування на них як частину комплексу дій із протистояння гібридним загрозам.

Іншою частиною такого комплексу дій може стати інформаційна кампанія з роз'яснення ризиків та загроз сепаратизму населенню, а головне – принципів відмінностей та співвідношень між «правом народів на самовизначення» та «сепаратизмом» як таким. Україна могла би стати гарним кейсом у зазначеній кампанії.

Неабиякою підтримкою у цій інформаційній кампанії стало б проведення розслідування в Європі сумнівних джерел фінансування політичних рухів та партій з обов'язковою публікацією результатів таких розслідувань серед широких мас населення.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці засад спільної україно-європейської стратегії нейтралізації неправдивих новин як інструменту протидії основному інструменту підтримки РФ сепаратизму в Європі.

Список використаної літератури

1. The Geopolitics of 2017 in 4 Maps. URL: <http://www.mauldineconomics.com/this-week-in-geopolitics/the-geopolitics-of-2017-in-4-maps> (15.10.2018).
2. Dayton R. Separatism, Globalization, and the European Union. *The Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series*. 2015. №15(1). 10 с.
3. Borgen, Christopher J., "From Kosovo to Catalonia: Separatism and Integration in Europe" (2010). Faculty Publications. 114.;
4. Laible J. Separatism and sovereignty in the new Europe: party politics and the meanings of statehood in a supranational. Basingstoke : Palgrave Macmillan: 2008.
5. Hobsbawm E.J Ethnicity and Nationalism in Europe Today. Hobsbawm E.J., Kertzer D.J. *Anthropol Today*. February 1992. URL: <https://www.jstor.org/stable/3032805>.

6. Conceptualizing New Forms of Separatism in Europe. В Bordeaux. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/3dc79fac-fb1c-4576-8dc6-2c3758362768.pdf> (04.06.19).
7. Мосора М.А. Особливості сепаратизму в європейському союзі у контексті концепції «Європи регіоні». *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2017. № 5–6. С. 148–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_2017_5-6_17.
8. Cabestan J-P. Secessionism and separatism in Europe and Asia: to have a state of one's own // ed. by Pavković A / New York : Routledge; 2013. 264 p. (Politics in Asia series).
9. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.).
10. Russian Government's Fission Know-How Hard at Work in Europe. URL: <http://securindemocracy.gmfus.org/blog/2017/10/31/russian-governments-fission-know-how-hard-work-europe> (31.10.2017).
11. Sisoiev G. Putin on Catalonia: EU triggered rise of separatism by supporting Kosovo independence. URL: <https://www.rt.com/news/407203-eu-separatist-sentiment-kosovo> (19.10.2017).
12. Hanging by a thread: Russia's Strategy of Destabilization in Montenegro/ Foreign Policy Research Institute; 2018. с. 14. URL: <https://www.fpri.org/wp-content/uploads/2018/07/kraemer-rfp5.pdf> (04.06.2019).
13. Toè R. Russia to Train Bosnian Serb Special Police. URL: <https://balkaninsight.com/2016/02/19/republika-srpska-police-to-get-trained-in-russia-02-19-2016> (19.02.2016).
14. Galeotti M. Russia meddled in Scottish independence referendum to aid SNP, claims security expert. URL: <https://www.express.co.uk/news/uk/754332/russia-spies-scotland-independence-referendum-aid-snp-claims-security-expert> (15.01.2017).
15. Manney S. From Catalonia to Calexit: Russia's Obsession with Global Separatism. URL: <https://stanfordpolitics.org/2017/10/06/catalonia-calexit-russia-obsession-global-separatism> (06.10.2017).
16. Sanders IV L, Janjevic D. Russia sees Catalonia as evidence of EU's «double standards». URL: <https://p.dw.com/p/2n3wD> (06.11.2017).
17. Williamson D. Nine regions of Europe where there are demands for independence. URL: <https://www.walesonline.co.uk/news/politics/nine-regions-europe-demands-independence-13707460> (01.12.2017).
18. Dembinska M. Does the Sceptre of Separatism Haunt Emerging Europe? URL: <https://emerging-europe.com/voices/does-the-sceptre-of-separatism-haunt-emerging-europe> (16.11.2017);
19. Живая цепь длиной в 200 км - жители Страны Басков требуют большей независимости. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-44432848> (04.04.2019).
20. European Commission, Directorate-General for Migration and Home Affairs, TNS Opinion & Social. Europeans' attitudes towards security. 2018.
21. EU trade with Russia. URL: <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/russia> (04.06.2019).
22. Бельгия. Командный игрок. URL: <https://zn.ua/project/sanctions/belgium> (28.05.2019).
23. Сепаратизм в России. Миф или реальность? URL: <https://politua.org/2017/12/20/31861> (04.06.2019).
24. Goble P. From Siberia to Kaliningrad: the fledgling independence movements gaining traction in Russia. URL: <https://www.theguardian.com/world/2014/aug/15/russia-fledgling-independence-movements> (03.04.2019).

RUSSIAN FEDERATION'S INTERESTS IN SEPARATIST TRENDS IN EUROPE**Roman Vlasenko***National Institute for Strategic Studies,
Center for Foreign Policy Studies,
Ukraine-Russia Relations Section
Pyrohova str., 7A, 01030, Kyiv, Ukraine*

There are many separatist's movements in today's Europe despite World and European trends in mutual integration. Every European country has those movements and they differ by both its sources and by possible outcomes for Europe: starting from weakening of a specific country to the disintegration threat of the EU.

One of the countries which benefits from separatist movements in Europe is Russian Federation. It indirectly stated this in its Concept of Foreign policy. The aim of such policy is weakening of the EU, the destruction of unity of its member-states and prevention of NATO expansion, as well as the measure of sanctions circumventions imposed by US and EU. The most dangerous for Russia is the unity of developed EU member-states. That is why the main Russia's destabilizing efforts are aimed at United Kingdom, Belgium, Spain and France.

The intensification via media of particular social and political problems, and direct financial support of both far-left and far-right parties regardless of their ideology are defined as the main measures of separatist movements support.

At the same time, in the UE separatist movements are not considered to be the threat to the national security and their Russian support doesn't have much effect.

In other hand, serious disintegration processes in EU caused by separatism will have negative impact to Russia as well. These are mainly economic losses, such as reduction of trade, investments and technologies, and possible separatism activation within Russian regions.

Therefore, the advantages of European separatism Russia considers in terms of the measure of pressure on EU, but the disintegration of the EU is not a strategic aim.

It is proposed to establish joint Ukraine – EU platform to study potential separatism threats and their timely reaction, as a part of counter-hybrid threads complex. One of the parts of the platform should be an informational campaign on separatism risk and threats explanation and, the most important, on key differences between concepts of “the right of a Nation to self-determination” and “separatism” as is to European civil society. Such a campaign should also include the investigations of unproved financial sources of political movements and parties in Europe with wide publishing of result of such investigations.

Key words: separatism, international relations, hybrid war, national security, Russian Federation, Europe.

УДК 330.1: 32

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.17>

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОКОНТРОЛЮ У ПОВЕДІНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ Р. ТАЛЕРА: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Андрій Гарбадин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет,
кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна*

У статті розглянуто особливості концептуалізації самоконтролю у теорії поведінкової економіки Р. Талера, досліджено методологію аналізу цього феномену. Визначено дві системи мислення, що регулюють самоконтроль. Це автоматична когнітивна система, що характеризується як неконтрольована, асоціативна, швидка, несвідома, винахідлива, а також аналітична когнітивна система, що характеризується як контрольована, дедуктивна, повільна, свідомо, що працює за правилами. Досліджено поняття евристики як програми швидкої дії, що працює без нашого усвідомлюваного вибору, а також визначено три основні евристики мислення. По-перше, це прив'язка чи якір, суть якої у тому, що ми відштовхуємося від прив'язки, тобто того, що знаємо, і вносимо певні корективи, які нам здаються розумними. Також, вважає Р. Талер, прив'язка може впливати і на оцінку власного життя. По-друге, це доступність, яка полягає у тому, що люди оцінюють ймовірність ризиків з огляду на прецеденти. Якщо приклади відразу прийдуть в голову, люди швидше стурбуються та злякаються. Добре відомі ризики, наприклад тероризм, будуть сприйняті більш серйозно. Ті, що не на слуху, на кшталт літня спека, люди можуть проігнорувати. По-третє, це репрезентативність: під час відповіді на питання, з якою ймовірністю А відноситься до категорії Б, люди, а саме автоматична система, керуються тим, наскільки А відповідає образу або стереотипу Б, тобто якою мірою А «репрезентативно» Б. З'ясовано особливості обмеження самоконтролю, бо споживати більше сьогодні зазвичай означає споживати менше завтра, тому споживач повинен зважувати відношення поточних бажань супроти майбутніх бажань. Визначено суть гіперболічного дисконтування, що може пояснити чому люди, які хочуть кинути палити, продовжують відкладати рішення. Це створює попит на технології зобов'язань, попит на які не існує в стандартній моделі експоненціального дисконтування. Визначено механізми регулювання самоконтролю. По-перше, якщо йдеться про особисті стосунки, то це парі. По-друге, це м'яке втручання держави. До прикладу підняття акцизів на сигарети. Формально жодна опозиція не опротестує такий хід. По-третє, це приватний сектор та можливість генерування ініціатив з цього середовища.

Ключові слова: поведінкова економіка, самоконтроль, евристика, гіперболічне дисконтування.

Однією із сфер дослідження, завдяки якій Р. Талеру було присвоєно статус загально-визнаного дослідника, була сфера самоконтролю, а також планування.

Важливо розуміти, що економіка функціонує не сама по собі, а як результат людської діяльності та міжособистісних взаємодій. Відповідно, характер таких взаємодій передбачає багато нюансів, які не можуть бути лінійно описані та вивчені.

Методологічно Р. Талер виходить із досліджень у сфері когнітивної психології, відповідно до яких функціонування нашого мозку визначається діяльністю двох систем: інтуїтивної та раціональної, або у термінології Р. Талера автоматичної та аналітичної.

Автоматична когнітивна система характеризується як неконтрольована, така, що не вимагає сили волі, асоціативна, швидка, несвідома, винахідлива. «Автоматична система

спрацьовує швидко. Вона інстинктивна або видається такою. Їй не потрібен процес, який ми називаємо роздумом. Всякий раз, коли ви ухиляєтеся від несподівано кинутого м'яча, нервуете, потрапивши в турбулентність під час польоту, посміхаєтеся, побачивши миле цуцня, вмикається автоматична система» [2, с. 29].

Аналітична когнітивна система характеризується як контрольована, така, що вимагає зусиль, дедуктивна, повільна, свідомо та працює за правилами. «Аналітична система більш поміркована і обережна. Вона задіюється, коли нас питають: «Скільки буде 411 помножити на 37?», коли потрібно вибрати маршрут або навчання в юридичному вузі або школі бізнесу. Книга створювалася здебільшого за допомогою аналітичної системи. Але часом ідеї приходили в голову в душі або на прогулянці, коли ми зовсім не думали про роботу. Швидше за все їх «підкинула» автоматична система. До речі, виборці керуються, цілком ймовірно, теж нею» [2, с. 29].

Ніхто не любить нудних політиків – нехай у вас буде найвищий IQ із кандидатів – це не допоможе. Швидше злякає. Виборець завжди шукає політика, схожого на себе, нехай трішки розумнішого, харизматичнішого та компетентнішого, але аж ніяк не машину-калькулятор. Від Ела Гора до Дональда Трампа – ці радикальні приклади тільки підкреслять все вищесказане, вже не кажучи про виборчі практики в Україні.

Тобто можна сказати, що «автоматична система – це інстинктивна реакція, а аналітична – свідоме мислення. Внутрішнє чуття буває вірним, але занадто покладатися на нього не варто. Автоматична система повідомляє: «Літак гойдається, мені кінець», – а аналітична запевняє: «Літаки абсолютно безпечні!» [2, с. 30]. Під час будь-якого публічного виступу інстинкти кричатимуть, що щось пішло не так, тоді як на аналітичному рівні ми переконуємо себе, що підготовки було достатньо, зрештою, вся аудиторія уважно нас слухає. Зрештою, ключове завдання, яке ставить перед собою Р. Талер, полягає у тому, щоб «показати як зробити світ простішим чи безпечнішим для Гомерів – оточуючих та наших внутрішніх» [2, с. 31]. Тут мається на увазі Гомер Сімпсон, головний персонаж мультсеріалу «Сімпсони», як типова ілюстрація людини, що використовує в основному автоматичну систему. Зрештою такий персонаж показує нас самих як звичайних людей, що схильні помилятися, що не вписуються у традиційні раціональні економічні моделі прорахунку поведінки. Зрештою у власних інтерв'ю Р. Талер, коли його запитували про успіх Д. Трампа на виборах, вказував на те, що його виборець – це якраз Гомер. А тому культурний та науковий шок з приводу пошуків секрету його успіху, особливо у політологів, породжений не зовсім досконалою моделлю аналізу прийняття політичних рішень, як вважаємо ми. Спрощений підхід до пошуку Рационалу не залишав Д. Трампу жодних шансів. Реальне життя показало, що не все так просто.

Ще одним важливим елементом методології Р. Талера є поняття евристик, впроваджене А. Тверські та Д. Канеманом. Поведінкова економіка вивчає евристики як програми швидкої дії, що працює без нашого усвідомлюваного вибору, визначаючись в основному нашими бажаннями та їх наслідками. Загалом ізраїльські вчені виділяють три основні евристики.

По-перше, це прив'язка чи якір. Р. Талер її ілюструє наступним чином: «припустимо, потрібно визначити чисельність населення Мілуокі, в двох годинах їзди на північ від Чикаго, де ми живемо. Не володіючи особливою інформацією, припустимо, що це найбільше місто штату Вісконсин. З чого почати? Можна з того, що нам вже відомо, тобто населення Чикаго. Це приблизно 3 млн осіб. Мілуокі – велике місто, але набагато менше Чикаго, можливо, в три рази, тобто нехай буде мільйон. Тепер уявіть, що таке саме питання поставлене жителю Грін-Бея в Вісконсині. Ця людина не знає відповіді. Проте йому відомо,

що населення його рідного міста становить приблизно 100 тис. І що Мілуокі більше приблизно в три рази. Таким чином, за підрахунками опитуваного, вийде 300 тис. чоловік» [2, с. 32]. Цей процес називається прив'язкою та коректуванням. Ви відштовхуєтеся від прив'язки, тобто того, що знаєте, і вносите певні корективи, які вам здаються розумними.

Також, вважає Р. Талер, прив'язка може впливати і на оцінку власного життя. В одному з експериментів «студентам задали два питання: а) наскільки ви щасливі; б) як часто ходите на побачення? Коли ці питання задавалися в такому порядку, взаємозв'язок між ними був досить низьким (0,11). Але після того, як їх поміняли місцями, коефіцієнт кореляції підскочив до 0,62» [2, с. 33]. Тобто перший сценарій не передбачав прив'язки побачень до щастя – другий варіант постановки питань, по суті, «евристика побачень», показав, наскільки самотніми себе відчують студенти і що щасливими вони значно у меншій мірі готові себе назвати.

Все це дає можливість казати, що у термінології Р. Талера «прив'язка виконує функцію підштовхування. Ми можемо впливати на значення, яке людина вибере в певній ситуації, вкрадливою пропозицією точки відліку для його розумового процесу» [2, с. 33].

По-друге, це доступність. Чи варто перейматися через потенційну загрозу торнадо, якщо у зоні вашого проживання немає водоймищ взагалі? Нападу крокодилу? Чи епідемії чуми? «Під час відповіді на подібні запитання більшість використовують так звану евристику доступності. Вони оцінюють ймовірність ризиків з огляду на прецеденти. Якщо приклади відразу прийдуть у голову, люди швидше стурбуються та злякаються. Добре відомі ризики, наприклад пов'язані з тероризмом та наслідками 11 вересня, будуть сприйняті більш серйозно. Ті, що не на слуху, на кшталт засмаги або літньої спеки, люди можуть проігнорувати. Інформація про вбивства більш доступна, ніж про суїциди, тому всі схиляються до помилкового припущення, що таких смертей більше» [2, с. 34]. Зрештою, тут ще цікаво простежити роль ЗМІ у поширенні інформації. Дискусія насправді може стати фундаментальною, на кшталт того, що є первинним – курка чи яйце. ЗМІ актуалізують та популяризують таку інформацію чи просто пристосовуються під резонанс та інтерес з боку людей?

Роль ЗМІ тут не є критичною. «Досяжність і помітність тісно пов'язані з доступністю і не менш важливі. Переживши сильний землетрус, ви вважаєте це лихо ймовірнішим, ніж якщо прочитаєте про нього в щотижневому журналі. Тому колоритні і ті, що легко уявити, причини смерті, такі як торнадо, зазвичай отримують завищену оцінку ймовірності. Можливість менш помітних варіантів смерті, наприклад від нападу астми, навпаки, знижується, хоча вони зустрічаються значно частіше» [2, с. 34]. В принципі астма не цікава – з неї красивої картинки не зліпити під випуск новин.

Загалом евристика доступності пояснює багато видів поведінки, особливо тих, що пов'язані із оцінкою ризиків. Зрештою, навіть уряди під впливом цього фактору часто добиратимуть неефективні механізми ведення соціальної політики, скажімо, акцентуючи політику держави на субсидіях та неефективному, жорсткому державному патерналізмі, що часто набуватиме корупційних ознак, нехтуючи можливою інфляцією. Набагато важливіше те, що на наступних виборах це буде очевидно монетизовано у ілюзію соціального захисту. А прецедентів, коли виборець не оцінив такі старання, принаймні у практиці України, спробуй знайти.

У позитивному контексті цю евристику також можна використовувати, якщо підштовхнути до прийняття необхідного рішення, якраз за рахунок підняття рівня страху. Що як мітинг примусить урядовця задуматись про логічність своїх вчинків. Що як відсутність людей на мітингах продемонструє політику втрату власного електорату та загрозу не отримати підтримки на виборах.

По-третє, це репрезентативність, яку «можна також назвати її «евристикою подібності». Під час відповіді на питання, з якою ймовірністю А відноситься до категорії Б, люди,

а саме автоматична система, керуються тим, наскільки А відповідає образу або стереотипу Б. Інакше кажучи, в якій мірі А «репрезентативно» Б. Як і дві інші евристики, дана використовується тому, що часто працює» [2, с. 35]. Це сфера наших стереотипів та упереджень, що насправді працює. Коли попросити будь-кого із нас описати баскетболіста, навряд чи хтось опише єврея ростом 1,70 та в окулярах. Це сфера загалом незручної типізації як людей, так і актів їх діяльності. Саме тому зовнішність має значення. Наші хобі мають значення. Зрештою саме тому ми впадаємо у паніку від думки, що кожен наш публічний раут передбачатиме якраз оцінку, завжди неглибоку, завжди вписану у цей процес репрезентативності.

Відповідно, евристика репрезентативності може породжувати серйозні помилки у процесі оцінювання закономірностей повсякденного життя. Про те, наскільки наші судження, цією евристикою спричинені, можуть образити інших, не будемо продовжувати. Ще один цікавий момент – ми часто виводимо закономірності на підставі тих фактів, що вже здійснилися. Тобто тут йдеться про помилкову оцінку випадковості, якій можуть надати статусу закономірності. Р. Талер це ілюструє на прикладі «ланцюга попадань»: «багато фанатів баскетболу вважають: гравець швидше зробить попадання, якщо незадовго до цього зробив інший вдалий кидок. Імовірність ще вище, якщо їх було кілька. Про гравців, які потрапили в кільце кілька разів поспіль або в більшості останніх кидків, кажуть, що у них «гарячі руки». Це спортивними коментаторами підноситься як хороший прогноз на майбутнє. Передача «гарячого» гравцеві вважається правильною стратегією. Однак «гарячі руки» – це всього лише міф. Для тих, хто вже потрапив кілька разів поспіль, ймовірність наступного вдалого кидка не більша, а навіть трохи менша. Це правда» [2, с. 38].

Ще один методологічний фактор, який необхідно розглянути, це обмеженість самоконтролю у принципі. Це можна проілюструвати на прикладі простої тези: «споживати більше сьогодні зазвичай означає споживати менше завтра, тому споживач повинен зважувати відношення поточних бажань супроти майбутніх бажань» [1, с. 10]. Що тут мається на увазі? «Основна ідея полягає в тому, що споживання зараз для вас важливіше, ніж потім. Навіть якщо йдеться про вибір між чудовою вечерєю на цьому тижні або через рік, більшість з нас вважатимуть за краще по вечеряти швидше раніше, ніж пізніше. Використовуючи формулювання Самуельсона, ми ніби робимо знижку на майбутнє споживання за якоюсь ставкою. Наприклад, якщо вечеря через рік для нас лише на 90% така ж хороша, як вечеря сьогодні, то ми дисконтуємо майбутню вечерю за річною ставкою приблизно в 10%» [3]. І ця логіка є абсолютно універсальною на всіх рівнях прийняття рішень – від того, як просто здатись перед спокусою скуштувати шоколадку опівночі, відклавши необхідність обмежень до магічного завтра. Ця ж логіка керуватиме і політиками, які завжди оберуть короткострокові та популістські жести на противагу необхідності непопулярних реформ, через потенційні вибори, що завжди у дуже короткий термін мають відбутися.

Також Р. Талер приділяє особливе значення такому феномену, як гіперболічне дисконтування. «Гіперболічне дисконтування може пояснити багато дивовижних спостережень, наприклад, що люди, які хочуть кинути палити, продовжують відкладати рішення. Це, природно, створює попит на технології зобов'язань, попит на які не існує в стандартній моделі експоненціального дисконтування» [1, с. 12].

Традиційно в економічних моделях таке дисконтування має позачасовий характер: для Рационала він є неважливим – є рішення, правильні та неправильні, час не може їх робити привабливими чи ні – та й загалом привабливість не категорія, яка впливає на Рационала. Інша річ, якщо нас цікавить поведінка Людини. Проблема тут у тому, що «коли економісти стали більш математично підкованими, а їх моделі стали відбивати цей новий рівень підкованості, ті, чию поведінку вони описували, також змінилися. По-перше, Рационали стали

розумнішими. По-друге, вони вилікувалися від всіх проблем з самоконтролем. Треба підраховувати поточну цінність пільг соціального забезпечення, які я почну отримувати через двадцять років? Без проблем! Заглянути в паб по дорозі додому в день зарплати і витратити там гроші, призначені на купівлю їжі? Ніколи! Раціонали перестали вести себе нерозумно» [3].

«У простих Людей немає інтелектуальних здібностей, як немає у них і того самоконтролю, який властивий аскетичному буддистському ченцеві. Навпаки, простими Людьми керують пристрасті, і на них може вплинути швидке повернення інвестицій, зароблених на ринку цінних паперів. Нам потрібна модель поведінки саме таких Людей» [3]. Цікаво цей тезис ілюструється на розповіді про те, як Р. Талера для консультації запросила корпорація «Дженерал моторс». Власне, компанія намагалася розібратися, яким чином їй діяти із машинами минулорічного випуску, які не були продані. Впроваджувати систему знижок чи здійснювати їх продаж за нижчою кредитною ставкою – останній сценарій виявився достатньо ефективним. Так от, управлінське керівництво компанії здивувало запитання про довгострокову перспективу політики у цій сфері. Замість того, аби прислухатися до порад, компанія вирішила просто скоротити кількість авто, запланованих до випуску. А тут йдеться про потенційних Раціоналів!

Підсумовуючи, варто зазначити, що оцінка проблеми самоконтролю, аналіз цього феномену завжди були, є та будуть актуальними, зважаючи на неможливість її вирішення. Практично всі обговорення самоконтролю розпочинаються із згадки поеми про Одиссея та сирен, не виняток тут і Р. Талер. Сюжет усім відомий: Одиссей хотів слухати чудову музику сирен, але при цьому залишитися в живих, щоб розповісти про неї. Для цього він розробив план. Спочатку він повинен був зробити так, щоб його команда не чула співу Сирен, тому він звелів усім залити вуха воском. Потім він наказав своїй команді прив'язати його до щогли, щоб він зміг насолоджуватися поданням, але без ризику піддатися спокусі і розвернути корабель до скель. Висновок Р. Талера такий: «У цій історії показані два найважливіших інструменти, які людина використовує, щоб вирішити проблему самоконтролю. Рішення щодо членів команди полягало в тому, щоб прибрати подразники, які б спровокували їх на необачні вчинки. З очей геть – із серця геть. Для самого себе Одиссей вибрав стратегію принципу: він обмежив можливості власного вибору, щоб уникнути самогубства» [3].

Природно, що, зрозумівши власну природу, ми здатні шукати та знаходити прийоми для самоконтролю – усвідомлення власних слабких сторін допомагає шукати способи боротьби із ними: «щоб не забути купити продукти, потрібно скласти список. Для раннього підйому треба завести будильник. Хтось просить друзів не давати йому їсти десерт або підтримати в спробі кинути палити. У всіх випадках «планувальники» намагаються контролювати «діячів», намагаючись змінити стимули. На жаль, «діячів» не завжди можна приборкати (як стримати Гомера?). Вони здатні перекреслити всі зусилля «планувальника». Неоригінальний, але показовий приклад з будильником» [2, с. 49]. Поширена практика, коли людина накручує будильник заздалегідь до часу, коли треба прокинутися із розрахунку на те, що після того, як він просигналізує час прокидання, можна буде відкласти ще хоча б на 5 хвилин.

Які ще є механізми самоконтролю? По-перше, якщо йдеться про особисті стосунки, то це парі. Досить часто кинутий виклик знайомій людині може простимулювати.

По-друге, це м'яке втручання держави. До прикладу підняття акцизів на сигарети. Формально жодна опозиція не опротестує такий хід. І статистика показує, що частина курців кине палити якраз з огляду на економічну доцільність, хоча далеко не завжди – частина споживачів просто перейде на дешевшу марку сигарет.

По-третє, це приватний сектор. Цікавий приклад такого втручання можна зустріти у оповіданні Стівена Кінга «Корпорація “Кидайте курити!”». У творі йдеться фактично

про шантаж героя, що спочатку добровільно погоджується на терапію. Відповідно, коли перед ним стає вибір – курити далі, свідомо завдавши морального та фізичного болю близьким, куріння поступово відпускає. Але це лише «чорний» приклад такої ініціативи.

Список використаної літератури

1. Scientific Background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel Richard H. Thaler: Integrating economics with psychology [Electronic resource] The Committee for the Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel. 2017. Access mode: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2017/advanced-economicsciences2017.pdf
2. Талер Р., Санстейн К. Nudge. Архитектура выбора. Как улучшить наши решения о здоровье, благосостоянии и счастье / Р. Талер, К. Санстейн ; пер. с англ. Е. Петровой ; [науч. ред. С. Щербаков]. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2017. 240 с.
3. Талер Р. Новая поведенческая экономика. Почему люди нарушают правила традиционной экономики и как на этом заработать. Эксмо, 2017. 368 с. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=22960394.

IDEA OF THE FAIRNESS IN R. H. THALER'S BEHAVIORAL ECONOMICS

Andriy Garbadin

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy,

Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine

The article deals with the features of conceptualization of self-control in R. H. Thaler's behavioral economics and the methodology of analysis of this phenomenon is investigated. Two systems of thought regulating self-control have been identified, an automatic cognitive system characterized as uncontrolled, associative, rapid, unconscious, inventive, as well as an analytical cognitive system characterized as controlled, deductive, slow, conscious, operating according to rules. The concept of heuristics as a fast-acting program operating without our conscious choice is explored, as well as three basic heuristics of thinking. First, it is an anchor, the essence of which is that we are pushing away from the anchor, that is, what we know and making some adjustments that we think are reasonable. Also, according to R. Thaler, an attachment can influence the assessment of one's life. Second, it is accessibility, which is that people evaluate the likelihood of risk based on precedents. If examples come to mind immediately, people are more likely to worry and fear. Well-known risks, such as terrorism, will be taken more seriously. Those who are out of hearing, like summer heat, can be ignored by people. Third, it is representativeness: when answering the question of what probability A belongs to category B, people, namely the automatic system, are guided by how A corresponds to the image or stereotype B, that is, to what extent A is "representative" B. Limited self-control are explained, because Consuming more today usually means consuming less tomorrow, so the consumer must weigh current desires against future desires. The essence of hyperbolic discounting has been identified, as hyperbolic discounting can explain many puzzling observations, e.g., that people who want to quit smoking keep postponing the decision. It also naturally creates a demand for commitment technologies, a demand which does not exist in the standard exponential-discounting model. Mechanisms of regulation of self-control are defined. First, when it comes to personal relationships, it's a bet. Second, it is a mild state intervention. For example, raising excise duties on cigarettes. Formally, no opposition protests such a move. Third, it is the private sector and the ability to generate initiatives from this environment.

Key words: behavioral economics, self-control, heuristics, hyperbolic discounting.

УДК 321.015:316.46

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.18>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕГЕМОНІЇ ЯК ПРОЦЕСУ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН

Руслан Запорожченко

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра політології
майдан Свободи, 6, 61022, м. Харків, Україна*

Стаття присвячена дослідженню гегемонії, яка в традиціях світ-системного аналізу, (нео)марксизму, (нео)реалізму, (нео)лібералізму аналізується по-різному: як явище, як поняття, як форма, як стан, як процес. Вихідною гіпотезою нашого дослідження є те, що гегемонія – це процес, який необхідно досліджувати комплексно із урахуванням не просто його особливостей або параметрів, а враховуючи його динамічні характеристики (модуси), що мають вплив на гегемонію і можуть змінювати її під впливом зовнішніх обставин. Адаже наявність множини підходів щодо визначення гегемонії не дають комплексного і якісного бачення стосовно гегемонії як особливого процесу розповсюдження і систематизації влади.

Представники різних теоретичних шкіл досліджують гегемонію крізь призму одного або декількох аспектів: економічного, військового, політичного. Однак залишаються поза увагою аналізу не менш важливі аспекти, а саме: ідеологічний, соціальний, культурний. Гегемонія уявляється як кульмінація накопичення сили і капіталу, тобто для неї притаманна лінійність, що відтворюється в межах конкретного циклу. Проте така лінійність ігнорує комплексність і цілісність гегемонії як процесу, який формує власну конфігурацію розповсюдження і систематизації влади.

Доведено, що гегемонія є процесом розповсюдження влади, для якої ідеологія є інструментом як визначення мети, так і встановлення влади одночасно. Для дослідження гегемонії необхідно враховувати її динамічні характеристики – модуси – серед яких виділяємо модуси капіталу, сили, дисципліни, владних відносин, ідеології, центру, нерівності. Адаже кожен модус розкриває важливий аспект гегемонії, що в результаті впливає на розуміння природи гегемонії. Необхідно розуміти, що гегемонія – це комплексний процес, тож перевага в окремому напрямі (економічному, військовому, культурному) є або перевагою, або домінуванням, або лідерством. Також варто розмежовувати гегемонію як безальтернативне панування, що не потребує примушення, на відміну від панування як примушення із використанням сили; і від лідерства як ірраціональної форми реалізації влади з конкретною дистанцією.

Ключові слова: гегемонія, цикли гегемонії, владні відносини, влада, світ-системний аналіз, світ-система, модус, капіталізм.

Події, які сьогодні відбуваються у США та Китаї, у глобальному середовищі реактуалізують два важливі онтологічні питання. Перше пов'язане із книгою американського дослідника Г. Аллісона [1], що вийшла у 2017 році, і в якій відбулася спроба пошуку відповіді на питання «Чи вдасться США та Китаю уникнути пастки Фукіїда?». А друге питання пов'язане із вже тривалою дискусією стосовно того «Чи стане ХХІ століття століттям Китаю?» [2; 4]. Обидва питання досить актуальні з огляду на нестійку та нестабільну ситуацію в американсько-китайських відносинах (торговельна війна, американські санкції, перегони економічного росту, перегони озброєнь, перерозподіл сфер впливу тощо). Проте такі дослідницькі питання, що іноді мають характер риторичних, артикулюють важливу проблему гегемонії в системі міжнародних відносин.

Концептуалізація такого явища, як гегемонія, знайшла своє відображення в політичних, соціологічних, історичних науках та в теорії міжнародних відносин. Однак комплексного дослідницького бачення стосовно того, що таке гегемонія, так і не з'явилося. Дослідники (І. Валлерстайн, Дж. Аррігі, Дж. Модельські, П. Кеннеді) пропонували своє бачення гегемонії крізь призму одного або декількох аспектів, наприклад, економічного, військового, історичного. Водночас досі залишаються недослідженими не менш важливі елементи гегемонії, такі як політичний, ідеологічний, соціальний. Особливо гостро така гносеологічна постановка питання актуальна в аспекті дослідження політичних форм організації простору. Тож **метою** статті є визначення концептуальних засад дослідження гегемонії як процесу реалізації владних відносин. Для досягнення мети визначимо такі завдання: 1) аналіз теоретико-методологічних засад гегемонії; 2) концептуалізація гегемонії як процесу реалізації владних відносин. **Методи дослідження** є такі: аналіз теоретичних підходів до визначення гегемонії, світ-системний аналіз (дослідження соціальної еволюції гегемонії), екстраполяція.

Комплексна концепція гегемонії представлена в роботах італійського філософа А. Грамші, який розуміє гегемонію як процес етико-політичної реальності в певний період. Він наголошує, що «в країні з класичним парламентським ладом «нормальне» здійснення гегемонії характеризується поєднанням сили і згоди, що приймають різні форми рівноваги і виключають занадто явну перевагу сили над згодою» [7, с. 219–220]. Тобто для А. Грамші гегемонія уявляється процесом, в якому різні соціальні групи дають згоду підкоритися пануванню однієї соціальної групи, що повинна діяти в інтересах широких мас, формуючи у тому числі ідеологічні засади створення нового порядку. А. Грамші виокремлює інтелектуальну і культурну гегемонії, які виступають інструментами побудови нової політичної системи крізь призму культури й ідеології. Саме ідеологія виступає ядром передусім ідейної гегемонії, суб'єктами якої є інтелектуали¹ як виробники нового знання і як поширювачі нового знання, що керують різними соціальними класами для побудови соціальної гегемонії. Тобто А. Грамші висуває тезу про множинність гегемонії, яка зрештою повинна сформувати єдину ідеологію.

А. Грамші, ґрунтуючись на понятті влади М. Вебера, порушує питання щодо співвідношення гегемонії і панування. Гегемонію потрібно розглядати як продовження влади, утім стрижнем її функціонування повинна бути добровільна згода підпорядковуватися. Тобто гегемонія є безальтернативним пануванням, яке не потребує підпорядкування, тоді ж як панування ґрунтується на системі примушення і використання сили, адже воно існує в конфігурації інших альтернатив.

Подальші спроби інтерпретації концепції гегемонії А. Грамші як процесу знайшли своє відображення в межах світ-системного аналізу. І. Валлерстайн і Дж. Аррігі запропонували досліджувати історію в контексті розвитку і становлення капіталізму. Так, І. Валлерстайн характеризує гегемонію як «стан, за якого продукція певної держави центру виробляється настільки ефективно, що ця продукція виявляється загалом конкурентоспроможною навіть в інших країнах центру, у зв'язку з чим держава-гегемон стає основним одержувачем вигоди від максимально вільного світового ринку» [6, с. 44–45]. Автор визначає три цикли накопичення капіталу, які і є гегемоніями, а саме: голландський, британський і американський. Аналізуючи розвиток системи капіталізму і її вплив на утворення гегемонії, І. Валлерстайн виводить три фактори, які сприяють цьому: виробничий, комерційний і фінансовий.

¹ Однак під терміном «інтелектуали» потрібно розуміти не лише представників інтелігенції, а будь-яку людину, яка так чи інакше пов'язана з розумовою діяльністю, тобто з осмисленням і відтворенням соціального знання. Адже такий процес, як зазначає А. Грамші, є природньою складовою як фізичної, так і духовної діяльності людини.

Тобто держава-гегемон має потужну і розгалужену систему виробництва товарів і послуг, які продаються в інші держави, наслідком чого є накопичення центром гегемонії капіталу. Необхідною умовою реалізації стратегії гегемонії є побудова системи контролю з боку держави-гегемона над сферами транспорту, комунікації чи страхування. І. Валлерстайн наголошує, що гегемонія є піковим і короткотривалим станом у циклі накопичення капіталу, який потребує максимальної централізації управління і кодифікації економічних переваг. Отже, гегемонія передбачає щось більше, ніж просто володіння статусом центру в світ-системній ретроспективі [6, с. 44]. Стан гегемонії є перехідним – від однієї держави-гегемона до іншої, у цьому і є його процесуальна природа і циклічність одночасно.

Дж. Аррігі, наслідуючи ідеї А. Грамші, використовує поняття гегемонії щодо власного дослідження розвитку капіталізму, виокремлюючи так звані цикли накопичення капіталу, які і є циклами гегемонії конкретного гегемона в конкретний історичний період. Дж. Аррігі визначає чотири цикли гегемонії: генуезький, голландський, британський і американський. Кожен цикл гегемонії розглядався передусім з позицій економічного зростання конкретної держави та подальшої економічної експансії капіталізму в регіоні, що зумовлює панівне положення держави як владного центру. Відповідно до визначення, яке пропонує Дж. Аррігі, гегемонія є «додатковою владою, яка накопичується панівною групою завдяки своїй здатності представляти всі проблеми, навколо яких виникають розбіжності, «загальнозначущими» [5, с. 70]. Отже, особливістю гегемонії є панування, яке нав'язане і ґрунтується на використанні інструментів насильства і примушення. Утім гегемонія не протиставляється пануванню, а навпаки, гегемонія і є панування разом зі згодою підкорюватися. За таких умов панування є систематизованим і структурованим порядком, де об'єктам (різним соціальним групам зокрема та суспільству в цілому) пропонується конкретна модель управління, що ґрунтується на консолідації загальносуспільних проблем й інтересів.

Також гегемонію важливо розглядати крізь призму дихотомії територіалізм / капіталізм², що безпосередньо впливає на формування конфігурації влади і розвиток політичної системи. Дж. Аррігі пропонує три фактори становлення циклів гегемонії: 1) ведення війни і укріплення держави; 2) баланс сил і система найму військ; 3) розвиток широких мереж посольської дипломатії. Такі постійні механізми є структурними елементами сили, необхідної для побудови світової гегемонії, яка «відноситься саме до здатності держави здійснювати функції керівництва та управління системою суверенних держав» [5, с. 68]. І тут ми прослідковуємо наступну важливу характеристику гегемонії – керівництво. Тобто гегемонія є керівництвом множиною об'єктів (спільнот, суспільств, населення, держав), що базується на згоді з пануванням і пануванням зі згодою.

Дж. Модельскі запропонував альтернативну модель «довгих циклів», центральною візією дослідження якої було визначення глобального лідера. З одного боку, ми можемо побачити в аналізі Дж. Модельскі ідею щодо гегемонії, але не в суто «грамшіанському» розумінні, а в стародавньо-грецькому, як лідерство. Автор наголошує, що лідерство є необхідною функцією політики, тож воно є більш оптимальним для аналізу сучасної глобальної політичної системи. Такий підхід не виключає діяльнісні практики на владному рівні

² Якщо подивитися на дихотомію територіалізм / капіталізм, яку пропонує розглядати Дж. Аррігі як важливий атрибут формування циклів гегемонії, то можна провести паралель із дихотомією панування / керівництво А. Грамші. Для останнього гегемонія-панування без керівництва є диктатурою, вона не призводить до якісних змін в системі політики. Тоді ж як гегемонія-керівництво є бажаним і необхідним процесом у системі громадянського суспільства. Дж. Аррігі також наголошує на тому, що ті держави, для яких принцип територіалізму був домінуючим, не мали змоги розвивати свою політичну систему, і не могли претендувати на гегемонію. Тоді ж як принцип капіталізму, тобто керівництва, давав можливість претендувати на гегемонію.

і відмежовується від порівняння з імперською владою, яке характерне для гегемоністського розуміння влади [3, с. 18].

Згідно з аналізом Дж. Модельскі нація-держава може перетворитися на глобального лідера, якщо вона успішно пройде процес накопичення досвіду, а також отримає необхідні якості: політико-стратегічну організацію глобального радіусу дії, передову економіку і відкрите суспільство, чутливість до світових проблем [11, с. 65]. Автор розглядає історичну еволюцію глобальної системи як поступальну, тобто лінійну, в якій існує конфігурація циклів, що змінюють один одного і в такий спосіб структурують складну міжнародну систему, генерують «великий проєкт формування глобальної політичної структури» [12, с. 127]. Для досягнення поставленої мети Дж. Модельскі, окрім економіко-господарських і військово-виробничих аспектів, які були центральними в дослідженнях І. Валлерстайна і Дж. Аррігі, пропонує враховувати також політичний аспект, а саме категорії “policy” (політичне управління, розробка та ухвалення політичних рішень) і “politics” (боротьба за владу).

На нашу думку, Дж. Модельскі, гносеологічно знаходячись у дихотомії лідерство / гегемонія, упускає важливі особливості останньої. Адже лідерство завжди утворює чітку дистанцію між лідером і його оточенням, що ґрунтується на володінні особливими, унікальними якостями³, недоступними для інших. Тож з’являється необхідність функціонування одного центру владних відносин, за моделі якого оточення лідера трансформується у напівпериферію і периферію. Відповідно, дії лідера мають ірраціональний характер, оскільки він не обмежує себе консолідацією «загальнозначущих» інтересів і проблем свого оточення, а навпаки, екстраполює на нього власну модель управління. За таких обставин лідерство розглядається не як гегемонія, а як нав’язане панування без згоди⁴. Тоді як гегемонія, з одного боку, стирає дистанцію між тими, хто панує, і тими, хто дає згоду підкорюватися, а з іншого боку, населення підтримує функціонування такої гнучкої дистанції. Гегемонія вибудовується на принципах раціональності, адже раціональне керівництво повинно враховувати множину проблем й інтересів населення і утворювати порядок денний. Також гегемоністський тип влади виключає необхідність функціонування одного центру владних відносин, формуючи множину таких центрів.

На відміну від держави-гегемона і глобального лідера, англійський історик П. Кеннеді акцентує дослідницьку увагу на аналізі «великих держав». Досліджуючи історичний період довжиною у 500 років (XVI–XXI століття), автор аналізує утворення і розвиток «центрів влади», тобто таких політичних організацій, які володіли більшими, сильнішими, якіснішими показниками, передусім в економічній та військовій сферах, адже «на довгій дистанції стає особливо важливо, яка з протидіючих сторін має більші, а яка менші ресурси» [10, с. 24]. Протягом п’яти століть, які досліджує автор, існувало багато центрів сили, які боролися за панування або в регіональному, або в глобальному масштабах. Сприяли піднесенню держав розвитку економіки, науково-технічний прогрес і витрати на армію. Проте останнє ставало тягарем для економіки під час воєнних кампаній, адже «тріумф однієї великої держави в цей період або занепад іншої були наслідком затишних походів армій. Разом з тим вони були також і результатом більш-менш ефективного використання державою своїх виробничих економічних ресурсів під час війни» [10, с. 13].

³ Те, що М. Вебер називав харизмою або харизматичним типом панування.

⁴ Наприклад, після закінчення Другої світової війни США перетворилися на глобального лідера, на що вказує Дж. Модельскі. І якщо ми подивимось на їх відношення щодо Японії, Південної Кореї, ФРН, то ми побачимо, що США «перетягнули» їх на власний шлях розвитку, нав’язавши таку політичну систему, таку модель управління, яка була природньою для них самих. Інший приклад Великобританія, яка в процесі колонізації нав’язувала в колоніях власну модель управління, яка організаційно і структурно була віддзеркаленням способів управління в метрополії, хоч і з урахуванням локальних особливостей.

У зв'язку із зазначеним підходом варто звернути увагу на роль так званих “middle states” (середні держави, автор) у структуруванні політичного простору центрами влади. Адже процес формування великих держав залежить від здатності інтегрувати у власну владну стратегію середні держави, які, з одного боку, не претендують на панування, а з іншого – займають конкретну позицію центру влади. Тобто велика держава може або бути гегемонією (і тоді середні держави послідовно підтримують велику державу і добровільно погоджуються на її панування), або не бути гегемонією (консолідувати різні об'єкти підпорядкування і вибудувати систему контролю, що передбачає керівництво або лідерство).

Тож у зазначених позиціях ми можемо виокремити такі спільні та концептуальні аспекти щодо гегемонії: 1) економічний розвиток та виробництво; 2) військово-технічне та інфраструктурне забезпечення; 3) політика як система управління і процес боротьби за владу (див. таблицю 1). Утім гегемонія не є повністю концептуалізованою і не розкриває свій гносеологічний потенціал, адже упускається ідеологічний аспект гегемонії, який є центральним, як процес побудови і легітимації ідеології.

Таблиця 1

Компаративний аналіз теоретичних підходів

Параметри	І. Валлерстайн	Дж. Аррігі	Дж. Модельські	П. Кеннеді
Ідея гегемонії	світ-системи	цикли накопичення капіталу	глобальний лідер	центри влади
Центральні аспекти гегемонії	економічний, військовий	економічний, військовий	політичний, комунікативний	економічний, військовий
Визначення гегемонії як	процесу зосередження економічних важелів впливу	додаткової влади	форми лідерства	змісту боротьби за владу
Призма дослідження	капіталізм	капіталізм	глобальне управління	війна
Суб'єкт гегемонії	держава-гегемон	цикл	нація-держава	велика держава

З огляду на проаналізовані концепції і підходи ми пропонуємо визначати гегемонію як *спосіб встановлення і систематизації влади, в основі якого лежить згода тих, по відношенню до яких влада здійснюється, на забезпечення виробництва ідеологічних механізмів конструювання реальності*. Тобто гегемонія є одночасно і способом встановлення влади, і владою, що ґрунтується на двох інтегральних складниках: пануванні і підкоренні. Для встановлення гегемонії важливою умовою є добровільна згода підкорюватися тих, по відношенню до кого здійснюється панування. Особливістю гегемонії є те, що в процесі її реалізації відбувається виробництво ідеології як формування уявлення індивіда щодо власних умов існування.

Отже, для пояснення змістовної частини гегемонії як процесу ми використовуємо модуси, які ґрунтовно представлені в роботах Р. Декарта і Б. Спінози. Автори визначали модус як характеристику з певною властивістю, яка пов'язана з іншими такими ж характеристиками [9, с. 335], і як видозміну, яка пояснюється в сукупності з іншими видозмінами [13, с. 3]. Тому ми пропонуємо розуміти під модусом *динамічну характеристику гегемонії, яка є окремою чи комплексною, може набуватися і втрачатися нею під впливом ситуативних, зовнішніх по відношенню до гегемонії обставин*. Відповідно, гегемонія, яка змістовно наповнена модусами в соціально-політичному дискурсі, є комунікативно-диспозиційними

відносинами⁵ (як позиція і взаємодія між сукупністю суб'єктів у межах існуючої реальності). Відповідно до зазначеного ми пропонуємо виділяти такі модуси:

1. **Модус капіталу** (виробництво, комерція і фінанси).
2. **Модус сили** (процес побудови військової промисловості та інфраструктури).
3. **Модус владних відносин** (polіcy як розробка і ухвалення політичних рішень, polіtics як боротьба за владу і polіs як політична організація населення).
4. **Модус дисципліни** (дисциплінарна влада і дисциплінарність як процес, біополітичні характеристики влади).
5. **Модус центру** (співвідношення центру – напівпериферії – периферії в рамках простору гегемонії; процес централізації і децентралізації владних відносин).
6. **Модус ідеології** (процес конструювання реальності шляхом матеріальних практик; процес конституювання в уяві індивіда свого ставлення до своїх умов існування).
7. **Модус нерівності** (в загальному соціальному контексті як процес диференціації населення).

Аналіз теоретичних підходів щодо дослідження гегемонії показав відсутність концептуалізації гегемонії як процесу розповсюдження і систематизації влади. Дослідники концентрують увагу на економічних, військових і політичних аспектах гегемонії, проте залишають поза увагою головний аспект – ідеологічний. Гегемонія є процесом, якому притаманні динамічні характеристики, тобто модуси, від функціонування яких залежить життєдіяльність гегемонії. Гегемонія розглядається нами як комплексний процес, у якому консолідовані всі названі модуси. Тому інтерпретація переваги лише в окремій сфері (економічній, культурній чи політичній) не є гегемонією як такою, це є лише перевагою або домінуванням. Для гегемонії важливою є комплексна інтеграція в єдине ціле всіх модусів, що повинні взаємодіяти в рамках сформованої ідеології.

Тож запропонована концепція гегемонії вбачається нами як методологічна основа для дослідження соціально-політичних процесів і подальшої розробки параметрів внутрішньої і зовнішньої гегемонії. Особливо актуальним це вбачається в сучасній системі міжнародних відносин, а саме протистояння США і Китаю в сучасному глобальному середовищі. У такому ракурсі постають питання: Чи є США і Китай гегемоніями? Які гегемонії існували в історії? Чи можуть бути держави-гегемони й імперії-гегемони? Тобто запропонована концепція може бути використана в подальшому для порівняльних досліджень і ретроспективного аналізу соціально-політичних процесів у світ-системній перспективі.

Список використаної літератури

1. Allison G. *Destined For War: Can America and China escape Thucydides's Trap*. Boston : Houghton Mifflin Harcourt, 2017. 384 p.
2. Minzner Carl. *End of an Era: How China's Authoritarian Revival is Undermining Its Rise*. Oxford : Oxford University, 2018. 279 p.
3. Modelski G. *Long Cycles in World Politics*. London : Macmillan Press, 1987. 256 p.
4. Yetiv Steve A., Oskarsson Katerina. *Challenged Hegemony: The United States, China, and Russia in the Persian Gulf*. Palo Alto : Stanford University Press, 2018. 253 p.
5. Арриги Дж. *Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени* / пер. с англ. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2006. 472 с.

⁵Передусім ми виходимо з позицій Н. Лумана, для якого влада є комунікацією, тобто процесом кодифікації дій різних суб'єктів влади, що повинні взаємодіяти в рамках існуючої системи. Причому владу необхідно розмежовувати із примусом, за якого кінцевий результат альтернатив дорівнює нулю. Влада є генералізацією різних кодів, що ґрунтується на різних альтернативах різних суб'єктів.

6. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том 2. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600–1750 гг. / пер. с англ. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 528 с.
7. Грамши А. Избранные произведения в 3-х томах. Т.3. Тюремные тетради / пер. с итал. Москва : Издательство иностранной литературы, 1959. 576 с.
8. Грамши А. Искусство и политика. Т.1. / пер с итал. Москва : Искусство, 1991. 432 с.
9. Декарт Р. Сочинения в 2-х томах. Том 1. / пер. с фр. Москва : Мысль, 1989. 654 с.
10. Кеннеди П. Взлеты и падения великих держав: Экономические изменения и военные конфликты в формировании мировых центров власти с 1500 по 2000 г. / пер. с англ. Екатеринбург : Гонзо, 2018. 848 с.
11. Модельски Д. Эволюция глобальной политики (I). *Полис. Политические исследования*. 2005. № 3. С. 62–82.
12. Модельски Д. Эволюция глобальной политики (II). *Полис. Политические исследования*. 2005. № 4. С. 124–142.
13. Спиноза Б. Этика / пер. с фр. Москва : АСТ, 2001. 336 с.

CONCEPTUAL BACKGROUND OF STUDYING HEGEMONY AS THE PROCESS OF IMPLEMENTING POWERFUL RELATIONS

Ruslan Zaporozhchenko

*V.N. Karazin Kharkiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Freedom Square, 6, 61022, Kharkiv, Ukraine*

The present paper deals with the study of hegemony, which in the traditions of world-system analysis, (neo)Marxism, (neo)realism, (neo)liberalism is analyzed differently: as a phenomenon, concept, form, state, process. The initial hypothesis of our study is that hegemony is a process that needs to be studied in combination with not just its features or parameters, but taking into account its dynamic characteristics (modes) that influence hegemony and can change it under the influence of external circumstances. Still, the existence of numerous approaches to defining hegemony do not provide complex and quality vision as for hegemony as a special process of spreading and systemizing power.

Representatives of different theoretical schools are exploring hegemony through the prism of one or more aspects: economic, military, political ones. However, important aspects remain to be ignored, namely: ideological, social, cultural ones. Hegemony is seen as the culmination of power and capital accumulation, that is, a linearity that is reproduced within a particular cycle. However, such linearity ignores the complexity and integrity of hegemony as a process that forms its own configuration of power distribution and systematization.

Hegemony is proved to be a process of power distribution, for which ideology is a tool for both defining a goal and for establishing power at the same time. For the study of hegemony it is necessary to take into account its dynamic characteristics – modes – among which there are the modes of capital, strength, discipline, power relations, ideology, center, inequality. After all, each mode reveals an important aspect of hegemony, which as a result affects the understanding of the nature of hegemony. It is necessary to understand that hegemony is a complex process, so the advantage in any given direction (economic, military, cultural one) is either the advantage itself or domination or leadership. It is also necessary to differentiate hegemony as a non-alternate domination that does not require coercion as opposed to domination as coercion by force; and from leadership as an irrational form of power that forms a distance and monopolizes the position of the center.

Key words: hegemony, cycles of hegemony, power relations, power, world-system analysis, world-system, mode, capitalism.

УДК 321.64(560)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.19>

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ТУРЕЧЧИНИ

Діана Ільницька

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет,
кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна*

У статті здійснено аналіз історичних та суспільно-політичних чинників формування політичного режиму в Туреччині. Проаналізовано форми та механізми його функціонування у 2014–2019 рр. від початку президентства Реджепа Таїпа Ердогана.

Проаналізовано ознаки та характерні особливості авторитарного політичного режиму Туреччини, серед яких пріоритетними є: обмеження демократичних прав і свобод; поділ влади – формальний; чіткий поділ влади відсутній, значна концентрація виконавчої та законодавчої влади – у глави держави; домінування виконавчих структур; виконавча влада очолюється главою держави; опозиція не допускається або не має реальної можливості боротьби за владу; декларування демократичних цінностей які, однак, не є визначальним чинником політичного життя.

Нами проаналізовано чинники та фактори, а також особливості функціонування політичного режиму Туреччини в обрані роки. Характеристику здійснюємо наступним чином: режим Туреччини у 2014–2015 році можемо класифікувати як гібридний політичний режим, з 2015 року президент Р. Ердоган здійснював політику впровадження в державі президентської форми правління, тобто від фактичного зосередження в руках Р. Ердогана усієї повноти влади класифікувати політичний режим Туреччини можемо як змагальний авторитаризм. З'ясовано, що політичні інститути та вибори виступають певним механізмом узурпації влади. Проаналізувавши дані міжнародних організацій та спостерегачів, ми дійшли висновку, що в Туреччині наявні значні порушення прав та свобод людини. Значних утисків зазнають незалежні ЗМІ та борці за свободу слова. Більшість задекларованих прав на свободу слова журналістів та громадян є формальними та на практиці не дотримуються. Політичний режим Туреччини у 2019 році все більше тяжіє до класичного авторитаризму. Досліджено, що Туреччина після перемоги на виборах Р. Ердогана та його партії кардинально змінила вектор розвитку держави. Це спричинило узурпацію влади в руках правлячої верхівки, зміну зовнішньополітичного курсу країни та швидку зміну політичного режиму з демократичного на авторитарний.

Ключові слова: політичний режим, Туреччина, авторитаризм, права та свободи, класифікація, типологія, суспільство, засоби масової інформації.

Президент Реджеп Таїп Ердоган та Партія справедливості та розвитку» (АКП) є правлячою партією в Туреччині з 2002 р. Після того, як спочатку пройшли деякі лібералізуючі реформи, уряд проявив все більшу зневагу до політичних прав та громадянських свобод в останні роки, вчинивши серйозні зловживання в таких сферах, як права меншин, вільне вираження поглядів, асоціаційні права, корупція та верховенство права. Статус Туреччини знизився з «Частково вільної» до «Невільної», рейтинг політичних прав знизився з 4 до 5, а рейтинг громадянських свобод знизився з 5 до 6 через глибоко недосконалий конституційний референдум, який централізував владу в президенті, масову заміну обраних мерів з призначеннями уряду, свавільним переслідуванням правозахисників та інших сприйнятих ворогів держави та продовженням чищення державних службовців, які залишають громадян не вагаючись висловлювати свої погляди на чутливі теми. Для визначення політичного режиму Туреччини використовуємо спеціальні методики.

Згідно з «рейтингом свободи» (розроблений експертами “Freedom House” за програмою «Свобода у світі»/”Freedom in the World”) Туреччина у 2014–2017 рр. позиціонується як «частково вільна» держава. У 2018, 2019 роках Туреччина здобула показник «5,5» та була класифікована як невольна [2].

Як свідчать показники рейтингу “Economist Intelligence Unit” з 2014 по 2019 рр. Туреччина належала до держав з гібридним політичним режимом.

Аналізуючи свободу преси в Туреччині, ми проаналізували показники рейтингу “Freedom and the Media”. За класифікацією цієї методики свобода преси у Туреччині у 2013 характеризується як «частково вільна», у 2019 р. – як «невільна» [3].

Обрання Р. Ердогана на посаду президента Туреччини у 2014 році повністю змінила систему правління країни. Офіційно змінила форму правління з парламентської на президентську республіку після присяги президента Ердогана в парламенті у 2018 році [9]. Аналізуючи Конституцію Туреччини, можемо стверджувати, що після зміни форми правління з парламентської форми правління на президентську республіку більшість повноважень зосереджується в руках президента як глави держави. Відповідно до поправок до чинної Конституції глава держави обирається терміном на 5 років та може перебувати на посаді не більше двох термінів.

Законодавча влада Туреччини належить однопалатному парламенту, Великим Національним Зборам Туреччини. 550 депутатів парламенту обираються на чотирирічний термін на загальних виборах пропорційно партійними списками, а також у 85 виборчих округах. Через чисельність населення Стамбул включає 3 виборчих округи, а Анкара і Ізмір – по 2 округи.

У парламенті представлені лише партії, які набрали понад 10% голосів. Після зміни Конституції Туреччини у 2018 році посада прем’єр-міністра була скасована, а отже, парламент підпорядковується безпосередньо президенту. Аналізуючи судову гілку влади, слід зазначити, що головним органом судової гілки влади в Туреччині є Рада суддів та прокурорів Турецької Республіки. Згідно з чинним законодавством рада суддів призначається спільно Президентом і Парламентом, четверо суддів призначає президент, семеро – парламент, за поданням президента [6].

Отже, більшість повноважень щодо формування виконавчої влади, судової та законодавчих ініціатив знаходяться в компетенції президента Туреччини.

Важливим чинником волевиявлення прав та свобод людини і громадянина є наявність інституту референдуму. Референдуми в Туреччині не є досить поширеною формою волевиявлення громадян і проводяться радше для внесення глобальних змін у законодавство держави. Останній референдум у Туреччині відбувся в 16 квітня 2017 р. Основною метою проведення цього референдуму було внесення 18 поправок до Конституції.

Усі ці поправки стосувались зміни форми правління з парламентської на президентську республіку. За внесення змін до Конституції проголосувало близько 52% громадян. Таким чином, референдум вважається таким, що відбувся, поправки до Конституції Туреччини було внесено. Слід зазначити, що більшість поправок, згідно з оцінками експертів та міжнародних організацій, надають президенту усю повноту влади як у законодавчій, так і в виконавчій сферах влади. Зокрема, посада прем’єр-міністра взагалі скасована, уряд повністю підпорядковується президенту.

Цей референдум задекларував передачу повноважень усіх гілок влади Президенту Туреччини. Іноземні експерти висловили занепокоєння таким розвитком подій. Зокрема, Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) 10-11 березня 2017 року прийняла декларацію про поправку до конституцій Туреччини. За твердженням комісії, кожна країна має право самостійно вибирати форму державного правління. Незважаючи на незалежність від виборчої системи, обов’язково повинні бути враховані принципи верховенства закону

та розділення влади. Поправки до конституції, винесені на референдум, не підтримують логіку поділу влади і можуть привести лише до формальної, а не до справжньої незалежності законодавчої влади від виконавчої. Політична відповідальність президента обмежена лише виборами та часовими рамками п'яти років. Особливе занепокоєння у Венеціанській комісії спричинили наступні положення конституційної реформи:

- Президент буде здійснювати виконавчу владу один і володіти необмеженим правом призначати міністрів та інших посадових осіб.

- Президент зможе призначати віце-президентів, один з яких, не володіючи демократичною легітимністю або схваленням парламенту, буде виконувати обов'язки президента у разі тимчасової вакантності посади президента.

- Можливість парламенту закликати до відповідальності президента, віце-президентів і міністрів буде обмежена тільки процедурою імпичменту, який не є найефективнішим інструментом парламентського контролю.

- Президенту буде надана можливість розпускати парламент за будь-яких підстав, що принципово не відповідає демократичній президентській системі правління.

Також, за твердженням представників Венеціанської комісії, президент матиме широкі повноваження по виданню президентських указів без необхідності прийняття закону, який можна було б оскаржити в Конституційному суді. У світлі вищесказаного Венеціанська комісія вважає, що пропонувані конституційні поправки введуть у Туреччині президентський режим, в якому відсутні необхідні для демократичного режиму закони, які забезпечують систему стримувань та противаг [5].

Після здобуття перемоги на виборах 10 серпня 2014 року Р. Ердогану необхідно було здобути й більшість в парламенті.

Парламентські вибори відбулись у Туреччині в 2015 році, 7 червня. Вибори були необхідні, адже Р. Ердоган був лідером Партії справедливості та розвитку Туреччини, а після його обрання на посаду глави держави партія залишилась без харизматичного лідера. Ердоган мав на меті створити більшість у парламенті з правлячою партією для внесення змін у Конституцію та перетворення Туреччини на президентську республіку. Явка на цих виборах була досить високою 83 %, а правляча партія Ердогана зайняла 1 місце на виборах та здобула майже 41 % голосів в парламенті. Опозиційні партії скаржаться, що президент Реджеп Ердоган порушив правила, беручи участь у виборчій кампанії АКР, адже таким чином він виступає як очільник партії, а не як безсторонній лідер держави. Він також очолював кілька засідань уряду, що дозволено робити президенту лише за виняткових обставин. Соціологічні опитування свідчили про стійку суспільну підтримку чинної на той час парламентської системи [6].

Проте після цих виборів партія Ердогана не змогла створити коаліцію в парламенті, тому наступні позачергові вибори до парламенту були призначені на 1 листопада 2015 року. Перемогу на виборах, знову ж таки, здобула пропрезидентська партія справедливості та розвитку, 49,5 % голосів виборців.

Ці парламентські вибори стали певним поштовхом та можливістю для президента Ердогана почати процес зміни форми державного правління в Туреччині. Більшість в парламенті, яку отримала правляча партія президента Ердогана, дозволила розраховувати на підтримку конституційних реформ. Пропрезидентська партія сформувала однопартійний уряд. Слід зазначити, що виборча кампанія в Туреччині проходила в умовах значного тиску на опозицію і опозиційні ЗМІ зокрема.

Наступні президентські та парламентські вибори проходили 24 червня 2018 року. Завдяки ряду поправок до Конституції, прийнятих на референдумі 2017 року, число депутатів буде збільшено з колишніх 550 до 600. Ці представники обираються виборцями в 87 виборчих округах Туреччини за партійними списками пропорційного представництва.

Варто зазначити, що за результатами виборів, партія президента втратила самостійну більшість в парламенті та довіру населення. Більшість в парламенті правлячій партії вдалось створити лише за підтримки партії партнера – Партії націоналістичного руху.

Аналізуючи партійну систему Туреччини, можемо зробити висновок, що вибори 2015 року до парламенту, стали певним каталізатором зосередження усієї повноти влади в руках президента Ердогана та його партії. Проте конфлікти, нестабільне економічне становище, спроба військового перевороту та фактичне зосередження в руках президента усіх гілок влади стало причиною значного зменшення довіри до «Партії справедливості та розвитку».

Президентство Р.Т. Ердогана ознаменувалось значними порушеннями щодо права свободи преси, прозорості державного апарату. Отже, слід зазначити, що одразу після здобуття посади президента Туреччини Ердоган взяв курс на тотальне відчуження та закритість державного апарату від ЗМІ. Неодноразові заяви президента, що: «демократія-неможлива разом з медіа» лише підтверджують політику президента. Сьогодні більшість інтернет- та друкованих видань в Туреччині контролюється інформаційним агентством «Анадолу», яке підпорядковане правлячій партії в Туреччині. Опитування населення свідчать про те, що медіа, які належать цьому агентству, однобічно висвітлюють усі події в суспільстві та політичному житті держави. Про це свідчить і критика опозиційних ЗМІ, які стверджують, що однакові заголовки усіх видань у державі з похвалою президента є показником контролю держави над засобами масової інформації. Соціологічне опитування “Edelman Trust Barometer” зазначає, що рівень довіри в турецького населення до ЗМІ у 2018 році знизився на 3%, а у 2019 на 4.5%. Згідно зі звітом організації “Reuters institute” 49% громадян Туреччини вважають, що всі новини та повідомлення є фейковими та повністю контролюються владою Туреччини. В рейтингу організації «Репортери без кордонів» Туреччини зайняла 157 місце. В доповіді було зазначено, що Туреччина є в’язницею для працівників сфери медіа.

Комітет захисту журналістів (CPJ) повідомив, що Туреччина є лідером у світі серед країн з ув’язненими жінками-журналістками.

Згідно з доповіддю організації Freedom House “Freedom of the press” у 2013 році Туреччина класифікувалась як «частково вільна держава». Вже у 2014–2017 рр. Туреччина класифікувалась як «невільна держава», причому рівень показників з кожним роком стає вищим. До прикладу, в 2014 році показник становить «65», а в 2017 – «78».

Також згідно з рейтингом свободи мережі Туреччина класифікується як невільна країна (2014–2017 рр.).

Згідно з аналізом організації «Репортери без кордонів» RFS в 2019 р. Туреччина посідає 157 місце в рейтингу організації. В звіті йдеться про таке: «Туреччина – одна з найбільшій у світі держав, де є утиски професійних журналістів. Затриманим журналістам і закритим ЗМІ відмовлено в будь-якому ефективному судочинстві. Цензура веб-сайтів та соціальних мереж в Інтернеті досягла безпрецедентного рівня, і влада зараз намагається взяти під контроль онлайн- та відеопослуги [7].

Після перемоги на виборах президента у 2014 році президент Ердоган та його партія почали активно впроваджувати в життя ідеологію «неоосманізму».

Сама ідеологія «неоосманізму» в інтерпретації сучасної турецької влади мала б забезпечити Туреччині панівну силу в Балканському регіоні, покращення економіки держави, повернення до традиційного устрою Туреччини та збереження традицій. Проте сьогодні Туреччина через політику Ердогана втратила позиції у співпраці з ЄС, НАТО та європейськими державами. Будучи світською державою, з впровадженням та посиленням впливу ідеології «неоосманізму», посиленням впливу ісламу на всі сфери життя Туреччини, країна стає фактично ізольованою від Європи та інших розвинених країн Близького Сходу.

Досить суперечливим питанням є дотримання прав людини в Туреччині. У 2016 році, під час спроби державного перевороту, держава тимчасово призупинила виконання своїх зобов'язань, що випливають з Європейської конвенції з прав людини на підставі введення надзвичайного стану в країні.

Більшість міжнародних організацій та експертів з питань захисту прав людини та громадянина стверджують, що стан захисту основних прав громадян Туреччини стабільно порушується з боку правлячої влади. Зокрема, Комітет ООН з прав людини стурбований тим, що він не отримав достатньої інформації про притягнення осіб до відповідальності за застосування тортур, зокрема в контексті справ, щодо яких Європейський суд із прав людини виносив відповідні рішення. Крім того, існує велика розбіжність між кількістю скарг на застосування тортур, які надійшли від неурядових організацій та представлені Туреччиною [2; 1].

Важливим аспектом є також недотримання прав та свобод людини та громадянина у судовій сфері. Переповнення в'язниць і неналежне медичне обслуговування, як і раніше, є проблемами пенітенціарної системи. До того ж держава-учасниця недостатньо активно користується заходами, які є альтернативними позбавленню волі, для того щоб обмежити різке збільшення чисельності ув'язнених [2].

У 2016 році, під приводом причетності до спроби державного перевороту були затримані 25 журналістів і редакторів найстарішої курдськомовної газети "Özgün Gündem", обладнання було конфісковано 15 серпня 2016 р., тоді газета була остаточно закрита 29 жовтня 2016 р. Щодо ряду незалежних діячів та правозахисників, які висловлювали солідарність затриманим журналістам, були порушені кримінальні справи за поширення терористичної пропаганди. Станом на кінець грудня 2016 р. більшість незалежних ЗМІ були закриті [1].

Отже, можна зазначити, що сьогодні у Туреччині складається дуже непроста ситуація з дотриманням основних свобод та прав людини, що чинить вплив на стан політичного режиму, його демократичність, а слідом – і на рішення влади щодо посилення повноважень президента країни.

Проаналізувавши політичний режим Туреччини в 2014–2019 рр., можемо стверджувати, що політичний режим Туреччини у 2014–2015 році можемо класифікувати як гібридний політичний режим. Починаючи з 2015 року, президент Р. Ердоган здійснював політику впровадження в державі президентської форми правління. Уже з 2015 року можемо класифікувати політичний режим Туреччини як змагальний авторитаризм, в якому політичні інститути та вибори виступають певним механізмом узурпації влади. Це можна побачити на прикладі референдуму в Туреччині в 2017 році. Політичний режим Туреччини у 2019 році все більше тяжіє до класичного авторитаризму.

Список використаної літератури

1. Committee to Protect Journalists, 2016 prison census: 259 journalists jailed world wide. 2016. URL: <https://cpj.org/imprisoned/2016.php>.
2. Freedom in the World 2017: Populists and Autocrats The Dual Threat to Global Democracy. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2017/populists-and-autocrats-dual-threat-global-democracy>.
3. Freedom of the Press 2013 Maps. URL: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Freedom%20of%20the%20Press%202013%20Maps%20for%20Website.pdf>.
4. Nikbay O., Hancerli S. Understanding and Responding to the Terrorism Phenomenon A Multi-Dimensional Perspective. 2007. P. 128–129.

5. Opinion on the amendments to the constitution adopted by the grand national assembly on 21 January 2017 and to be submitted to a national referendum. Opinion No. 875/2017. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad\(2017\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad(2017)005-e).
6. Turkey's Constitutional Reform. *TRT World Research Center*. 2017. URL: <https://www.trtworld.com/referendum/images/key/research.pdf>.
7. Reporters Without Borders, World Press Freedom Index Turkey. 2019. URL: <https://rsf.org/en/turkey>.
8. Осадчук І. Політичний режим у Туреччині (2014–2017): змагальний, гегемоністський чи закритий авторитаризм? *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 16. С. 180-188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2018_16_28.
9. Туреччина офіційно змінила форму правління, 2018. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1740364-turechchina-ofitsiyno-zminila-formu-pravlinnya>

PECULIARITIES OF THE FUNCTIONING OF THE POLITICAL REGIME OF TURKEY

Diana Ilnytska

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy,

Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article analyzes the historical and socio-political factors behind the formation of the political regime in Turkey. We investigated the forms and mechanisms of functioning. Turkey's political regime was analyzed in 2014–2019 from the start of Recep Tayyip Erdogan's presidency.

The features and characteristics of the authoritarian political regime of Turkey are analyzed, among which the priorities are: restriction of democratic rights and freedoms; separation of powers – formal; there is no clear separation of powers, significant concentration of executive and legislative power – in the head of state; dominance of executive structures; the executive power is headed by the head of state; the opposition is not allowed or has no real ability to fight for power; the declaration of democratic values, however, is not a determining factor in political life.

We have analyzed the factors and factors, as well as the peculiarities of the functioning of the political regime of Turkey in the selected years. We can characterize this as follows: Turkey's regime in 2014-2015 can be classified as a hybrid political regime, since 2015, President R. Erdogan has pursued a policy of introducing a presidential form of government in the state and since 2015, ie from the actual concentration in the hands of R. Erdogan. the fullness of power, we can classify Turkey's political regime as competing authoritarianism. It is found that political institutions and elections act as a mechanism of usurpation of power. Having analyzed the data of international organizations and observers, we have concluded that there are significant violations of human rights and freedoms in Turkey. Independent media and freedom of speech fighters have been severely oppressed. Most of the declared rights to freedom of expression for journalists and citizens are formal and in practice are not respected. Turkey's political regime in 2019 is increasingly gravitating towards classical authoritarianism. It has been investigated that after the election victory, R. Erdogan and his party in the elections dramatically changed Turkey's vector of state development. This led to the usurpation of power in the hands of the ruling elite, a change in the foreign policy of the country and a rapid change of political regime from democratic to authoritarian.

Key words: political regime, Turkey, authoritarianism, rights and freedoms, classification, typology, society, mass media.

УДК [32.01-027.21:316.286:141.7](430)“19/20”
DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.20>

КОМУНІКАТИВНА ВІДКРИТІСТЬ ЯК СКЛАДНИК ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

Михайло Ковальчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет,
кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті здійснено політологічний аналіз концепції публічної відкритості Юргена Габермаса крізь призму її загальності та раціональності. Розглянуто доцільність трактування комунікації у політичному аспекті. Обґрунтовано необхідність визначення політичної реальності як одного з основоположних принципів регламентування комунікації. Досліджено взаємовпливи публічної відкритості на політичну реальність та навпаки. Обґрунтовано виправданість застосування концепції комунікативної дії у контексті розгляду політичної інтеракції. Також проаналізовано розгортання публічної відкритості у детермінованих політичною реальністю рамках. У контексті методології політичної науки досліджено сферу публічної відкритості як одну з фундаментальних складників предметного поля політичної науки. Проаналізовано необхідність концептуального розгляду комунікативної дії як сфери відбуття політичного. Розглянуто взаємодію суспільства та ЗМІ як основоположний зв'язок поширення інформації та субстанційну основу формування публічної відкритості. У статті досліджено взаємозалежність між здійсненням публічної відкритості та станом політичного дискурсу у суспільстві. Також проаналізовано роль ЗМІ як посередника у комунікативному зв'язку між суспільством та органами політичної влади. У контексті формування публічної відкритості розглянуто можливість маніпуляцій об'єктивними фактами внаслідок відсутності критичного сприймання інформації суспільством. Окреслено ознаки та специфіку взаємозв'язку суспільство-держава у комунікативному контексті. У статті проаналізовано комунікативну відкритість, як одну з основоположних чинників побудови демократичного суспільства.

Ключові слова: політика, комунікація, суспільство, політична наука, методологія, відкритість, публічна відкритість, інформація, публічність, демократія, раціональність.

Постановка проблеми. У своїй праці «Структурні перетворення в сфері відкритості» [2] Юрген Габермас аналізує історичний поступ розуміння самої відкритості, а також намагається пов'язати цей процес із процесом налагодження доступності інформації у політичному дискурсі [2, с. 67]. Отже, яким чином пов'язані інформаційні процеси в суспільстві із процесом зміни сфери відкритості? Це питання є широко досліджуваним у сучасній політологічній та правовій літературі та нерідко може здаватись таким, відповідь на яке вже дана, але, все ж таки, я вважаю за потрібне розглянути це питання, оскільки, навіть враховуючи його ґрунтовні дослідження, воно не перестало бути проблемним.

З погляду історичного аналізу в контексті політичного причиною структурних змін у сфері відкритості були неконтрольовані потоки інформації, які надавали можливість донести інформацію до кожного члена суспільства та водночас забезпечували достовірність цієї інформації. Таким чином, можемо стверджувати, що комунікативна відкритість є перш за все відкритістю інформаційною [2, с. 34].

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика публічної відкритості знайшла свій розгляд у творах Юргена Габермаса, зокрема таких, як «Структурні зміни у сфері відкритості», «Теорія комунікативної дії» та «Залучення іншого. Студії з політичної теорії». У вищеперелічених творах Юрген Габермас ставить питання про формування та розвиток публічної відкритості у сфері політичної реальності різних історичних епох, що дає змогу для системного аналізу історичних передумов та принципів формування відкритості як складника політичного життя суспільства. В контексті політологічного дискурсу проблематикою відкритості також займалися К. Поппер, А. Гарбадин, А. Третяк, О. Котуков, О. Щурко та інші. Та попри свою опрацьованість, дана проблематика зберігає свою актуальність внаслідок розвитку інформаційних технологій та мереж, що демонструється у таких феноменах сучасності, як інформаційні війни та здійснення дезінформації суспільства через ЗМІ.

Виклад основного матеріалу. Інформаційна відкритість, яку також можна охарактеризувати, як публічність, знаходиться в строго регламентованому полі, що своєю чергою призводить до можливості детальної характеристики та розгляду на прикладі реальних процесів [9, с. 100]. Насамперед на підтримку щойно сказаного слід зауважити, що для обміну інформацією між суб'єктами вони повинні володіти сумою певних навичок, які є строго регламентованими семіотичною системою, в якій знаходяться ці суб'єкти. Слід також згадати про семіотичну систему, яка регламентує сприймання суб'єктом інформаційних даних та строго визначає інтерпретативне поле. Оскільки, власне відштовхуючись від того чи іншого семіотичного кола, суб'єкт формує власне розуміння певних подій та явищ. Тому ще одним важливим фактором сприймання інформації ми можемо назвати належність індивіда до того чи іншого семіотичного кола. Такими навичками також можна вважати мовленнєві навички, писемність, ознайомленість з контекстом, у якому висвітлюється інформація, а також критичність. Цей неповний список навичок, які регламентують процес руху інформації, стосується поки лише учасника комунікації, якому адресується та чи інша інформація. Але, попри ці правила, слід також зауважити, що регламентованість комунікативного акту є двосторонньою і також стосується самого джерела руху інформації.

Маніпулятивні аспекти публічної відкритості. Якщо ж мати на увазі рух інформації в контексті обміну між ЗМІ та суб'єктом, слід також зауважити, що своєю чергою ЗМІ регламентовані в рамках цього обміну достовірністю даної інформації, адже, висвітлюючи ту чи іншу новину, вони беруть на себе роль певного авторитету, який наділяється відповідальністю за достовірність, а також правом на власне висвітлення цієї новини, яке вважається об'єктивним. Таким чином, тут можна стверджувати про дві речі: небезпеку зумисного або ненавмисного викривлення об'єктивних фактів, що може призвести до викривленого сприймання тієї чи іншої інформації. Попередньо згадана небезпека знаходить своє місце в повсякденному житті з метою маніпулювання свідомістю індивідів задля досягнення певних цілей, в тому числі й політичних. Слушним є зауваження, що ця маніпуляція знаходить своє місце здебільшого у політичній сфері. Таким чином, те, що розгляд цієї проблеми Юргеном Габермасом зосереджений передусім на політичній сфері, є цілком виправданим. Адже саме ця сфера діяльності є чи не найяскравішим прикладом маніпулювання публічною відкритістю [9, с. 120]. До прикладу сам політичний мислитель висловлювався таким чином: «Водночас попередньо структурована засобами масової інформації та опанована ними відкритість перетворилася на арену маніпуляцій, де за допомогою рубрики і статей йде боротьба не лише за вплив, а й за якомога прихованіше в стратегічних намірах керування ефективними за впливом, потоками комунікативності» [2, с. 23]. Оскільки, якщо звернутися до історичного розвитку відкритості, то слід зауважити,

що саме в аспекті взаємодії інформації та політичного можна чітко прослідкувати наявність чи відсутність інформаційної відкритості. Отже, слід сказати й те, що інформаційна відкритість має своє місце у суспільстві лише тоді, коли інформаційні потоки виходять за межі монополії з боку органів державного контролю та набувають незалежності [2, с. 98]. Таким чином, відбувається розгортання комунікативної відкритості, але слід зауважити, що поки на цьому етапі це розгортання є однібічним. Тоді як комунікативний процес є процесом двостороннім, складниками якого є не просто джерела інформації, але також й адресати інформаційних потоків.

Якщо ж мати на увазі другий бік цього комунікативного зв'язку, то слід також пригадати про певний тип навичок, які є певними детермінантами комунікативного зв'язку, про які згадувалося дещо вище. Ці навички є умовою того, що індивід здатен сприйняти та опрацювати отримані ним факти та на основі цього зробити висновки та сформулювати власне бачення цих фактів. Таким чином, здійснюється двобічність комунікативного акту, яка слугує ще одним підтвердженням того, що основним завданням комунікації є передача інформації, а метою – порозуміння чи досягнення політичного консенсусу. Але до цього аспекту слід також додати й таку рису, як довіра, оскільки саме наявність довіри до того чи іншого джерела інформації є субстанційною ознакою сприймання власне самої інформації із джерела. На перший погляд здається, що це може бути прикладом наявності нерационального у комунікативному акті. Звичайно, що, попри відсутність нерационального у комунікативному акті, згідно з Юргеном Габермасом, не можна піддати сумніву те, що воно безпосередньо присутнє у комунікації в тому чи іншому вигляді [1, с. 218]. Але власне сама довіра, взята в даному випадку у значенні довіри до ЗМІ, ніяк не може слугувати прикладом нерационального, оскільки вона, навпаки, є яскравим прикладом раціонального. Оскільки це явище має місце в свідомості індивіда власне на раціональних засадах, завдяки критичному мисленню і співставленню фактів з іншими фактами. В даному контексті цілком недоречним є наповнення поняття «довіра» певним метафізичним смислом, адже якраз власне метафізичного наповнення, яке притаманне довірі, тут знімається повністю. До прикладу можна згадати відомі європейські видання, які є якраз прикладом авторитету, наділеного загальною довірою. Ця довіра зумовлена достовірністю і об'єктивністю висвітлення фактів, а не метафізичним відчуттям захищеності та зрозумілості. Прикладом раціональної природи цього явища може слугувати поширена зараз проблема суб'єктивного висвітлення об'єктивних фактів з метою викривлення їх сприймання публікою та цілеспрямованого маніпулювання свідомістю суспільства. Ця проблема має місце насамперед у ЗМІ і проявляє себе як неоднозначність висвітлення фактів, оскільки нерідко ми можемо зіткнутися із ситуацією, коли в одному джерелі факт висвітлюється в одному векторі, а у іншому – у повністю протилежному. Таким чином, будучи цілком заплутаним, суб'єкт вибирає точку зору того джерела інформації, якому він більше довіряє, спираючись на свій попередній досвід. Такий тип реакції і є власне раціональним, оскільки даний вибір робиться на основі попередньо отриманого досвіду об'єктивного висвітлення фактів одним джерелом та логічного аналізу співставлення цих фактів досвіду.

Але тут напрошується висновок про те, що цей феномен «довіри» для свого відбуття вимагає наявності публіки, яка є перш за все споживачем інформаційного ресурсу. Специфіка наявності публіки якраз дозволяє нам зробити висновок про загальність концепції німецького філософа.

Критичність та раціональність як умови здійснення публічної відкритості.

Якщо ж детальніше заглибитись у питання публіки, то слід зауважити, що із розвитком ЗМІ відбувався поступовий поступ і у межах публіки також, який простежувався в освітніх

процесах, внаслідок яких відсоток писемних людей у Європі поступово зростає, що своєю чергою збільшувало кількість споживачів інформації [2, с. 179]. Слід також мати на увазі, що наявність цих навичок у індивіда надає йому певної свободи, свободи спожити запропоновану інформацію не через посередника, а безпосередньо через ЗМІ. Тут можна поставити наголос на тому, що разом із поширенням писемності серед населення зростає і критичний потенціал населення, який проявлявся у більш прискіпливому та детальному сприйманні інформації суб'єктом. Це твердження можна проілюструвати тим, що на основі здобутих знань індивід володіє певною інформаційною базою, яка дозволяє аналітично опрацювати свіжу інформацію та співставити її із новою. А також важливим є момент того, що коли індивід самостійно сприймає інформацію із перших вуст, він потенційно забезпечує себе від сприймання вже попередньо інтерпретованої інформації і більш схильний до критичності у самому власне сприйманні. Таким чином, маємо повне право сказати, що поняття «комунікація» у розумінні Юргена Габермаса цілком і повністю знаходиться у рамках схеми суб'єкт-інформація-суб'єкт, а також несе винятково раціональний характер.

З одного боку, можна піддати критиці дану концепцію Юргена Габермаса, оскільки він занадто сильно переоцінював раціональні чинники у комунікації між індивідами та занадто ідеалістично сприймав ЗМІ. Знову ж таки, це зауваження цілком слушне і має підстави, але зважаючи на специфіку тематики подібні зауваження потребують певного уточнення та доопрацювання. Адже насамперед Юрген Габермас хоче побудувати глобальну концепцію, яка здатна охопити своїми рамками весь сучасний світ, в тому числі й політичний. Знову ж таки, в цьому аспекті можна критично поставитись до такої глобалізації, адже перш за все, звертаючись до історичного екскурсу для підтвердження своїх ідей, філософ апелює до реалій європейського суспільства тієї чи іншої епохи, що своєю чергою все ж таки замикає його концепцію в рамках розгляду Європи та країн Північної Америки.

Але також можна цілком і виправдати такий підхід, оскільки в рамках сучасного інформаційного суспільства, яке сформувалося внаслідок глобалізації та тотальної вестернізації, ми не можемо стверджувати про тотальну відмінність між країнами Європи та країнами, які знаходяться поза межами Європи. З розвитком міжкультурної комунікації також розвивався і спільний міжкультурний досвід, який у певному сенсі «будував» мости між різними країнами в рамках їх співпраці. Звичайно, що тут не мається на увазі, що ми можемо вести мову про всі країни світу, які підпадають під схеми комунікації, розроблені німецьким філософом, оскільки це твердження є апіорі помилковим, адже попри тотальні глобалізацію і розвиток інформаційних мереж, все ж таки не можна говорити про тотальну подібність і рух на зустріч одне одному. Попереднє твердження приводить нас до розгляду проблеми власне раціонального в рамках концепції комунікації Юргена Габермаса. Ця проблема знаходить своє місце у переоцінці ним раціональних чинників у процесі комунікації [1, с. 234].

По-перше, наявність певних суб'єктів комунікації, які не несуть конструктивного впливу на дану комунікацію, а навпаки, намагаються чинити деструктивний вплив. Це твердження можна проілюструвати на політичному тлі, оскільки саме в цій галузі чи не найяскравіше можна продемонструвати відхід від раціональних конструктивних дій заради спільного блага до деструктивних дій через нераціональні чинники. Насамперед слід привести приклад аргументу сили, який часто є останнім та найпереконливішим аргументом у вирішенні комунікативних протиріч у політичному дискурсі. Якщо редукувати цей приклад аргументу сили до суперечки двох індивідів, то слід зауважити, що в полі розвитку конфлікту можна прослідкувати аргументовану суперечку, яка, по суті, має конструктивний характер щодо вирішення цієї проблематичної ситуації. До прикладу, суб'єкт

вступив у конфлікт із своїм візаві на раціональних підставах, щоб захистити своє певне право на щось, яким він об'єктивно володіє. Його візаві знаходиться у протилежному полі цієї ситуації та вважає свою дію правомірною через суб'єктивні переконання. Слід конкретизувати, що вирішення цієї проблематичної ситуації в комунікативній площині є цілком раціональною та виправданою, оскільки, послугуючись логічними аргументами, той чи інший учасник комунікативного акту може переконати свого візаві.

Але слід зауважити те, що це переконання, внаслідок логічної аргументації, може мати місце лише за умови, що суперечка не виходитиме за рамки раціональності. Якщо ж вона зможе вийти на ірраціональну площину психологічних переконань і установок, то принцип логічної аргументації буде зведений нанівець. Наприклад, суперечка, яка розгорталася в раціональному векторі і потенційно могла б знайти своє вирішення внаслідок аргументації правоти однієї із сторін. Але водночас сторона конфлікту, якій забракло аргументів для ствердження власної правоти через свою нездатність прийняти факт неправоти, виходить із поля раціональності і прибігає до аргументу сили, який, по суті, є суто ірраціональним. З одного боку, здається, що цей аргумент через свою ірраціональність не мав би діяти, але із прикладу історичних подій та й навіть нашого буденного досвіду слід визнати, що такий аргумент є, мабуть, одним із найбільш дієвих. Повсякчас в повсякденному житті індивід відходить від раціонального в рамках комунікації через психологічні чи непсихологічні чинники та прибігає до застосування аргументів сили чи іншого типу безкомпромісного впливу. З одного боку, це зауваження є цілком доцільним та має цілком обґрунтовану базу. Але, будучи ґрунтовним, водночас воно має піддаватися певному уточненню та критиці, в тому числі критиці, яка безпосередньо слідує із самої концепції Юргена Габермаса. Насамперед це зауваження стосується комунікативного акту, який перейшов із раціональної площини у ірраціональну. З одного боку, ми можемо стверджувати, що уся концепція комунікації, розроблена німецьким філософом, є недосконалою та зазнає краху в контексті ірраціональності та нераціональності комунікативних актів. Та це зауваження можна піддати також критиці, яка буде формуватися перш за все на макрорівневості концепції Юргена Габермаса.

Як уже було неодноразово зазначено, концепція комунікації німецького політичного мислителя побудована на аналізі міжкультурної комунікації в рамках суспільства або ж у рамках різних культур, що сигналізує нам про безкомпромісну загальність його концепції. Коли ж говорити про індивідуальний рівень комунікації, то слід сказати, що саме йому притаманний ірраціональний та нераціональні аспекти, які здебільшого знаходять своє місце у сфері власне приватного, де дані чинники відіграють одну із субстанційних ролей.

Коли ж вести мову про загальність комунікативного акту, зокрема міжкультурного, то цей вплив ірраціональних чинників буде максимально зведений нанівець. Це буде зроблено, власне, через притаманність публічності цьому комунікативному зв'язку, адже збільшуючи масштаб загальності, безпосередньо буде збільшуватись і масштаб публічності даної комунікативної інтеракції. Сама ж публічність як така являє собою певну гарантію збереження комунікативної ситуації у раціональному ключі.

Висновки. Взаємозв'язок загальності та публічності знаходить своє місце внаслідок наявності зацікавленості публіки у фактах, що призводить своєю чергою до висвітлення інформації у ЗМІ. В цьому разі публічність може мати регламентуючий характер, який матиме потенціал для контролю за збереженням раціонального поля в вирішенні певної ситуації. Публічність як така формуватиметься власне навколо комунікативного зв'язку, який володітиме загальністю, і внаслідок чого його важливість для цілого суспільства зростатиме настільки, наскільки великим буде власне масштаб його загальності,

що втілює собою важливість його наслідків [2, с. 78]. Суспільство, яке, власне, і формуватиме публіку цього типу відкритості, буде слідкувати за розвитком цієї ситуації та, усвідомлюючи свою роль у цій ситуації як не лише пасивних спостерігачів, а як безпосередніх учасників даного комунікативного акту. Що своєю чергою дає нам право сказати, що передусім власне публіка є контролюючим началом у даному комунікативному зв'язку. Але для цього вона потребує наявності інформаційної бази, яка формуватиме відкритість, а також дозволить зберігати ситуацію у раціональному полі.

Таким чином, цілком доцільним є присутність політичного контексту у концепції комунікативної відкритості у концепції Юргена Габермаса, оскільки саме ця сфера людської діяльності володіє усіма чинниками: публічною відкритістю, загальністю, необхідною раціональністю. Усі вищезгадані чинники є лакмусовим папірцем для перевірки комунікативної ситуації у суспільстві, адже власне їх безпосередня взаємодія є основним фактором для прогресивного руху суспільства у політичному плані, внаслідок чого формується комунікативний зв'язок між владними структурами та суспільством. Цей зв'язок передбачає взаємозалежний вплив та взаємодію суспільства та держави і означає собою політичну конструктивність в межах тієї чи іншої держави. Тут доречним також є зауваження про те, що публічна відкритість політичної сфери для ЗМІ, а внаслідок чого знаходить своє існування також і відкритість для суспільства, є однією із найважливіших факторів сучасного демократичного суспільства.

Список використаної літератури

1. Габермас Ю. Залучення Іншого. Студії з політичної теорії. Львів: Либідь, 2006. 416 с.
2. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 2000. 318 с.
3. Грамчук А. Особливості становлення громадського суспільства в Україні: теорія і практика : автореф. дис. канд. політ. Наук : 00.02 О., 2001. 19 с
4. Денисенко В. «Відкрите суспільство» К. Поппера як модель соціально-політичного розвитку європейського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського нац. університету. Вип. 2: Сер.: Політологія, Соціологія, Філософія.* 2005. С. 3–9.
5. Колбеч Г. Політика: Основні концеп. в суспільних науках. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 127 с.
6. Себайн Д, Торсон Т. Історія політичної думки. Київ: Основи, 1997. 838 с.
7. Шмитт К. Понятіе политического. Антологія мировой политической мысли в пяти томах. Т. II. Москва: Мысль, 1997. С. 291–310.
8. Habermas J. Between facts and norms: contribution to a discourse theory of law and democracy / J. Habermas. Boston: Massachusetts Institute of Technology, 1996. 605 p.
9. Habermas J. The structural transformation of the public sphere / J. Habermas // An inquiry into a category of bourgeois society. Cambridge: The MIT Press, 1989. 326 p.

COMMUNICATIVE OPENNESS AS A COMPONENT OF THE SUBJECT FIELD OF POLITICAL SCIENCE

Mykhailo Kovalchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article presents a political analysis of the concept of "communication" by Jurgen Habermas. The article deals with a political analysis of the concept of public openness of Jurgen Habermas through the prism of its universality and rationality. The expediency of interpretation of communication in political aspect is considered. The necessity of defining political reality as one of the fundamental principles of communication regulation is substantiated. The implications of public openness to political reality and vice versa have been investigated. The validity of the application of the concept of communicative action in the context of consideration of political interaction is justified. It also analyzes the deployment of public openness within the political realities determined by political reality. In the context of political science methodology, the field of public openness has been investigated as one of the fundamental components of the subject field of political science. The necessity of conceptual consideration of communicative action as a sphere of political service is analyzed. The interaction of society and the media is considered as the fundamental connection between the dissemination of information and the substantive basis for the formation of public openness. The article explores the interdependence between the exercise of public openness and the state of political discourse of society. The role of the media as a mediator in communicative action between society and political authorities is also analyzed. In the context of the formation of public openness, the possibility of manipulation of objective facts due to the lack of critical perception of information by the society is considered. The features and specifics of the society-state relationship in a communicative context are outlined. The article attempts to analyze communicative openness as one of the fundamental factors of building a democratic society.

Key words: politics, communication, society, political science, methodology, openness, public openness, information, publicity, democracy, rationality.

УДК 323:004(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.21>

СУЧАСНА УКРАЇНА: ДИЛЕМА ВИКЛИКІВ МИНУЛОГО І МАЙБУТНЬОГО

Тетяна Комарова

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра політології
майдан Свободи, 6, 61022, м. Харків, Україна*

Розглядається проблема стабільності / нестабільності сучасної держави і чинники подолання деструктивних явищ, найважливіший серед яких – надмірне зростання феномена випадковості в політичному розвитку. Аналізуються виклики для Української держави, пов'язані з силами традиції та модернізації. Значна увага приділяється зростанню ролі держави у формуванні цілісного соціокультурного поля з урахуванням його змістовного розмаїття як необхідного фактора створення умов політичної стабілізації. Водночас виявлено нездатність владної еліти сформувати стійкі інституції сучасної держави, вибір структурами управління вождистського типу, домінування неопатримоніальних технологій керівництва, що спричинило кризу дієздатності держави як суспільного проекту. Розкривається важлива роль наявності / відсутності загального соціокультурного поля між елітою і народом як у минулому, так і у сучасних умовах України. Причому сьогодні значення спільної ідентичності між елітою і народом на основі ключових загальнонаціональних інтересів актуалізовано фатальністю наслідків неврахованих ризиків політичною владою.

Підкреслюється необхідність для реалізації мети створення сильної держави Україна підтримувати її природне різноманіття, не випускаючи з поля зору зосередження зусиль, спрямованих на відновлення довіри до влади як чинника стабільності та мобілізації на розбудову державності, укріплення її незалежності. Зазначається, що дилема викликів минулого й майбутнього є наскрізною проблемою становлення української державності, яку можна спостерігати у різних ракурсах, зокрема, у спробах реформування та оновлення практично всіх інститутів держави, що негативно позначається на стабільності держави та загалом на її суверенітеті. Доводиться, що саме народ може виступити головною дійовою особою у справі акумулювання життєздатних сил держави і реалізувати власний проект подальшого розвитку, в якому дилема викликів минулого і майбутнього буде вирішуватися оптимальним шляхом у тісній взаємодії між органами державного управління і громадянами.

Ключові слова: держава, стабільність / нестабільність, єдине соціокультурне поле, згода.

Для будь-якої сучасної держави не втрачає актуальності проблема стабільності. За українських умов політичний режим виявляв мінімально необхідний рівень політичної стабільності, про що свідчить його еволюція, починаючи з набуття незалежності. Однак останнім часом проблематика адекватної відповіді на різноманітні виклики, пов'язані як із світовими глобалізаційними процесами, так і специфікою внутрішньополітичного розвитку України, набула особливої актуальності. Отже, на нашу думку, сьогодні відновлення рівноваги передбачає пошук політичних технологій, формулювання аксіологічних смислів, відповідних завданням часу.

Важливою специфікою політичного розвитку в Україні є суперечлива взаємодія імпульсів традиції та модернізації, яку дещо спрощено можна визначити як дилему минулого та майбутнього. За умов швидких змін (не завжди позитивних для країни) у політичному процесі втрата стабільності, з одного боку, є природним явищем, а з іншого – штучно підштовхується зацікавленими внутрішніми і зовнішніми акторами, та у будь-якому разі загострюються ризики негативних наслідків неадекватно обраних політичних рішень, які мали б забезпечити стратегію на майбутню стабілізацію.

Стан тривалої нестабільності характеризується зростанням загрози випадковості у політичному процесі й відсутністю дієвих інструментів попередження цієї загрози. Така нестабільність зазвичай супроводжується зростанням ціни політичних і соціальних конфліктів, підвищенням рівня соціальної напруги, що зрештою може викликати ланцюгову реакцію все нових загроз з непередбачуваними наслідками.

Події Помаранчевої революції 2004 р. та Євромайдану 2013–2014 рр., які мали у своєму підґрунті справедливі нарікання населення до влади, порушили нестійку рівновагу політичного режиму в Україні, сприяли не тільки її переформатуванню, а й розриву політичних зв'язків між суб'єктами української політики. Прямим наслідком цих процесів стала переорієнтація різних політичних гравців, які в умовах політичної нестабільності стихійно самовизначаються, намагаючись знайти своє місце в розірваному, міфологізованому і значною мірою штучно сконструйованому ідеологічному континуумі. При цьому вони максимізують і універсалізують свої претензії і політичні інтереси, не бажаючи враховувати інтереси інших політичних акторів, що, зрештою, і призвело до руйнування напрацьованої моделі їхнього партнерства.

Цей період позначився намаганням політичної еліти та постмайданної бюрократії звести до одноманітності соціокультурне розмаїття внутрішньоукраїнського життя, механізмами якого є релігія, мова, культура. Г. Почепцов з цього приводу слушно зауважив, що подібне прагнення пояснюється як загрозою входження чужого, так і неспроможністю бюрократичних структур через відсутність адекватних структур управління управляти більш складним утворенням. Такий спосіб управління нагадує не таке вже й далеке радянське минуле, коли одна партія, одна ідеологія намагалися створити єдиний «радянський народ», що своєю чергою потребувало й спрощеного управління та вимагало від населення єдиного мислення [1]. Однак сильна держава спроможна підтримувати своє природне різноманіття, для чого потрібно зосереджувати зусилля, спрямовані на утвердження не соціокультурної одноманітності та єдиної соціальної поведінки, а на відновлення довіри до влади як чинника стабільності та мобілізації громадян на розбудову державності, укріплення її незалежності.

Стан крайньої нестабільності характеризується тим, що переформатування політичного режиму може завершитися становленням його цілком непередбачуваної моделі. Ознаками цього сьогодні є, по-перше, зростання екстремістських настроїв як серед еліт, так і у суспільстві; по-друге, розпад крихкого соціокультурного синтезу в Україні, який слугував основою стабільності; по-третє, несподіваний негативний наслідок цього розпаду – вектор громадянського протистояння, що вже зіграло свою негативну роль. Усе це цілком логічно може призвести до встановлення диктаторського або навіть неототалітарного режиму.

Стаття орієнтована на дослідження стану і перспектив розвитку Української держави, стабілізація якої є основним фактором подолання зазначених негативних тенденцій. У зв'язку з цим необхідно проаналізувати дисфункції держави, пов'язані із зіткненням сил традиції і модернізації у суспільному розвитку, окреслити можливі відповіді на виклики цих сил.

Проблема стабільності / нестабільності держави і політичного режиму є однією з ключових у політичній науці. Серед відомих фахівців з цієї проблематики слід згадати С. Ліпсета, С. Хантінгтона, А. Лейпхарта, Р. Даля, І. Валлерстайна, П. Ордешука, І. Панаріна. Однак, на наш погляд, сучасна українська ситуація зобов'язує звернути особливу увагу на збільшення важливості фактора випадковості для подальшої долі держави і, відповідно, збереження її територіальної цілісності.

При цьому ми розуміємо державу не тільки у вузькому сенсі – як організацію, що має вищу владу на певній території, а й у широкому – як народ, суспільство, представлені органами верховної влади. На наш погляд, складна діалектика цих двох вимірів держави відбивається в українських реаліях. Спостерігається нездатність владної еліти сформувати стійкі інституції сучасної (модерної) держави, тяжіння структур управління до типу «вождизму», домінування технологій управління неопатримоніального типу знизили їхню суспільну ефективність і навіть більше – спричинили кризу дієздатності держави як суспільного проекту. Поняття «сучасна держава» включає у себе перш за все орієнтацію на реалізацію проекту «загальне благо». Подібне розуміння, як відомо, бере свій початок у роздумах Аристотеля і пов'язано з такими цінностями суспільного розвитку, як рівність, справедливість, єдність і з можливостями визначати загальні для всього народу соціально значимі цілі і досягати їх. Ф. Бродель, продовжуючи лінію Аристотеля в розумінні модерної держави, визначив, що інтереси держави і інтереси національної економіки в її цілісності часто збігаються, тому що процвітання підданих держави зумовлювало доходи підприємства-держави [2, с. 562]. Це і є, додамо, позитивним чинником у створенні внутрішнього суспільного порозуміння, важливого для стабільності сучасної України.

Плюралізм груп і інтересів, пов'язаних із загальноприйнятими нормами і правилами спілкування, принципи політичної впливовості громадян і правління законів, поділу влади – все це є складовими частинами успішної реалізації проекту держави як «загального блага». Однак в українських умовах тривалі суспільні очікування втілення цієї якості держави обернулися пануванням вузькоелітарних верхівкових груп і фактичною «приватизацією» держави як організації, що має верховну владу. За таких умов інституційні «фільтри» владнозначущих інтересів є також, відповідно, вузькими. Ефективність державної діяльності з погляду населення України є непропорційно малою. Саме ця обставина значною мірою стала причиною активного опору режиму президента Януковича і позитивного сприйняття Майдану значною частиною населення України. Причому негативною тенденцією майданного опору режиму В. Януковича стало перенесення і отождолення недоліків і прорахунків конкретного правління на сутність держави як такої. Це виявлялося у переході від латентної недовіри до правоохоронних органів, що мала під собою підстави, до їхнього повного несприйняття, формуванні структур, альтернативних державним органам, що й призвело до розпаду такої найважливішої складової частини дієздатності держави, як суверенітет. Суверенітет держави, як ми знаємо, це верховне право прийняття рішень, обов'язкових для всіх, кому вони адресовані, на певній території. Ніяка інша організація або сила, соціальна група, певні особи не можуть привласнити собі це право, яке належить до дієздатності держави.

У середньовічній Європі сувереном вважав себе кожний феодал, а правителя (фактично центральна влада) вважали першим серед рівних феодалів-суверенів.

Ж. Боден в XVI ст. вперше висловив думку про те, що суверенітет – це якість держави, властива не особистості, а державній владі. Суверенітет – це постійна і абсолютна влада держави (Ж. Боден) [3]. Суверенітет виступає як повноважна влада, незалежна від інших держав, організацій, соціальних груп і угруповань. Повноваження вищої державної

влади включають право видавати і скасовувати закони, оголошувати війну і укласти договори про мир, призначати на вищі державні посади, здійснювати функцію верховного суду, право помилування, право карбувати монету, запроваджувати міру й вагу, стягувати податки. Тобто, згідно з Ж. Боденом, поняття «суверенітет» розкривалося через відмежування від інших влад і через визначення повноважень державної влади. Лінія, розпочата Ж. Боденом, до сих пір підтримується державознавцями. Слід згадати в цьому сенсі справедливе зауваження Т. Гоббса, який вказував, що коли відсутня держава, що має суверенітет, відбувається «війна всіх проти всіх».

Політичну державу (договірну) Т. Гоббс ототожнює з громадянським станом суспільства. У догромадянському суспільстві у всіх є природне право на все, а отже, немає права ні на що, оскільки всі воюють проти всіх, прагнучи забезпечити своє право. Таким чином, таке природне право людини, як свобода використовувати власні сили на свій розсуд для збереження своєї природи, обертається за відсутності держави свавіллям. Т. Гоббс яскраво і актуально для сучасних українських реалій виклав стан відсутності впливу держави, коли людина людині – вовк, коли немає місця працьовитості, оскільки нікому не гарантовані плоди його праці, що означає відсутність землеробства, судноплавства – немає суспільства, а що найгірше – це вічний страх і постійна загроза насильницької смерті, а життя людини самотнє, безпросвітне й коротке [4, с. 357]. Відсутня межа в уявленнях про те, що є справедливе і несправедливе. Ситуація на Сході України, на жаль, нагадує таку картину, про що свідчить велика кількість біженців і переселенців з регіону, де відсутність суверенітету української держави відчувається в найбільш трагічних формах.

Дестабілізація держави, таким чином, зумовлена як прорахунками в стратегії розвитку на тривалий період і тактичними дестабілізуючими діями влади режиму В. Януковича, так і діями нового українського режиму, встановленого після обрання П. Порошенка президентом у 2014 році. Стихійно-рефлексивні дії політичних режимів цього періоду призвели до загострення дисфункцій держави і викликали, по суті, його колапс з непередбачуваними наслідками. Загострює таку ситуацію правовий нігілізм, нечіткість, непослідовність і нестабільність законодавчої сфери, протиборство вузькогрупових інтересів у всіх структурах влади. Замість рівноваги – постійна боротьба за встановлення єдиновладдя окремих гілок влади та навіть окремих особистостей. Каталізаторами цих процесів, без сумніву, є вождистське мислення, відсутність відчуття особистої відповідальності, державного мислення, влучно вираженого одним із персонажів відомого радянського фільму «Біле сонце пустелі» П. Верещагіна: «За державу прикро». Ці явища психологічно притаманні не тільки українській еліті, яка «жахливо далека від народу» (О.І. Герцен), але, на жаль, і певній частині суспільства, яке пристосувалося жити в умовах правової сваволі і відсутності соціально відповідальної держави.

Українська еліта не має спільної ідентичності з українським народом, про що свідчить неактуальність для більшості її представників концепту пріоритету національних інтересів держави, прагнення підмінити їх субстратами синтезу міфів, образів ворогів-друзів і корисливих інтересів. Про це ж свідчать темпи і форми здійснення реформ, особливо в найбільш болючих соціальних точках, які не враховують межу традиційного «терпіння» українських громадян. Принагідно зауважимо, що ця національна риса зумовлена тривалою історією українського народу, що виробила в ньому як здатність до пристосування / адаптації до будь-яких соціальних умов, так і спроможність швидко мобілізуватись до відчайдушного опору. В історичних паралелях відсутність загального соціокультурного поля між елітою і народом неодноразово мала для будівництва української держави фатальні наслідки (національно-визвольний рух середини XVII ст. і період руїни другої половини XVII ст.,

а також громадянська війна на території України 1917–1920-х років). Про ці уроки нашого історичного минулого слід пам'ятати й враховувати у процесі розроблення, прийняття та реалізації політичних рішень, які часто-густо не відчують кризової межі, за якою – нестабільність і, що найгірше, руйнація.

Спільна ідентичність між елітою і народом на основі ключових загальнонаціональних інтересів є важливою підставою політично відповідальної влади. Для вибудовування сталої суверенної держави саме така якість влади має принципове значення. Слід підкреслити, що формування дієздатності держави високого рівня в українських умовах передбачає реформування та оновлення практично всіх інститутів держави. Це стосується як авторитету, так і суспільної довіри до інституту Президента, який за традицією політичного устрою виступає осередком доцентрових сил.

На наш погляд, в цьому інституті з часу здобуття незалежності нашою державою відбулася тенденція збереження вектора централізації влади, властива радянському періоду. Однак, як свідчить сучасна українська історія, здатність виступати дієвим центром тяжіння більшості конкуруючих політичних інтересів значною мірою залежить від особистісних якостей і здібностей до управління того, хто і персоніфікує цей центр.

За відсутності необхідних якостей і мінімально необхідного рівня державного мислення ця посада перетворюється, навпаки, на центр ініціювання постійного перетягування владного канату між гілками влади, боротьби за «переприватизацію» окремих владних інституцій. Тобто відкрито проектує постійну нестабільність владного механізму (як під час президентства В. Ющенко), оскільки стає осередком латентного накопичення критичної маси народного невдоволення, що загрожує перетворитися на некероване народне обурення (як під час президентства В. Януковича).

Розгорнутий аналіз дисфункції окремих органів влади є предметом спеціальних досліджень. У межах цієї статті відзначимо, що, на жаль, український парламент все частіше припускався таких крайнощів, як, по-перше, безформний плюралізм, постійна боротьба за встановлення більшості, причому ця боротьба виявлялась самодостатньою, за якої знецінився процес прийняття ефективних політичних рішень і навіть будь-яких рішень [5, с. 7]; по-друге, як відображення першої тенденції, спроби сформувати (час від часу успішну) сталу більшість, яка відображає тенденцію до спроб перетворення парламенту на «реєстраційну палату» і нівелювання необхідної для дієздатності проекту-республіки конкуренції політичних сил навколо кращого підходу до реалізації національних інтересів.

Як це не дивно, але до сих пір ми бачимо традицію, що склалася ще за радянських часів функціонування влади, – велика залежність політики від якостей / здібностей «керманців», волюнтаризм, суб'єктивізм у прийнятті політичних рішень, замішаний як на непрофесіоналізмі, так і на переважанні вузькокорисливих інтересів над інтересами суспільства, підміна проекту «загальне благо» боротьбою проектів «власне благо» тих, хто налаштований приватизувати частину держави, його інституцій, функцій, фінансових потоків державного бюджету. Конкуренція в політиці – звичайна й природна річ, але загрозою для стабільності вона стає, коли конкурентні сторони замість взаємних поступок вдаються до неприпустимих у демократичній державі дій. Приміром, як вказує Г. Почепцов, є потужний тиск задля підтримання колишнього соціального порядку та стабільності з боку бюрократії як інституту держави, яка конкурує з силами інновації, що намагаються ввести новий порядок. І в цьому складність введення інновацій зверху. Тож майбутнє саме за пошуком компромісів, врегулюванням владою конфліктів без застосування зайвої жорсткої сили [1].

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що у зазначених вище умовах зросла до критичних розмірів роль випадковості в реалізації влади в Україні. Випадковість,

як відомо, часто виникає в точці перетину процесів, кожен з яких має необхідний характер [6]. Іншими словами, підвищення самої ролі випадковості не є випадковим для української політики. Причому критичне зростання випадковості є проявом глибокої кризи держави і катастрофічного занепаду її дієздатності. Випадковість, на наш погляд, на такому рівні загрожує не тільки перспективам отримання стабільності в державі, а й самому існуванню українського суспільства в соціально прийнятних формах.

Ми живемо у час швидких змін, коли переглядається багато що з нашого минулого, включаючи пам'ятники, назви вулиць, заперечення майже всього, що було нашим позитивним надбанням у ньому. І це стало ще однією конфліктогенною зоною накопичення конфліктного потенціалу. Наслідком є значна еміграція нашого населення з України – і це ще один виклик для нашого майбутнього. Причому, «якщо виїжджають активні, то залишаються слухняні. А країні потрібні і ті, й інші» [7].

Як у радянський період, так і сьогодні суспільство, на жаль, є заручником політики, здійснюваної винятково політичною елітою, оскільки відсутні ефективні комунікаційні зв'язки між суспільством і структурами прийняття доленосних для держави рішень. Говорити про розвинені форми громадянського суспільства, коли владою не даються адекватні оцінки негідної поведінки деяких його радикальних представників, що вочевидь свідчить про слабкість держави та безсилля громадських організацій з позитивними державницькими програмами, опиратися свавілля подібних груп «громадських активістів» навряд чи коректно. Саме стійкі форми громадянського суспільства могли б відігравати роль запобіжника від посилення ролі політичної випадковості, і саме їх має підтримувати державна влада, формуючи правове поле загальних, прозорих «правил гри», що є обов'язковими для всіх. У будь-якому разі для формування громадянського суспільства повинні бути умови миру і суспільної злагоди. А це своєю чергою вимагає кропіткого випрацювання стійкого соціокультурного поля між здатними до конструктивного діалогу ідеологічними противниками заради розробки проекту відновлення держави. На нашу думку, певну надію на можливість такого варіанту розвитку подій надає те, що держава в широкому розумінні склалася, незважаючи на певні проблемні точки, українському суспільству вдалося сформулювати принципи спільної ідентичності у векторі політичної нації. Необхідно досягти згоди як певного суспільного стану, який передбачає рух до суспільної консолідації; стабільні режими відрізняються саме здатністю забезпечувати інтеграцію суспільства в процесі розвитку [8, с. 238]. Саме народ, цілком імовірно, може виступити головною дійовою особою у справі акумулювання життєздатних сил держави і реалізувати власний проект подальшого розвитку, в якому дилема викликів минулого і майбутнього буде вирішуватися оптимальним шляхом, здатним об'єднати потенціал народних сил і управлінські ресурси національної еліти в загальній парадигмі національно-державного суверенітету. Для цього необхідно, щоб політична система держави мала «дзеркало», в якому суспільство могло б побачити себе. Таку роль виконує розвинена громадська думка [9]. На наш погляд, необхідно сформувати стійкі комунікативні механізми взаємодії між органами державного управління і громадянами, оскільки ніяка політика уряду не може розраховувати на серйозний успіх, якщо не відображає інтереси і настрої мас.

Список використаної літератури

1. Почепцов Г. Как отразить угрозы и сохранить демократию. *Зеркало недели*. 2020. № 1283. 22 февраля – 28 февраля. URL: <https://zn.ua/SOCIUM/raznoobrazie-ili-edinoobrazie-345932.html>.
2. Бродель Ф. Игры обмена. Т. 2. Материальная цивилизация: экономика и капитализм. XV–XVIII вв. Москва : Прогресс, 1988. 566 с.

3. Боден Ж. Шесть книг о государстве. *Антология мировой политической мысли*: В 5 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1999. С. 689–695.
4. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. *Сочинения*: в 2 т. Т.2. Москва : Мысль, 1991. 731 с.
5. Парламентська система України після парламентських виборів – 2012: аналіт. доп. / за заг. ред. О.А. Фісуна ; Регіон. філіал НІСД у м. Харкові. Харків : Золоті сторінки, 2012. 116 с.
6. Крапивенский С. Социальная философия. Москва : Владос, 2004. 139 с. URL: <http://eurasialand.ru/txt/sotsio/36.htm>.
7. Почепцов Г. Что делается или не делается для порождения мира внутри нас. *Зеркало недели*. 2020. № 1282. 15 февраля – 21 февраля. URL: https://zn.ua/SOCIUM/mifologicheskie-voynu-345133_.html.
8. Авксентьева Т.Г. Політика і влада в інформаційну епоху: український контекст : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. 324 с.
9. Абдуллаева Р.А. Политическая система: механизм обратной связи. *Современные проблемы науки и образования*. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=1432>.

MODERN UKRAINE: DILEMMA OF CHALLENGES OF PAST AND FUTURE

Tetiana Komarova

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Svobody sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine*

The problem of stability / instability of the modern state and factors of overcoming destructive phenomena are considered, the most important of which is excessive growth of phenomenon of chance in political development. The challenges for the Ukrainian state related to forces of tradition and modernization are analyzed. A significant attention is paid to the growing role of state in forming of integral socio-cultural field, taking into account its substantive diversity as a necessary factor in creating conditions for political stabilization. At the same time, the inability of the power elite to form stable institutions of the modern state, the choice of leader's type by power structures, dominance of non-patrimonial technologies of leadership, which caused the crisis of the state's capacity as a public project, were revealed. The important role of presence / absence of a common socio-cultural field between elite and people both in past and present conditions of Ukraine is revealed. Today, the importance of common identity between elite and people on the basis of key national interests has been updated by the fatal consequences of unrecorded risks by political power.

The necessity to realize the goal of creating a strong state of Ukraine in support its natural diversity, without losing field of view on focus on efforts to restore confidence to the government as a factor of stability and mobilization for building state, strengthening its independence is emphasized. It is noted that dilemma of challenges of past and future is a cross-cutting problem of becoming a Ukrainian state, which can be observed in various perspectives, particularly in attempts to reform and update almost all institutions of the state, which negatively affects stability of the state, and generally its sovereignty. It proves that people who can act as the main person in accumulation of viable forces of the state and implement their own project of further development, in which the dilemma of challenges of past and future will be solved in an optimal way in close interaction between public authorities and citizens.

Key words: state, stability / instability, common socio-cultural field, consent.

УДК 930.1

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.22>

РЕФОРМАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ: ПОСТТОТАЛІТАРНІ АНТИРЕФОРМАЦІЙНІ ЧИННИКИ ТА ВИКЛИКИ

Оксана Патлайчук

*Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова,
кафедра філософії та культурології
пр. Героїв України, 9, 54025, м. Миколаїв, Україна*

Ольга Ступак

*Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова,
кафедра філософії та культурології
пр. Героїв України, 9, 54025, м. Миколаїв, Україна*

Оксана Макарчук

*Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова,
кафедра філософії та культурології
пр. Героїв України, 9, 54025, м. Миколаїв, Україна*

Осмилення стану і перспектив соціальних трансформацій потребує посиленої уваги до питання взаємодії політичних, економічних і культурно-ціннісних характеристик реформаційних процесів, окреслення факторів ефективних перетворень та антиреформаційних викликів і загроз. Досліджено низку соціокультурних, суб'єктивних чинників реформаційного процесу в Україні. Проаналізовано вплив рудиментів більшовицької ідеології на спосіб розуміння сучасними реформаторами суті і ролі реформ, історичну вкоріненість радянської практики «керівного всевладдя» та політичного інфантилізму. Показано, що соціальні перетворення в сучасній Україні зберігають тяглість із радянським періодом розвитку, попередні тоталітарні історичні смисли перетлумачують постмодерні, спотворюють соціальні практики, гальмуючи рух уперед, регресуючи соціум. З урахуванням відносності історичних аналогій простежено відповідність між проблемами реформування українського соціуму і тими проблемами, з якими зіткнулось афінське суспільство в епоху Солона. Наголошується, що успішними є реформи, які проводяться в річищі усвідомленого цивілізаційного проекту суспільного розвитку, підтримуваного громадянами країни. Стримування, переривання реформ призведуть лише до посилення невизначеності, збереження посттоталітарної амбівалентності у свідомості, поглиблення суперечності між об'єктивно необхідною метою реформ і бюрократично-авторитарними засобами реалізації цих реформ. У підсумку визначено, що недореформованість, безсистемність, реформаційного процесу дестабілізують соціальні структури і соціальні відносини, загрожують підривом довіри до процесу реформ загалом, призводять до втоми та розчарування щодо реформ серед українців і світової спільноти, а в умовах гібридної війни загострюють і висувають на перший план проблему національної безпеки. Всебічне дослідження соціального розвитку сучасного українського суспільства в контексті історичного досвіду та концептуальних засад реформаційного процесу й управлінських технологій є пріоритетним завданням соціальної філософії і неодмінною умовою розбудови державної політики.

Ключові слова: суспільна трансформація, реформаційний процес, неофеодалізм, політичний інфантилізм, реформи Солона.

Постановка проблеми. Кожний новий уряд в Україні із завидною наступністю починав свою діяльність із критики «попередників» і декларації про проведення реальних реформ. Результати такого «реформування» можна позначити поняттям системної патології. Дослідження трансформаційних процесів у посткомуністичних суспільствах переконливо показує, що Україна є «чи не єдиним прикладом взаємопов'язаних процесів формування нації, утвердження держави й становлення демократичних інституцій у географічній Європі за умов сучасних постмодерних цивілізаційно-тектонічних зрушень і соціокультурної ціннісної динаміки» [12] Цей багатовимірний унікальний історичний досвід пострадянських трансформацій від тоталітарного до демократичного політичного режиму, від соціалістичних форм організації економічного і суспільного життя до ринкової економіки і громадянського суспільства має бути осмислений у плані взаємодії локального історичного досвіду, зокрема і негативного, з позитивним інституційним досвідом інших суспільств. До сьогодні ми запозичували із західного світу основні інститути вільної ринкової економіки та парламентської демократії, намагаючись прищепити їх до себе, однак, як правило, хаотично і несистемно, без урахування відповідного суспільного і культурного контексту. Соціальні перетворення в сучасній Україні зберігають тяглість із радянським періодом розвитку, що зумовлює необхідність детальнішого аналізу впливу попередніх тоталітарних історичних смислів на соціальні практики та хід соціальних змін.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Процеси пострадянських трансформацій перебувають у центрі інтелектуальних дискусій у філософії та соціальних науках і пояснюються з декількох методологічних позицій та парадигм – як класичних теорій розвитку, так і транзитивної та трансформаційної. Концептуальні засади перехідних процесів досліджуються українськими філософами: Є. Бистрицьким, М. Бойченком, С. Кримським, В. Ляхом, М. Михальченком. Дослідження динаміки зміни соціальних інститутів здійснюють С. Бабенко, Є. Головаха, Н. Паніна, О. Куценко, В. Хмелько. Істотний внесок у розуміння сутності та механізмів посткомуністичних трансформацій роблять концепції Р. Дарендорфа, П. Штомпки, Т. Заславської, Р. Інглегарта. Важливим є порівняльний аналіз посткомуністичних трансформацій, проведений у працях З. Краснодемського, Х. Доманського, П. Шульце та інших учених.

Мета статті. На нашу думку, осмислення стану і перспектив суспільних трансформацій потребує посиленої уваги до питання взаємодії політичних, економічних і культурно-ціннісних характеристик реформаційних процесів, окреслення факторів ефективних перетворень та антиреформаційних викликів і загроз. У зв'язку з цим спробуємо розглянути деякі чинники реформ, укорінені в соціокультурному досвіді українського суспільства як пострадянського, та провести їхній аналіз не в термінах абстрактних моделей, а в контексті конкретних суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. У контексті теперішніх українських реалій особливо важливим видається розуміння причин ускладнень і проблем, які виникають у процесі реформування суспільства. До таких належать недооцінка пострадянськими реформаторами суті та ролі реформ у розвитку суспільства, успадкована від радянського минулого і пов'язана з ідеологічним неприйняттям більшовицькою владою перетворення суспільства шляхом реформ. Одержимі ідеєю насильницького захоплення влади, ідеологи більшовизму абсолютизували роль революції, возвели її в ранг мистецтва. Визнаючи боротьбу за реформи, Ленін сприймав їх лише як політичні засоби підготовки до революції, до насильницького повалення чинного ладу [7, с. 313–321], встановлення «влади основаної на насиллі і не зв'язаної жодними законами» [6, с. 245]. Ідеологічний скептицизм щодо реформ і психологічна нездатність до тривалої, поступової, послідовної кропіткої роботи,

від початку націленої на миттєвий результат, призвели до того, що жодна із затіяних радянською владою реформ не була доведена до кінця.

У результаті неономенклатурної революції 1990-х рр. політичний і соціальний капітали колишньої радянської номенклатури були конвертовані в економічний капітал, який зміцнився завдяки проникненню в політику. «Сильна залежність інституційних змін, з одного боку, від інтересів потужних фінансово-промислових, бізнес-політичних груп, а з іншого – від укорінених у минулому стереотипів, установок і правил життя не могла не згинати «часову стрілу» демократизації і розвитку ринку, неминуче викликаючи інверсійні зміщення до стійкого відтворення авторитарно-патерналістських відносин у політиці та економічній системі» [5].

Ставлення до реформи як до короткочасного акту декларування, а не тривалого послідовного процесу впровадження, є «гострою інфекційною хворобою» і сучасних чиновників.

Рудиментарна радянська практика «керівного всевладдя», «не зв'язаного жодними законами», зумовила виникнення і реплікацію (навіть після такого струсу, як Революція гідності) парадоксальної соціальної ситуації з дедалі глибшою прірвою між правлячою елітою і громадянським суспільством у політичних, ідеологічних, соціально-економічних проявах. У такій ситуації, якщо чиновники говорять про реформи, здавалося б, навіть найбільш нагальні, довгоочікувані, одразу виникає питання: а в чий інтерес? І глибше питання: а чи можна взагалі назвати введені зміни реформою? Будь-яка реформа має бути спрямована на певне вдосконалення, тобто усунення або виправлення недоліків, помилок, підвищення ефективності роботи певної системи тощо [11, с. 9]. З огляду на це навряд чи можна назвати реформою механічне підняття зарплат чиновникам, суддям, прокурорам, депутатам безвідносно до ефективності їхньої діяльності, без логічної прив'язки до мінімальних зарплат у країні. У результаті цього «покращення» Україна за нерівністю, визначеною за розмірами заробітку, значно випереджає країни Європи і США. Різниця в оплаті праці 1% найбільш забезпечених і решти робочої сили в Україні є фантастично великою: якщо в Скандинавських країнах заробітки цієї відносно невеликої групи перевищують середні в 5 разів, в європейських країнах – в 7, в США – в 12, то в Україні – в 13 [13, с. 37]. І підноситься цей безсоромний гвалт як невіддільна частина героїчної боротьби з корупцією. Безглуздість такого пояснення розвінчує віковий досвід. Проблема корупції не питання грошей, чи кількості грошей. Це питання моралі, вкоріненості моральних принципів які визначають буття людини. Сьогоднішня висока зарплата сприймається чиновником як благо, завтра – як норма, а післязавтра як недостатня компенсація спокус швидкого збагачення. Специфіка мотивації діяльності державних чиновників полягає в тому, що чиновник не несе за свою діяльність і бездіяльність жодної матеріальної відповідальності, умови його життя слабо пов'язані з умовами життя пересічних людей. Гостро відчуваючи нестабільність політичного режиму і суспільства загалом, маючи владу, чиновники спрямовують діяльність соціальних інституцій на досягнення власних цілей, прагнуть до скорішого збагачення, а свою посаду розглядають як своєрідний ресурс, який мотивує діяльність. Державний інтерес може бути фактором, який мотивує дію тільки в тому разі, якщо зростання добробуту чиновників усіх рівнів буде прямо залежати від зростання добробуту в кожному конкретному регіоні і в цілому по країні. На жаль, до наших реформаторів не приходять розуміння, що матеріальний інтерес, відірваний від моральних запобіжників, подібний бомбі з часовим механізмом, що тільки після підвищення загального добробуту населення власної країни можна, наслідуючи Швецію чи Британію, збільшувати власні оклади, і тільки тоді цю діяльність можна буде назвати складником реформи державного управління.

Ще один антиреформаційний аспект, успадкований нашим суспільством від радянської політичної системи, – це інфантилізм. Рудименти «радянської цивілізації», на жаль, посилюють пасивність, байдужість населення, сприяють відновленню утриманських настроїв, нездатності брати на себе відповідальність за власне життя, відмовляючись від опіки влади і держави. Прикладів цьому досить багато. Вже зараз, за даними офіційної державної статистики, більша половина українців підсажені на виплати від держави! Виплати, які не накладають особистих зобов'язань. Останнє означає, що значна частина населення країни вже фактично визнали себе годованцями, несамостійними, тими, хто не може себе фінансово утримувати. «Від цих людей не варто очікувати активних дій, – стверджує український соціолог Є. Головаха. – Проблема якраз у тому, що вони не робитимуть нічого. Бо якщо хтось хоч раз визнає себе утриманцем, то він на утриманні так і житиме й ніколи цього не відцурається. Тобто, навіть якщо їхні доходи почнуть зростати, такі громадяни не відмовляться від дармового шматка й зароблене переводитимуть у тінь» [2]. Вкотре замість контролю за дотриманням законодавства всіма без винятку і створення умов для заробляння коштів усіма, чиновники пішли давно перевіреною шляхом популізму, «створюючи широченний проша-рок вічних утриманців із відповідною психологією, які приймуть будь-що й будь-кого, хто гарантуватиме їм продовження халяви» [2]. Безперечно, в умовах транзитивного суспільства даються взнаки незадоволеність результатами економічних трансформацій, зокрема посиленням соціального розшарування. Однак, на жаль, це незадоволення призводить не до активізації життєвої позиції, а до формування відчуття безвиході, а отже – до безініціативності. Глибока переконаність у кастовій структурі суспільства, сформованої виключно за ознаками статків та зв'язків, і впевненість у тому, що належність до вищих каст практично забезпечує від покарання за будь-який злочин, перетворює нерівність на одну з найбільших загроз соціальної стабільності. Найнебезпечнішим є те, що нові покоління сприймають корупцію як неминучу реальність і не бачать сенсу тяжко працювати і вчитись [13, с. 43].

Проблеми однозначно складні, а в Україні ще й за давніми. А чим тривалішим є перебування інститутів і організацій у транзитивній стадії, тим різкіше погіршується якість життя населення й державних послуг, тим більше накопичується негативних настроїв і емоцій у суспільстві, тим гостріше відчуватимуться й усвідомлюватимуться фактори дестабілізації соціальних структур і соціальних відносин [3].

Однак, як свідчить історія, ми, українці, далеко не єдині, хто зіткнувся з подібними проблемами, і тому дуже корисно подивитися, як інші народи і суспільства виходили з подібних ситуацій, повчитися на їхніх помилках і успіхах. Задля кращого розуміння причин недолугості українського реформаційного процесу не зайве дещо дистанціюватися від нього. З цього уявного віддалення факти неможливо увиразнюються і краще проявляється їхня глибинна суть. Для прояснення значущості соціокультурних чинників суспільних трансформацій звернімося до реформи Солона в Стародавній Греції (594 р. до н. е.), не лише як до перших кроків становлення не тільки афінської, а й європейської демократії, а й як до свого роду прототипу соціальних реформ.

Незважаючи на тривалий історичний проміжок, між проблемами реформаційного процесу в Україні і тими, з якими зіткнулося афінське суспільство в епоху Солона, прослідковується низка аналогій. У всякому разі загальна ситуація перехідного періоду і тривале ігнорування накопичених проблем, що змусило Солона вдатись до різких, непопулярних змін, широкомасштабність реформ, які позначились у всіх сферах життєдіяльності, неодноразово, навіть суперечливе ставлення різних верств населення до здійснюваних перетворень, надто нагадують нашу нинішню ситуацію. Враховуючи відносність історичних аналогій, все-таки спробуємо отримати з цього досвіду кілька корисних уроків.

У VIII–VII ст. до н.е. в Атиці йшов процес розкладу родового ладу і зародження класового суспільства, формувалася класу великих землевласників евпатридів, які з-поміж себе вибирали старійшин та їхню голову – архонта, поставивши поступово під свій контроль всю верховну владу. У 621 р. до н.е. письмові закони Драконта закріпили права евпатридів, і до кінця VII ст. до н.е. вони зосередили у своїх руках майже всю землю. Більшість дрібних власників землі та їхні сім'ї були продані в рабство. Проблема внутрішнього боргового рабства буквально роздирала грецьке суспільство ізсередини. Назрівала громадянська війна.

В одній із своїх елегій Солон так змальовує ситуацію [4, с. 25]:

Знаю, що занепадає земля Іонійська найстарша.

Бачу, як никне вона – і відзивається біль

Глибоко в серці моему... О горе! Куди не погляну –

Тут нависний грошолоб, там – ошалілий багач...

Душу захланну приборкайте ви, хто в добрі та розкошах

Нині не знає вже й сам, як догодити собі.

Чи не пора схаменутися? Знайте, що вам я ні в чому

Не поступлюсь і для всіх визначу межі тверді...

За словами Арістотеля, саме ця елегія, пройнята любов'ю до батьківщини, закликком до примирення, до взаємних поступок і справедливості, спонукала афінян обрати Солона в архонти і законодавці [1, с. 273]. Солон вірив у те, що конфлікт можна залагодити шляхом законодавчо закріпленої мудрої угоди. Він розумів, що перемога однієї зі сторін виявиться згубною для Афіні – переможені будуть прагнути реваншу і не буде кінця усобиці. Мета реформи полягала в тому, щоб схилити афінян до взаємних поступок і на їхній основі – до сталого громадянського миру.

Так чи інакше реформи мали на меті скасування влади звичаю, або, кажучи сучасною мовою, ліквідацію підзаконних актів та введення суспільства в жорсткі рамки дії законів. Проголошення всіх громадян рівними перед законом, тобто політичної рівності, в основу якої замість родової ознаки було покладено майновий ценз, завдало важкого удару по пануванню старої земельної знаті і заклало основи рабовласницької демократії [8].

Реформи, безсумнівно, згладили гостроту протистояння в афіньському суспільстві, однак одразу усунути всі соціальні протиріччя Солон не міг. Доленосні для країни реформи сприймалися болісно і суперечливо. «Солон, – пише Плутарх, – розчарував заможних тим, що ліквідував боргові зобов'язання, а бідних – тим, що не провів переділ землі, як вони сподівались, і не зрівняв усіх за способом життя» [9, с. 112].

Цей приклад демонструє, що бурхливі дебати навколо сьогочасних реформ в Україні явище не нове і цілком природне. З економічного погляду реформи зачіпають різні матеріальні інтереси індивідів, груп, корпорацій і не можуть залишати байдужими цих суб'єктів до можливих перетворень. З психологічного погляду, всі реформи – це втручання у звичний, сформований лад життя, що також завжди болісно сприймається людьми і розцінюється як замах влади на їхній суверенітет, обмеження свободи і порушення сталих форм життєдіяльності.

Та все ж реформи необхідні. Це один із способів розвитку суспільства, свідомо реакція на ті об'єктивні запити, які реально склалися в тій чи іншій сфері життя. І реформами Солон, як ми бачимо, спочатку всі були незадоволені. Але не на стільки, щоб зважитися на громадянську війну, результат якої міг виявитися трагічним для будь-якої зі сторін. З часом розуміння цієї реальної вигоди пересилило першу реакцію розчарування. Фактор часу обов'язково повинен враховуватись і використовуватись під час проведення перетворень.

Продекларувавши основну ідею, впровадження реформ бажано проводити поетапно, з постійним моніторингом і ретельним аналізом наслідків, щоб позитивні результати змін проглядалися, заохочували на свою користь людей. До речі, час грає ще одну благодатну роль – дає можливість виявити справжню мету реформ. Як правило, в такі моменти наміри та дії людей зодягнені в словесно-ідеологічні шати, під якими не завжди можна побачити і зрозуміти, чого насправді хочуть реформатори, до чого прагнуть, особливо ж, якщо самі реформатори не хочуть, щоб їхні наміри зрозуміли. Час розкриває справжній зміст реформ, показує, чи замишлялись і проводились вони в інтересах усього суспільства, тобто демократично, або ж за красивими обіцянками приховувались вузько групові, кланові інтереси.

Маючи на увазі, що повага до закону неабиякою мірою залежить від моральної позиції законодавця, Солон подбав про те, щоб і самому опинитися серед потерпілих. Перед прийняттям закону він дав у борг досить значну суму грошей, яких і позбувся [9, с. 112]. І з цим у наших законодавців явні великі проблеми. Недоторканність, непідсудність, безвідповідальність, декларації, маєтки, які шокували весь світ і незадеклароване, «забуте» багатомільйонне майно українських чиновників різних рівнів – усе це показує небажання створювати щось, що не працює на задоволення власних інтересів. Законопроекти, розроблені науковцями, експертами з урахуванням вітчизняного і світового досвіду, проходячи чиновницькі «узгодження», «утвердження», змінюються до невпізнанності і зависають у повітрі набором порожніх гасел, а соціальна ситуація ускладнюється. Погіршення настроїв і очікувань населення, яке фіксується опитуванням громадської думки, служить певним свідченням двох процесів: з одного боку, відбувається масове наростання розчарування, з іншого – радикалізація настроїв. Обидві ці тенденції є небезпечними. Розчарування призводить до бездіяльності, а радикалізація, навпаки, підвищує активність, але таку, яка виходить за межі правового поля, загрожує підривом довіри до всього процесу реформ, веде до втоми та розчарування щодо реформ серед українців і світової спільноти. Здавалось би, скільки століть пройшло, а якою доречною є засторога мудрого Солона [4, с. 25]:

Стриму не знають ті люди захланні, погідність і спокій,
Радощі скромних гостей, – речі незнані для них.
Їм – аби гроші гребти, поживляючись кривдою інших,
Вся їх увага на те, щоб оминати закон.
Чи спогадає такий про Справедливість святу?

Іще один урок Солон. Відповідальність повинні брати на себе не лише уряд, політики, державні і громадські діячі, а й більшість громадян. Тільки в такому разі реформаційний процес буде не лише низкою гасел чи імітацією реформ, як це у нас часто буває, а стане дійсним рухом країни, що змінює спосіб життя на основі прийнятих цінностей.

Вплив радянських світоглядно-сміслових модусів і поведінкових стереотипів, вбитих катівнями, гулагами, страхом, голодомором в суспільну свідомість, долається дуже важко. Та все ж цей нелегкий шлях ми мусимо осилити. Сучасність не може йти вперед в ідеологічних кайданах минулого.

Сьогодні, з одного боку, моделі соціальних практик вже вийшли за межі соціального конформізму та патерналізму, а з іншого – вони ще не повністю відповідають потребам нової системи цінностей, орієнтованої на свободу вибору і прагматизм. Відсутність суспільного консенсусу стосовно цінностей, норм, пріоритетів, мети розвитку суспільства живить ґрунт для збереження посттоталітарної амбівалентності [3; 10].

Висновки. Проблема, що зазначена в статті, безумовно, складна, а в ситуації гібридної війни невідкладна. Недореформована інституційна сфера завмерла в ситуації невизначеності. Стримування, переривання реформ призведуть лише до посилення невизначеності, збереження посттоталітарної амбівалентності у свідомості, поглиблення суперечності

між об'єктивно необхідною метою реформ і бюрократично-авторитарними засобами реалізації цих реформ. Незавершена інституційна модернізація і надалі призводитиме або до революцій (цілком можливо тихих охлократичних, чи трагічних кривавих) або / і до відтворення інших варіантів (гібридних форм) тоталітаризму.

Гіпертрофована диференціація доходів населення, консервування масштабної бідності підривають соціальний спокій у країні, і такий стан зберігатиметься, доки не здійсниться перебудова політики доходів, зокрема її спрямування на зниження нерівності. Ефект не буде досягнуто швидко, ба більше, запровадження кардинальних змін у політиці доходів майже неминуче спричинить потужну протидію, однак нехтування наявними викликами загрожує соціальними конфліктами і розхитуванням Української державності.

Продуктивний реформаційний процес можливий лише за умови реальної, свідомої консолідації різних соціальних верств суспільства. Політичні партії та групи, їхні лідери мають перебувати у стані обопільної довіри й публічно проявляти не взаємні чвари задля підвищення рейтингу через приниження, ігнорування думки опонента, а здатність до конструктивного діалогу.

Соціальні перетворення в сучасній Україні зберігають тяглість із радянським періодом розвитку, попередні тоталітарні історичні смисли перетлумачують постмодерні, спотворюють соціальні практики, гальмуючи рух уперед, регресуючи соціум.

Перехідні процеси в Україні відбувалися як відхід від адміністративно-командної системи відносин, як подолання хаотичної динаміки перехідної фази і як поява нових суспільних визначеностей, притаманних демократичним модерним суспільствам, тобто як відхід від радянської «колії» поступу. Саме сьогодні формуються «коридори» подальшого розвитку українського суспільства, що визначаються у взаємодії попереднього історичного досвіду (не лише найближчого в часі) з перш за все більш глибокими, наскрізними формами та структурами – архетипами, які і зумовлюють напрями майбутніх соціальних трансформацій.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Политика. Афинская полития. Серия: «Из классического наследия». Москва : Мысль, 1997. С. 271–343.
2. Головаха Е. Масові субсидії породжуватимуть покоління утриманців. *Тиждень.іа*. Київ, 3 квітня 2016. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/161945>.
3. Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5–22.
4. Золоте руно: з античної поезії (збірка) / передмова, упорядкування та довідки А.О. Білецького. Київ : Веселка, 1985. С. 20–26.
5. Куценко О. Україна в трансформаційних процесах: Quo vadis? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 1. С. 18–32.
6. Ленин В. Пролетарская революция и ренегат Каутский. Полн. собр. соч. : в 55 тт. 5-е изд. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1967. Т. 37. С. 245.
7. Ленин В. Эра реформ. Полн. собр. соч. : в 55 тт. 5-е изд. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1967. Т. 7. С. 313–321.
8. Остерман Лев О Солон! История афинской демократии. Москва : Греко-латинский кабинет, 2001. С. 3–14.
9. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Солон : в 3-х тт. Т. 1 / пер. С. Соболевского. Москва : Наука, 1994. С. 92–114.
10. Поліщук Ю. Суспільна консолідація як важливий фактор цивілізаційного вибору України. *Наукові записки ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 2 (94). С. 120–132.

11. Полтерович В. Элементы теории реформ : монография. Москва : Экономика, 2007. 448 с.
12. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, досвід / за ред. В. Танчера. Київ, 2004. С. 5–48.
13. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол. : С. Пирожков, О. Майборода, Ю. Шайгородський та ін. ; ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. С. 37.

THE REFORMATION PROCESS IN UKRAINE: POST-TOTAL ANTI-REFORMATION FACTORS AND CHALLENGES

Oksana Patlaichuk

*Admiral Makarov National University of Shipbuilding,
Department of Philosophy and Cultural Studies
av. Heroiv Ukrainy, 9, 54025, Mykolayiv, Ukraine*

Olga Stupak

*Admiral Makarov National University of Shipbuilding,
Department of Philosophy and Cultural Studies
av. Heroiv Ukrainy, 9, 54025, Mykolayiv, Ukraine*

Oksana Makarchuk

*Admiral Makarov National University of Shipbuilding
Department of Philosophy and Cultural Studies
av. Heroiv Ukrainy, 9, 54025, Mykolayiv, Ukraine*

Understanding the status and prospects of social transformation requires increased attention to the issue of the interaction of political, economic and cultural values of reform processes, defining the factors of effective transformations, and anti-reform challenges and threats. A number of sociocultural, subjective factors of the reform process in Ukraine have been investigated. The influence of the vestiges of Bolshevik ideology on the way the modern reformers understand the essence and role of reforms, the historical rootedness of the Soviet practice of “governing omnipotence” and political infantilism is analyzed. It has been shown that social transformations in modern Ukraine remain in flux with the Soviet period of development, previous totalitarian historical meanings interpret postmodern, distort social practices, slowing the movement forward, regressing society. Considering the relativity of historical analogies, the correspondence between the problems of reforming the Ukrainian society and those faced by Athenian society in the Solon era has been traced. It is emphasized that the reforms carried out in the context of a conscious civilization project of social development supported by the citizens of the country are successful. Holding back, interrupting reforms will only lead to increased uncertainty, to maintain post-totalitarian ambivalence in consciousness, to deepen the contradiction between the objectively necessary goal of reform and the bureaucratic-authoritarian means of implementing these reforms. As a result, it is determined that under-reform, haphazardness, reform process destabilizes social structures and social relations, threatens to undermine confidence in the reform process in general, leads to fatigue and frustration about reforms among Ukrainians and the world community, and in the conditions of hybrid war exacerbates national security problem. A comprehensive study of the social development of modern Ukrainian society in the context of historical experience and conceptual foundations of the reform process and management technologies is a priority task of social philosophy and an indispensable condition for the development of state policy.

Key words: reformation process, neo-feudalism, political infantilism, social transformations, reforms of Solon.

УДК 321.015+321.02+323.21

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.23>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ

Ольга Резнікова

*Національний інститут стратегічних досліджень,
відділ проблем стратегічного планування
вул. Пирогова, 7а, 01030, м. Київ, Україна*

У статті аналізуються звужений і широкий концептуальні підходи до забезпечення національної стійкості. Наводяться результати дослідження досвіду різних країн світу щодо особливостей обраних моделей і механізмів забезпечення стійкості, а також пріоритетів, які визначаються національними урядами у сфері відповідної державної політики.

На прикладі Нової Зеландії розглядається застосування широкого концептуального підходу шляхом імплементації принципів стійкості в системі національної безпеки. Аналізується загальний вектор рекомендацій НАТО у сфері розбудови національної стійкості. Окреслюється специфіка формування національної стійкості у низці розвинених країн на основі вдосконалення кризового менеджменту у сфері захисту населення і критично важливих об'єктів держави від різних загроз і небезпек а також безперервності виконання критично важливих функцій держави. Зроблено висновок із приводу того, які чинники можуть зумовлювати вибір відповідного звуженого підходу до розбудови національної стійкості.

Наголошено, що за будь-яких умов національна модель має охоплювати весь цикл стійкості, який визначає необхідність вжиття певних заходів на всіх етапах – до, під час і після настання надзвичайної ситуації або кризи.

На основі аналізу безпекової ситуації та особливостей розвитку України на сучасному етапі обґрунтовано доцільність запровадження широкого підходу до розбудови національної стійкості у нашій державі. Встановлено необхідність розроблення і прийняття відповідної Концепції, у якій має бути визначено основи правового і організаційного забезпечення розбудови національної стійкості, питання координації такої діяльності, розподілу відповідальності і визначення повноважень державних органів за окресленими напрямками забезпечення національної стійкості, формування національної системи оцінювання загроз та інше.

Наголошено на необхідності проведення юридичного аналізу чинного законодавства з метою його уточнення і вдосконалення відповідно до завдань розбудови національної стійкості. Також велике значення в цьому процесі має використання наявних у державі спроможностей і механізмів, їхній розвиток і доповнення новими, а не їхнє руйнування.

Ключові слова: національна стійкість, національна безпека, держава, загрози, безпекове середовище, концепція.

У новій редакції Стратегії національної безпеки України визначено, що засадами політики національної безпеки на середньострокову перспективу є стримування, стійкість і взаємодія. Загалом, цей документ визначає основні напрями державної політики у сфері національної безпеки та є основою для підготовки всіх інших документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони відповідно до статті 21 Закону України «Про національну безпеку України» [1]. Для розвитку положень Стратегії національної безпеки України найближчим часом буде розроблено й прийнято низку інших стратегічних і програмних документів, які мають окреслити заходи і завдання щодо реалізації визначених загальних принципів і пріоритетів державної політики у відповідних сферах.

Формування в Україні державної політики на засадах стійкості потребує розроблення і запровадження окремої концепції, оскільки цей напрям є досить новим для нашої країни, а нормативно-правова база в цій сфері ще не створена. Реалізація на практиці принципів і механізмів стійкості у різних сферах вимагає належних теоретичних знань, розуміння основних концептуальних підходів і відповідної методології. Задекларовані цілі мають знайти адекватне змістове і практичне наповнення.

Метою статті є аналіз альтернативних концептуальних підходів до розбудови національної стійкості, які реалізовані у різних країнах, і обґрунтування вибору оптимальної для України моделі забезпечення національної стійкості.

Стаття продовжує і розвиває дослідження автора, викладені в попередніх роботах [2–8].

Формування національної стійкості як ефективний вектор розвитку держави і суспільства в умовах невизначеності має здійснюватися з урахуванням національних інтересів і особливостей. Світовий досвід доводить, що моделі і механізми, реалізовані у різних країнах, можуть мати не однаковий вигляд. Можна також спостерігати, що рекомендації у сфері розбудови національної стійкості, які надаються окремими вітчизняними й іноземними експертами, іноді мають різноспрямований і фрагментарний характер.

Багато в чому така ситуація зумовлена існуванням відмінних концептуальних підходів до розбудови національної стійкості. Як і у випадку традиційного і розширеного трактування поняття «національна безпека», нині можна спостерігати *звужений* і *широкий* підходи до забезпечення національної стійкості. Останній передбачає, що принципи стійкості імплементуються в усі сфери національної безпеки і державного управління, включно з економічною, соціальною, екологічною, суспільною, міжнародною та іншими. Зокрема, такий підхід реалізовано у Нідерландах, Естонії, Фінляндії, Новій Зеландії.

Наприклад, у новозеландській системі національної безпеки підкреслюється важливість стійкості, яка полягає у здатності системи, людей, установ, інфраструктури та громад передбачати ризики, реагувати на надзвичайні події, обмежувати та справлятися з їхніми наслідками, відновлюватися, адаптуватися, реорганізовуватися, вчитися на набутому досвіді та навіть процвітати в умовах змін [9].

Для досягнення стійкості Нова Зеландія застосовує цілісний і комплексний підхід до управління всіма видами ризиків і небезпек (all hazards approach), який передбачає:

- зменшення ризиків – виявлення та аналіз довгострокових ризиків, вжиття заходів для їх усунення (за можливістю), зменшення їхньої імовірності та масштабності наслідків;
- готовність – розроблення систем і спроможностей протидії ризикам та надзвичайним ситуаціям до їхньої реалізації;
- реагування – вжиття адекватних ефективних заходів перед, під час чи після надзвичайної події;
- відновлення – застосування скоординованих зусиль і процесів для негайного, середньо- і довгострокового відновлення.

Як основні загрози у Новій Зеландії розглядаються міждержавні (зокрема, збройні) конфлікти, транснаціональна організована злочинність, інциденти в кіберпросторі, небезпеки природного та техногенного характеру, біологічні інциденти та пандемії.

Такий широкий підхід до ідентифікації ризиків та реагування на них вимагає інтегрованої, гнучкої та адаптивної архітектури системи національної безпеки, здатної забезпечити партнерство між державними установами, органами місцевого самоврядування, приватними компаніями та громадянами.

З урахуванням цього система національної безпеки Нової Зеландії побудована на таких принципових положеннях:

- вона повинна враховувати всі суттєві ризики для громадян і держави;
- її цілі повинні досягатися у спосіб, що передбачає підзвітність уряду та його відповідальність за захист країни, її народу та інтересів за умови дотримання громадянських свобод і верховенства права;
- рішення мають прийматися на найнижчому можливому рівні, з координацією на найвищому необхідному рівні;
- має здійснюватися суверенний контроль над власною безпекою, посилений дотриманням норм міжнародного права та підтримкою партнерів.

В основі всеохоплюючого комплексного підходу до національної безпеки лежить досягнення семи ключових цілей держави:

- забезпечення громадської безпеки;
- збереження суверенітету та територіальної цілісності;
- захисту ліній зв'язку;
- зміцнення міжнародного порядку;
- забезпечення економічного процвітання;
- підтримки демократичних інституцій та захисту національних цінностей;
- охорони природного середовища.

Управління ризиками національної безпеки та зміцнення стійкості країни є складним процесом, до якого долучається широкий спектр державних установ. Місцева влада, неурядові організації, приватний сектор та міжнародні організації Нової Зеландії відіграють усе більш важливу роль у забезпеченні національної безпеки та стійкості. В державі налагоджена ефективна координація, особливо на стратегічному рівні, а також інформування громадськості.

У країні застосовуються єдині механізми управління та координації як у звичайних, так і в кризових умовах. Основна увага приділяється подоланню типових наслідків, а не специфічних загроз. Це означає, що досвід, набутий в управлінні одним типом небезпеки, може бути застосований до інших.

Звужений підхід до забезпечення національної стійкості передбачає, що за основу береться вдосконалення кризового менеджменту у сфері захисту населення та критично важливих об'єктів держави від різних загроз і небезпек (передусім природного, техногенного, біологічного, терористичного або воєнного характеру), а також безперервності виконання критично важливих функцій держави (зокрема, урядування, постачання енергії, води і продуктів харчування, транспортного сполучення і зв'язку, надання первинної медичної допомоги, здатності впоратися з масовим переміщенням людей або значними людськими втратами тощо). При цьому ключовим механізмом забезпечення стійкості, як правило, стає система захисту населення від надзвичайних ситуацій або система захисту об'єктів критичної інфраструктури. Найповніше принципи стійкості імplementовані в системах кризового менеджменту, зокрема, таких країн, як: Норвегія, Данія, Швеція, Велика Британія, США.

Звужений підхід до забезпечення національної стійкості можна часто спостерігати у країнах із розвинутою демократією та економікою, високим рівнем достатку, які мають розвинені безпекові спроможності, є членами потужних міжнародних союзів (ЄС та/або НАТО). Загалом, рівень загроз економічного, соціального, суспільно-політичного або зовнішньополітичного характеру в таких країнах є нижчим, але вони частіше потерпають від стихійних лих або надзвичайних ситуацій природного походження (повеней, ураганів тощо). Отже, підвищення рівня цивільної готовності, ефективності реагування та швидкості відновлення після надзвичайної ситуації або кризової події, як і гарантування безперервності основних процесів у державі, є для цих країн більш актуальним завданням, ніж забезпечення консолідації суспільства або економічної та соціальної стійкості держави.

У червні 2016 р. на зустрічі міністрів оборони країн-членів НАТО були затверджені керівні рекомендації щодо стійкості, які передбачають необхідність забезпечення:

- безперервності урядування та надання критичних державних послуг;
- стійкого енергозабезпечення;
- здатності ефективно реагувати на неконтрольоване переміщення великої кількості осіб;
- стійкого постачання води та продуктів харчування;
- здатності ефективно реагувати на ситуації з масовими втратами серед населення;
- стійких систем цивільних комунікацій;
- стійких систем цивільного транспорту.

Загалом, можна спостерігати, що наявні нині рекомендації НАТО з питань забезпечення стійкості спрямовані передусім саме на посилення кризового менеджменту, зокрема, шляхом запровадження концепції «total defence», яка передбачає залучення до процесу всіх цивільних, військових, державних і приватних установ, чіткий розподіл відповідальності і належну координацію дій до, під час і після кризової події у мирний і воєнний час.

Вибір моделі національної стійкості має здійснюватися на основі аналізу безпекового середовища країни, національних інтересів, особливостей її побудови та розвитку, належності до міжнародних організацій тощо. Але в будь-якому разі у ній мають знайти відображення всі етапи циклу стійкості, а також основні принципи та критерії цього процесу, що дають змогу оцінювати прогрес у відповідній сфері та відрізнити цей процес від інших (див. рис. 1).

Рис. 1. Цикл забезпечення національної стійкості

Джерело: розроблено автором

Проведений аналіз світового досвіду дає змогу стверджувати, що країни по-різному визначають для себе пріоритети в забезпеченні національної стійкості. Одні – роблять акцент на посиленні спроможностей щодо прогнозування загроз і небезпек із метою їхньої

мінімізації та запобігання. Інші – спрямовують основні зусилля на підвищення рівня готовності до реагування на надзвичайні ситуації і загрози будь-якого походження, враховуючи, що більшість із них складно спрогнозувати і ідентифікувати на початковому етапі. Особливо це стосується загроз гібридного характеру. Іноді більше уваги приділяється аспектам, пов'язаним із формуванням необхідних резервів і ресурсів для швидкого відновлення після надзвичайної або кризової ситуації.

На основі обраної моделі забезпечення національної стійкості формуються відповідні системи її організаційного і правового забезпечення. Надзвичайно велике значення має налагодження ефективної взаємодії державних і недержавних суб'єктів у різних сферах до, під час і після кризи, а також координації такої діяльності на різних рівнях: стратегічному, оперативному, локальному (місцевому).

Важливу роль у формуванні системи забезпечення національної стійкості відіграють такі елементи, як:

- національна система оцінювання загроз, яка передбачає також прогнозування і моделювання кризових ситуацій та визначення уразливостей;

- стратегічне планування і аналіз, метою яких є, зокрема, балансування багатьох конкуруючих інтересів, включно з короткостроковими та довгостроковими, внутрішніми та зовнішніми, державними та приватними, фінансовими та нефінансовими, а також розвиток необхідних спроможностей. У провідних країнах світу до такої роботи, крім спеціально уповноважених органів, долучаються також наукові установи, а за потреби – неурядові організації;

- кризовий менеджмент, який має забезпечити високу керованість і координованість процесів, партнерські відносини між учасниками, підзвітність, обмін інформацією, планування, поширення необхідних знань і навичок, економічну ефективність;

- утворення регіональних / місцевих центрів безпеки, що дає змогу реалізувати важливий принцип стійкості, відповідно до якого рішення щодо реагування на загрози мають прийматися на найнижчому можливому рівні з координацією на найвищому необхідному рівні. Поширеним у світі є досвід утворення на регіональному і місцевому рівнях постійно діючих робочих груп / мереж із представників органів державної і місцевої влади, бізнесу, наукових установ, громадянського суспільства.

Україні нині притаманний високий рівень ризиків і загроз практично в усіх сферах, має місце багато уразливостей через неефективність державного управління, незавершеність реформування сектору безпеки й оборони та процесів децентралізації, недостатній рівень консолідації суспільства, системні вади національної економіки тощо. З огляду на це модель забезпечення національної стійкості в Україні має базуватися на широкому підході і не обмежуватися лише формуванням ефективної системи кризового менеджменту на основі систем захисту населення від надзвичайних ситуацій та безпеки об'єктів критичної інфраструктури.

Доцільно у найближчій перспективі розробити і прийняти Концепцію забезпечення національної стійкості в Україні. Цей нормативно-правовий документ має врегулювати питання координації такої діяльності, порядку взаємодії Кабінету Міністрів України з Апаратом Ради національної безпеки й оборони України в цій сфері, розподілу відповідальності і повноважень державних органів за визначеними напрямками забезпечення національної стійкості, формування національної системи оцінювання загроз, національної мережі з питань стратегічного аналізу, постійно діючих двосторонніх каналів комунікацій держави з населенням та поширення необхідних знань, створення необхідних резервів і розвитку спроможностей у різних сферах, проведення періодичного оцінювання стану справ

та динаміки у сфері забезпечення національної стійкості, зокрема, під час комплексного і галузевих оглядів у секторі безпеки й оборони та інше.

Розбудовуючи в Україні систему забезпечення національної стійкості, важливо враховувати наявні спроможності та механізми, не руйнувати їх, а розвивати і доповнювати новими у разі потреби. Необхідно також провести юридичний аналіз чинного законодавства з метою уточнення й удосконалення його норм.

Наразі має місце негативний досвід реалізації Концепції створення державної системи захисту критичної інфраструктури [10]. Цей документ визначає важливі завдання у сфері розбудови кризового менеджменту щодо об'єктів критичної інфраструктури, мережа яких в Україні є розгалуженою і потребує особливої уваги. Сьогодні вже мав би завершитися перший етап реалізації цієї Концепції, відповідно до завдань якої мала б вже існувати профільна законодавча база і були б створені необхідні організаційні засади. Це дало б змогу далі розвивати спроможності у сфері розбудови національної стійкості навколо вже функціонуючих механізмів. На жаль, так не сталося.

Імовірно, цю ситуацію спричинив брак політичної волі для вирішення відповідних питань у державі, а також відсутність у Концепції та відповідному розпорядженні Кабінету Міністрів України зобов'язуючих норм, які б визначали чіткий порядок дій щодо реалізації заходів Концепції та контроль за їх виконанням.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 31. Ст. 241.
2. Резнікова О.О. Концептуальні засади національної стійкості. *Держава і право*. 2018. № 81. С. 135–146.
3. Резнікова О.О. Особливості формування державної політики за принципами національної стійкості. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії*. 2018. № 18. С. 349–353.
4. Резнікова О.О. Забезпечення національної безпеки і національної стійкості: спільні риси і відмінності. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії*. 2018. № 19. С. 170–175.
5. Резнікова О.О. Формування стійкості держави: висновки для України. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії*. 2018. № 20. С. 193–199.
6. Резнікова О.О. Механізми забезпечення стійкості держави у сфері національної безпеки. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 3–4. С. 15–25.
7. Резнікова О.О. Розробка стратегії національної безпеки з урахуванням принципів національної стійкості. *Стратегічна панорама*. 2018. № 2. С. 5–11.
8. Резнікова О.О. Концептуальні підходи до вибору моделі забезпечення національної стійкості. *Стратегічні пріоритети*. 2019. № 1. С. 18–27.
9. National Security System. Handbook. August 2016. *dpmc.govt.nz*. URL: <https://dpmc.govt.nz/sites/default/files/2017-03/dpmc-nss-handbook-aug-2016.pdf> (дата звернення: 15.01.2020).
10. Концепція створення державної системи захисту критичної інфраструктури, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2017 р. № 1009-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-2017-%D1%80> (дата звернення: 19.02.2020).

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE MAIN CONCEPTUAL APPROACHES TO BUILDING NATIONAL RESILIENCE

Olga Reznikova

National Institute for Strategic Studies,

Strategic Planning Department

Pyrogova str., 7a, 01030, Kyiv, Ukraine

The article analyzes narrow and broad approaches to building national resilience. The author studied different countries experience in using appropriate models and mechanisms of resilience, as well as implementation of relevant state policy by national governments. Conclusions on the reasoning of their choice of the model and priorities were drawn.

The New Zealand example shows the application of a broad conceptual approach through implementation the principles of resilience in the national security system. The overall vector of NATO's recommendations for building national resilience was analyzed. The author studied the specific of such process in a number of developed countries based on the improvement of crisis management in the sphere of civil emergency and critical infrastructure protection, as well as continuity of the critical state functions. The conclusion on what factors may determine the choice of such narrow approach to building national resilience was drawn.

It was emphasized that in any way the national model should cover the whole resilience cycle, which scheme was given in the article. This cycle determines the required actions at all stages – before, during and after an emergency or crisis.

The author argues that Ukraine should built national resilience based on the broad conceptual approach. It was proved by the results of the analysis of the security environment and the peculiarities of the development of Ukraine at the present stage.

The necessity of drafting and adoption of the special Concept on the national resilience providing was determined. This document should define the basics of legal and organizational support for this process; regulate coordination of such activities; define and share responsibility of state bodies in the specified directions of ensuring national resilience; create the national system of risk assessment and more.

The author underlined the necessity of conducting professional analysis of the current legislation in order to clarify and improve it in accordance with the tasks of building national resilience. Also it is important in this process to use exiting state and social capabilities and mechanisms, their improvement and complementation with new ones, but not their destruction.

Key words: national resilience, national security, state, threats, security environment, concept.

УДК 324(477)(091)“1998/2019”

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.24>

МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІННОВАЦІЙНИХ ФОРМ І ПРАКТИК УЧАСТІ ГРОМАДЯН У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ 1998–2019 РР.

Марія Розік

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
історичний факультет, кафедра політології та державного управління
вул. Шопена, 24, 43021, м. Луцьк, Україна*

Сучасне суспільство тісно пов'язане з інтернет-середовищем, наслідком чого став активний вплив кіберпростору на формування політичної спрямованості та поведінки особистості, її політичної ідентичності. Засоби комунікації справляють на індивіда як позитивний (нівелювання географічних, расових, статевих, вікових чинників, розвиток нового способу асинхронних комунікацій), так і негативний впливи, що проявляється у формуванні масової політичної поведінки в кіберпросторі з перенесенням її в реальне життя, у проявах поведінкових форм неконвенційного характеру.

Бажання громадян виражати потреби та відстоювати інтереси проявилися в пошуку нових способів дії з адаптацією до сучасних умов життя. Традиційні форми політичної участі, такі як голосування на виборах, демонстрації, суспільні рухи, доповнилися модерними видами політичної діяльності громадян: від підписання онлайн-петицій до організації політичних флешмобів. Сьогодні поширеними типами масової політичної поведінки є прями дії громадян у вигляді подання скарг і маніфестів, проведення політичних ток-шоу та дебатів, використання блогерства як засобу комунікації в політичних цілях.

У статті досліджено, що зміна форм і засобів комунікації сприяли мобілізації різних соціальних груп в Інтернеті (молодь, «середній клас», «еліта», пенсіонери, жінки/чоловіки, бідні/багаті, місто/село, вища/середня освіта тощо). Саме тому все частіше інтерактивними стають сайти органів влади, політичних сил та окремих політиків. Статичний контент, односторонньо спрямована інформація поступають простору публічної комунікації, який дає змогу користувачам ставити питання, надсилати коментарі, брати участь у дискусійних форумах, опитуваннях громадської думки, підписуватись на новини.

Результати дослідження підтвердили припущення про зміну традиційних форм електоральної політичної участі громадян України на безпосередні дії у вигляді петицій, маніфестів, блогерства. Особливого значення в електоральних процесах набули такі віртуальні прояви політичної поведінки: астротерфінг, флешмоби, подання й реєстрація петицій, віртуальне голосування, поширення демотиваторів і медіавірусів. Водночас активізувався інтерес громадян до нестандартних форм участі у вигляді застосування театралізованих форм політичної активності.

Ключові слова: політична мобілізація, мобілізаційні технології, електоральна поведінка, флешмоб, е-мобілізація, електронна петиція, астротерфінг, медіавіруси, політичний акціонізм.

На рубежі XX–XXI ст. розвиток інформаційних технологій (Інтернет, мобільний зв'язок, соціальні мережі) та активне поширення інформаційних обмінів спричинили появу нових форм політичної активності. Перші спроби використання інформаційно-комунікативних технологій для активізації суспільства були застосовані у США в 1970-х рр. Так, у Верхньому Арлінгтоні (штат Огайо) було проведено трансляцію роботи планової комісії міської ради, де глядачів залучили до обговорення та вирішення суспільно важливих питань [19]. Це було перше застосування інтерактивної техніки в політиці, яка стала своєрідним анонсом широкомасштабного використання інформаційно-комунікативних технологій владою.

Сьогодні інтернет-технології використовують як інструмент для політичної мобілізації, формуючи е-мобілізацію. Малозатратне створення, збирання та поширення інформації через розміщення коментарів, відео та інших матеріалів на вебсайтах трансформувало політичні технології та політику загалом. Віртуальна поведінка набула нових форм і досягла абсолютно іншого рівня, полегшивши завдання мобілізації масового руху як географічно, так і соціально.

Інформаційні технології сприяли виникненню модерної форми політичної участі – звернення громадян до влади через електронні петиції. У 2015 р. Верховна Рада внесла зміни до Закону України «Про звернення громадян» і в такий спосіб приєдналася до переліку світових держав, що використовують електронні петиції як інструмент комунікації влади і суспільства. Громадяни отримали можливість звертатися з петицією до Президента, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування. Метою впровадження електронних петицій є зменшення соціального напруження, відновлення діалогу між органами публічної адміністрації та громадянами, оперативне реагування на суспільні виклики та ініціативи. По суті, громадяни збирають певну кількість підписів за ініціативу, яку бажають реалізувати (обов'язковою умовою голосування є реєстрація та підтвердження своїх даних на сайті органу влади).

Можливість подання електронної петиції до Верховної Ради України набуло сили 28 жовтня 2015 р. Такі звернення розглядаються за умови підтримки не менш як 25 тис. підписів громадян протягом не більше трьох місяців із дня оприлюднення. Про підтримку або не підтримку електронної петиції публічно оголошують на офіційному сайті Верховної Ради України та інформують її автора. У десятиденний термін відповідні служби Парламенту зобов'язані надати відповідь про розгляд питання. У разі схвалення пропозицій, викладених у петиції, вони можуть реалізуватися Верховною Радою шляхом внесення народними депутатами законопроектів, спрямованих на виконання порушених у петиції питань.

Електронні петиції не є інструментом прямої демократії – представники влади не зобов'язані чинити дій для виконання ідей, за які проголосували громадяни. Однак вони є дієвим способом публічно дізнатися про позицію органу влади щодо конкретного питання. Сьогодні найбільш підтримуваними петиціями до законодавчого органу є такі, що стосуються вирішення проблемних питань окремої спільноти (наприклад, про захист професійної освіти, 2017 р.); електронні петиції, що є складниками кампанії на підтримку законопроекту (петиція про прийняття законопроекту № 5670 «Про державну мову», що розширює сфери застосування української мови в Україні», 2017 р.); електронні петиції як реакція на актуальні суспільно-політичні події (е-петиції проти заборони російських соціальних мереж і програмного забезпечення навесні 2017 р.; петиція про припинення антиукраїнської діяльності телеканалів «112 Україна» та *NewsOne*) тощо [6].

Практика електронних петицій використовується громадянами і як засіб впливу на реформування та діяльність законодавчого органу. Наприклад, у 2019 р. на сайті Президента України було зареєстровано е-петицію щодо зменшення кількості депутатів Верховної Ради України до 100 осіб, яку підписали 25 932 особи. Указом Президента України від 21 червня 2019 р. № 421 утворено Комісію з питань правової реформи як консультативно-дорадчий орган при Президентові України, пріоритетними напрямками роботи якої було визначено підготовку та подання Главі Держави пропозицій щодо внесення змін до Основного Закону України [9]. 25 липня 2019 р. була зареєстрована петиція про скасування бюджетного фінансування політичних партій, яку підтримали 25 808 громадян. Відповідь президента щодо необхідності держфінансування партій ґрунтувалася на поясненні

комплексної реформи політичної системи, зокрема, для боротьби з політичною корупцією, та рекомендацій впливових міжнародних організацій, таких як: Венеціанська комісія, ОБСЄ/БДПЛ, «Група держав проти корупції» (*GRECO*), з якими Україна співпрацювала щодо вдосконалення законодавства у сфері прозорості фінансування політики [15].

Задля мобілізації виборців е-петиції як технологічний прийом та засіб спекуляції на популярних темах можуть бути використані політичними партіями під час передвиборчих перегонів. Ініціювавши збір підписів і набравши необхідну кількість голосів, петиція перетворюється на законопроект, уже схвалений населенням. Відповідно, електронні петиції використовують не лише зацікавлені громадяни, а й влада для маніпуляцій суспільною думкою.

Інтернет, ставши осередком формування нових масових форм політичної участі, доповнив класичні типи масової поведінки онлайн-еквівалентами. Особливого значення в електоральних процесах набули віртуальні прояви політичної поведінки. Сьогодні боротьба за голоси електорату розгортається як в реальній політичній площині, так і у віртуальному середовищі. Йдеться про астротерфінг – технологію штучного формування та маніпуляції суспільною думкою, який ще називають «тролінгом». Його метою є поширення ідей, подій, фактів, або, навпаки, їх дискредитація, нівелювання значущості, створення потрібних настроїв [3, с. 20]. Для цього працюють спеціально створені компанії з «тролінгу», що використовують програмне забезпечення, яке знецінює думку реальних користувачів величезною кількістю спам-коментарів і працює настільки якісно, що часом доводиться сумніватися в реальному існуванні інтернет-співрозмовника.

Астротерфінг – своєрідний процес фабрикування громадської думки в умовах анонімності інтернет-простору. Створити відчуття популярності свого кандидата, знижуючи при цьому рейтинги довіри до конкурентів – основне завдання тролів. Часто їхні функції виконують спеціально найняті коментатори та професійні блогери, які в режимі нон-стоп провокують дискусії та відстоюють вигідну для замовника позицію. Така діяльність впливає на свідомість людей та в ідеалі стає причиною зміни їхньої політичної орієнтації. Показовим результатом вдалих тролінг-кампаній є хибне враження, нібито значна частина електорату є прихильниками певного політичного курсу або ж його активними противниками, хоча насправді це не так.

Тиск на громадян методами астротерфінгу особливо посилюється в період виборчих кампаній. З їхньою допомогою вдається симулювати спонтанну підтримку з боку потенційного електорату або поширити неправдиву інформацію про політичних опонентів із метою завдання непоправної шкоди репутації та політичному рейтингу [13, с. 183–193]. Інформпростір наповнюється дезінформацією через поширення фейкових акаунтів і новин, а за допомогою «лайків» (вподобань), штучно створюється популярність політичних сил та окремих політиків. У цей час соцмережі переповнені «тролфейсами» відомих політиків – чорно-білі зображення обличчя з розпливчатою саркастичною посмішкою («троль, якого нагодували»), авторами яких є пересічні користувачі різноманітних мережевих груп, спільнот та об'єднань за інтересами. За допомогою подібних «фотожаб» і дискредитуючої інформації політиків виставляють у зневажливому, презирливому світлі, нейтралізуючи таким чином опонента.

Активне застосування астротерфінгу в Україні збіглося з початком Революції гідності, коли в соцмережах почали з'являтися спільноти, які згодом отримали узагальнену назву «Антимайдан». У них усіяло критикувалися дії протестувальників, натомість позитивно оцінювалися силові методи влади та політичний курс на зближення з Росією. Тролінг став активним елементом пропаганди та видом інформаційно-психологічного протиборства, що використовується Російською Федерацією в інформаційній війні проти України.

Поширеними сьогодні є також мейнстрімні «тролфейси» та інтернет-меми (безглузді на перший погляд фрази чи інформація, що здобули популярність у мережі), в центрі уваги яких стають здебільшого політики. Меми як засіб антиреклами під час виборчих кампаній активно використовують штаби. Наприклад, напередодні парламентських виборів 2012 р. набув популярності мем на бігбордах із зображенням бабусі і kota з написом: «Взнала, що внук голосував за Регіони – переписала хату на kota», яким саркастично висміювали популярність Партії регіонів серед молоді. Мем «Покращення» (політичне гасло передвиборчої кампанії 2010 р. В. Януковича.) у 2012 р. набуло популярності через невідповідність між словами і справами представників влади. Під час парламентської виборчої кампанії 2019 р. мережею ширився мем: «На виборчій спецдільниці на станції «Академік Вернадський» дострокові парламентські вибори виграла партія «Голос»», чим іронічно підкреслили назву та професійну діяльність лідера партії тощо.

До сучасних форм віртуальної політичної поведінки, що володіють мобілізаційним потенціалом також належать меми або медіавіруси – це ідея або образ, що несуть у собі певну концентровану інформацію, яка передається добровільно від одного носія до іншого, за допомогою ЗМІ, зокрема Інтернету [14]. Політичні інтернет-меми є відображення не просто ідеї, а й оцінки або характеристики певного ставлення до політичної події, політичної сили, політичного лідера [10, с. 289]. Завдяки цій формі комунікації громадяни залучаються до діалогу на політичну тематику стаючи споживачами інформаційного продукту. Меми часто використовуються як маніпулювання суспільною думкою, спотворення політичної реальності, дискредитації. Крім того, поширення мемів розвиває політичну сатиру, тематика якої спричинена невдалими висловами чи діями політиків.

Політичні меми можуть реалізовуватися різними знаковими системами: за допомогою відео (відеоролик із провокативним, нецензурним записом передвиборчого ролику М. Добкіна під час виборів 2005 р.), зображення (демотиваційні постери, або демотиватори, що складаються з картинки в рамці здебільшого чорного кольору й напису, що коментує зображене) [18, с. 113–116]. Крім того, інтернет-меми можуть існувати і як певний текст: «У мене є мрія» – щоб усі отримали по заслугах (мем створений із меседжу передвиборчої кампанії Н. Королевської в 2012 р.).

Якщо основне призначення мема – сатиричне висміювання, то демотиватори, навпаки, викликають у людини почуття смутку, тривоги, страху. Демотиватори дуже схожі на меми своїм зовнішнім виглядом, але відрізняються від них своїм смисловим навантаженням. Демотиватори схожі на агітаційні плакати, але не на ті, що закликають до активних дій, а такі, що викликають апатію, лінь, відчай і негативні емоції. За допомогою демотиваторів (зображення з провокаційним інформаційним наповненням, що містить реальний або нереальний сатиричний образ на злобу дня) у свідомість проникають образи та світоглядні штампи, руйнуються стереотипи, нав'язані політичною рекламою, висміюються соціальні та економічні проблеми сучасного суспільства [1, с. 251].

Процес трансформації масової свідомості в умовах еволюції політичного кіберпростору уможливив мобілізацію нового різновиду контреліти – інтернет-революціонерів (частина соціуму, яка активної участі в політичних процесах не бере, а їхня політична участь зводиться до інформаційної присутності). Основною функцією інтернет-революціонерів є організація масових дій користувачів мережі з визначенням для них цілеспрямованості та ефективності [2]. Завдяки інформаційному супроводу назрілої та суспільно значимої проблеми, підкріпленої незаперечною аргументацією, інтернет-революціонери, тримають суспільство у стані зацікавленості, актуалізуючи «потрібну» новину визначений час.

Використання інтернет-технологій як засобу, за допомогою якого уможливується віртуальна політична участь, спричинило і негативні наслідки, а саме – заміщення соціальної та політичної реальності комп'ютерними симуляціями [7, с. 46]. За допомогою технологій віртуальної реальності відтворюється видимість інституційного обміну, який здійснює віртуальний аналог реальної соціальної взаємодії. Ідентифікація для людини перестала бути пов'язаною з групою чи державою і полягає у прагненні абстрагуватися від політичного життя суспільства, у зв'язку з чим відбувається деполітизація суспільства. Саме через віртуалізацію політичного простору, де масова свідомість зазнає потужного впливу, забезпечується вигідна політичним партіям та окремим кандидатам інтерпретація політичної дійсності. До того ж використання політиками інтернет-комунікативних технологій дає змогу формувати ставлення до політичних подій, симулювати політичну поведінку користувачів інтернет-ресурсів. Наприклад, застосування стратегії відвернення уваги суспільства здійснюється заміщенням політичних подій іншими новими (більш емоційними), що витісняють політичну дійсність.

Попри збереження класичних і розвитку нових віртуальних форм політичної активності, електоральний процес модифікується завдяки образним, емоційно насиченим технологіям, які ще називають «політичним акціонізмом». Акціоністи переймають традиційні форми політичної активності, видозмінюючи їх (наприклад, демонстрація – монстрація, мітинг – гепенінг тощо), або пропонують абсолютно нові форми (наприклад, i-mob) [4]. Акцентуючи увагу на непередбачуваності сучасних подій, вони втілюють свої задуми політичних акцій із мобілізації у креативних формах. Основними функціями політичного акціонізму є донесення певної політичної ідеї, генерація нових політичних смислів, а також політична мобілізація.

Різновидом політичного акціонізму є перформанс, гепенінг, політична інсталяція та флешмоб. Політичний перформанс є візуально-процесуальною композицією (грою, виступом) на політичну тематику із символічними атрибутами, яка представлена випадковій чи запрошеній аудиторії (різновид соціального перформансу, який є відповіддю на злободенні політичні події). В Україні перші застосування політичного перформансу в електоральних процесах датуються кінцем 1990-х рр., коли порушувалося питання прав людини (у сфері свободи слова) та «чистоти» виборчого процесу.

На відміну від політичних перформансів, гепенінги та інсталяції (арт-інсталяції) є малопоширеними в парламентських електоральних процесах. Найбільш застосованою формою політичного акціонізму в Україні став флешмоб. Відповідна структура та сучасні засоби масової комунікації дали можливості політичному флешмобу швидко розвиватися та змінювати варіанти організації й прояву. Сьогодні розрізняють глобальні та звичайні, одноразові флешмоби, організовані за допомогою Інтернету чи мобільних телефонів, флешмоби із залученням допоміжних засобів (автомобілів, велосипедів та іншого), інтернет- та SMS-моби (проводяться за допомогою SMS-повідомлень), смартмоби (флешмоб ідеологічного спрямування) [20, с. 227–252]. Флешмоб, володіючи низкою переваг, наочністю та виразністю, емністю форми вираження, потенціалом для залучення значної кількості представників громадськості, посилює значення акцій для політичного процесу.

В Україні перший флешмоб відбувся 16 серпня 2003 р. в м. Києві. Він започаткував нову форму участі громадян, яку невдовзі почали використовувати в політичних цілях. У грудні 2008 р. у вісімнадцяти містах України був організований політичний флешмоб «Повернись до влади спиною» на знак невдоволення діяльністю влади [17]. Мета акції – повернення уваги до дерибану державного майна та «владних крісел». У 2009 р. використання флешмобів як засобу активізації участі громадян зафіксовано політичними партіями [8].

Наприклад, 30 грудня в місті Ужгороді пройшов флешмоб, організований Закарпатською обласною організацією Української народної партії під назвою «Вони роздають обіцянки». Запускаючи мильні бульбашки в бік громадян, активісти імітували короточасні обіцянки деяких кандидатів, що зникають після виборів, так і не виконавши обіцянки.

Напередодні парламентських виборів 2012 р. в Києві проходив політичний флешмоб, організований партією «Наша Україна», Конгресом українських націоналістів та Українською народною партією [12]. Учасники акції тримали транспаранти з тезами спільної передвиборної програми і вимагали державного визнання ОУН-УПА та євроатлантичної інтеграції України. У вересні 2014 р., за місяць до виборів Верховної Ради, кандидат у депутати по виборчому округу № 208 від «Радикальної партії» Олега Ляшка (очільник міста Бахмач, Чернігівська область) П. Шимко, разом зі своєю командою для власного піару використали флешмоб «Ice Bucket Challenge» [11]. Учасники вказаного інтернет-флешмобу обливалися холодною водою на камеру, публікували відео в Інтернеті, передавали естафету іншим людям та жертвували кошти на українську армію.

Під час виборчої кампанії в Одесі організовували флешмоб, де на агітаційних наметах партій «Опозиційний блок», «Довіряй ділам» та Української морської партії Сергія Ківалова писали слова: «Зрадники Батьківщини», «Сепаратисти», «Продам Одесу недорого». Учасники акції намагалися донести громадянам, що ці політсили є послідовниками колишньої Партії регіонів, а їхні лідери підтримують сепаратистські настрої, співпрацюють із Росією та є учасниками корупційних дій.

Часто флешмоби органіковуються проти окремих політиків: у 2019 р. флешмоб «Подай запит в Генпрокуратуру про зняття недоторканності з Мосійчука» закликав громадян звертатися в контролюючий орган у справі про незаконне збагачення народного депутата [16]. Напередодні парламентських виборів захисники тварин запустили флешмоб із хештегом #КандидатиВбивціТварин, щоб зібрати та систематизувати інформацію про кандидатів у депутати, які виставляли в мережу фото з вбитими на полюванні тваринами. Оголошенню флешмобу передувало опублікування кандидатами в депутати В. Кальцевим (округ № 24, Дніпропетровщина) та Б. Дубневичем (округ № 118, Львівщина) на персональних сторінках в соцмережах фото з убитими тваринами [5]. Флешмоб підсилювався гаслами активістів про недопущення злочинців до влади, адже злочини проти тварин не менші, аніж проти держави. Отже, прояви політичного акціонізму стали відображенням суспільного запиту на прояв антивладного сарказму, критику нечесних партійних і виборчих ігор.

Отже, глобалізаційні процеси та швидке поширення інформаційних обмінів спричинило розвиток нових форм і практик політичної активності. Інтернет змінив участь громадян, відкривши нові можливості для формування модерної масової політичної поведінки. Традиційні форми електоральної політичної участі змінилися безпосередніми діями громадян у вигляді петицій, маніфестів, відкритих дебатів, блогерства. Особливого значення в електоральних процесах набули такі віртуальні прояви політичної поведінки: астротерфінг, флешмоби, подання та реєстрація петицій, віртуальне голосування, поширення демотиваторів і медіавірусів. Водночас активізувався інтерес громадян до нестандартних форм участі у вигляді застосування театралізованих форм політичної активності.

Список використаної літератури

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. Москва : Серебряные нити, 2001. 416 с.
2. Бауман З. Соціальні мережі – це пастка. URL: <http://zbruc.eu/node/47024> (дата звернення: 01.03.2020).

3. Вдовичин І., Угрин Л., Шипунов Г. Сучасна політична лексика: енциклопедія словник-довідник / за наук. ред. Н.М. Хоми. Львів : Новий Світ-2000, 2015. С. 20.
4. Груєва О. Політичний акціонізм: поняття, форми, досвід використання у політичному процесі. *Політичне життя*. URL: file:///C:/Users/user/Documents/pollife_2018_1_5.pdf (дата звернення: 08.02.2020).
5. Дубневич та Кальцев – вбивці тварин: активісти почали флешмоб #КандидатиВбивціТварин. *Інформаційне агентство «УНІАН»*. URL: <https://www.unian.ua/elections/10618185-dubnevich-ta-kalcev-vbivci-tvarin-aktivisti-pochali-fleshmob-kandidatvibvicitvarin-foto-18.html> (дата звернення: 20.02.2020).
6. Е-петиції до ВРУ: підсумки 2017 року. Відділ демократії і врядування Місії USAID в Україні, Молдові та Білорусії в межах проекту «Програма Рада: ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ПІДЗВІТНІСТЬ, ДЕМОКРАТИЧНЕ ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО». URL: <https://radaprogram.org/radanews/e-petyciyi-do-vru-pidsumky-2017-roku> (дата звернення: 09.02.2020).
7. Єсімов С., Бондаренко В. Транспарентність як принцип діяльності органів публічного управління в умовах використання інформаційних технологій. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 1. С. 42–49.
8. Закарпатська УНП провела бульбашковий флешмоб. *Інтернет-видання «Закарпаття онлайн Beta»*. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/53985-Zakarpatska-UNP-provela-bulbashkovyi-fleshmob-FOTO> (дата звернення: 22.02.2020).
9. Зменшення кількості депутатів Верховної Ради України до 100 осіб № 22/053544-еп. *Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/53544> (дата звернення: 12.02.2020).
10. Куценко Є. Феномен виборчих акціотехнологій: сутність і практика застосування в електоральних кампаніях в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса*. 2014. № 2. С. 287–305.
11. На Чернігівщині кандидати використовують Icebucketchallenge для креативного піару. *Громадянська мережа «ОПОРА»*. URL: <https://www.oporua.org/news/vybory/parlamentski-vybory/pozachergovi-vybory-do-verkhovnoyi-radi-2014-roku/6068-nachernigivshchyni-kandyaty-vykorystovujut-icebucketchallenge-dlja-kreatyvnoho-piaru> (дата звернення: 12.02.2020).
12. Наша Україна проводить під Українським домом флешмоб з вимогою визнання ОУН-УПА. *Korrespondent.net*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1406116-nasha-ukrayina-provodit-pid-ukrayinskim-domom-fleshmob-z-vimogoyu-viznannya-oun-upa> (дата звернення: 07.02.2020).
13. Половинчак Ю. Особливості інтерактивного простору соціальних медіа в контексті реалізації маніпулятивних технологій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса*. 2015. № 5. С. 183–193.
14. Ситник Ю. Мем-політика. *OSP UA.info*. URL: <http://osp-ua.info/lastnews/5650.html> (дата звернення: 03.02.2020).
15. Скасувати бюджетне фінансування політичних партій в Україні № 22/066668-еп. *Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/66668> (дата звернення: 12.02.2020).
16. Справу про незаконне збагачення народного депутата від Радикальної партії можуть передати ДБР. *TCH. Офіційна сторінка*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/vid-kilkosti-listiv-na-poshti-nedotorkannist-ne-spade-u-gpu-zaklikali-ne-vlashtovuvati-fleshmobi-protimosiychuka-1296189.html> (дата звернення: 21.02.2020).
17. Флеш-протест-моб «Повернись до влади спиною». Івано-франківський демократичний альянс. *Офіційна сторінка*. URL: <https://drive-alliance.at.ua/news/2008-12-18-17> (дата звернення: 03.02.2020).

18. Чемеркін С. Інтернет-мем – що це? Мова засобів масової комунікації. *Культура слова*. 2015. № 82. С. 113–116.
19. Stolle D. Young People and Political Consumerism. URL: https://www.academia.edu/2833361/Young_People_and_Political_Consumerism (дата звернення: 01.02.2020).
20. Wellman B. Physical Place and Cyber Place: The Rise of Personalized Networking. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2001. № 25 (2) S. 227–252.

**MOBILIZATION POTENTIAL
OF THE INNOVATIVE FORMS AND PRACTICES OF THE PARTICIPATION
OF CITIZENS IN THE PARLIAMENTARY ELECTORAL PROCESSES 1998–2019**

Maria Rozik

*Lesya Ukrainka Eastern-European National University,
Faculty of History, Department of Political Science and Public Administration
Shopena str., 24, 43021, Lutsk, Ukraine*

Modern society is closely connected with the Internet environment resulting in an active influence of the cyberspace on the formation of political trend and behavior of the individual, their political identity. Means of communication have both positive (leveling of geographic, racial, age factors, development of new way of asynchronous communications) and negative effect which can be seen in the formation of mass political behavior in cyberspace with its further bringing into real life, displaying behavior forms of unconventional nature.

Willingness of citizens to express their needs and defend the interests manifested itself in the search of new ways of action with adaptation to current living conditions. The traditional forms of political participation such as voting at elections, demonstrations, social movements, have been supplemented with the trendy kinds of political activities of citizens: from signing online petitions to organization of political flash mobs. Today, the widespread types of mass political behavior are the direct actions of citizens in the form of filing complaints and manifestos, conducting talk shows and debates, use of blogging as means of communication for political purposes.

The paper investigated that a change of forms and means of communication has contributed to the mobilization of different social groups in the Internet (youth, “middle class”, “élite”, pensioners; women/men, the poor/the rich, urban area/rural areas, higher/secondary education etc.). This is why, the sites of public authorities, political forces and some politicians become interactive more and more. The static content, one-sided information give way to space of public communication that allows the users to put questions, send comments, participate in the discussion forums, public opinion survey, and subscribe to news.

The study confirmed the assumptions about change of the traditional forms of electoral political participation of citizens of Ukraine to direct actions in the form of petitions, manifestos, blogging. In the electoral processes, such virtual demonstrations of political behavior have assumed a special importance as astroturfing, flash mobs, filing and registering petitions, virtual voting, spreading demotivators and media-viruses. At the same time, the interest of citizens in the non-standard forms of participation by way of usage of theatrical forms of political activism has become more intense.

Key words: political mobilization, mobilization technologies, electoral behavior, flash mob, e-mobilization, electronic petition, astroturfing, media-viruses, political actionism.

УДК 321(477.8)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.25>

ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВІЗІЯХ МИХАЙЛА КЛОДЗІНСЬКОГО ТА ДМИТРА МИРОНА

Тарас Стародуб

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна*

Геополітичне становище України залишає для неї потенційно можливою роль головного актора у регіоні Центральної та Східної Європи. Проте, на превеликий жаль, протягом понад двадцяти років цьому надважливому, стратегічному питанню керівництво Української держави не надавало жодного значення.

З цього приводу досить цікавими та актуальними видаються геополітичні візії Михайла Клодзінського та Дмитра Мирона, які у своїх працях визначали місце та роль Української держави в геополітичному регіоні Центрально-Східної Європи.

Відтак Михайло Клодзінський і Дмитро Мирон у своїх геополітичних візіях відводять Україні місце країни-лідера Центрально-Східної Європи та Балто-Чорноморського регіону. Для реалізації цього стратегічного геополітичного завдання Україні необхідно розвивати активну зовнішньополітичну діяльність у напрямку від Балтики по Кавказ і Балкани, розвиваючи концепцію балтійсько-кавказького порозуміння зі спиранням на Балкани і Чорне море, де головним стратегічним союзником України має стати Туреччина.

Водночас головним супротивником України в цьому геополітичному просторі є Росія, яка намагається знищити геополітичний потенціал Української держави, її надвелике значення в гарантуванні стабільності та безпеки в геополітичному просторі Східної Європи.

Мислителі-націоналісти також наголошують, що геополітична значимість України залежить виключно від внутрішніх сил української нації, від її здатності організовано протистояти зовнішній загрози з боку Росії. А для цього необхідно бути сильними не тільки над Дніпром, але загалом у геополітичному регіоні Східної Європи. Тому необхідно створити боєздатний військово-морський флот і військово-повітряні сили, консолідувати та мобілізувати внутрішні сили нації, і лише тоді будуть відкриті вільні морські шляхи перед українським прапором.

Після військової агресії Російської Федерації на східні території нашої держави та анексії Криму останньою гостро активізувалося питання щодо геополітичного напрямку розвитку української зовнішньої політики у регіоні Центральної та Східної Європи.

У 20–30-х рр. ХХ ст. під час національно-визвольної боротьби українців за свою незалежність супроти Москви та Варшави у працях практиків і теоретиків українського націоналізму, зокрема Михайла Клодзінського та Дмитра Мирона, визріли досить оригінальні геополітичні моделі майбутнього України, які не втратили своєї актуальності і до сьогодні.

Ключові слова: геополітика, націоналізм, Східна Європа, Михайло Клодзінський, Дмитро Мирон, Українська держава.

Питання геополітичної значимості України у регіоні Центральної та Східної Європи актуалізувалися після військової агресії Російської Федерації на східні території нашої держави та анексії Кримського півострова останньою. Адже геополітичне становище України залишає для неї потенційно можливою роль головного актора в цьому регіоні. Проте, на превеликий жаль, протягом понад двадцяти років цьому надважливому

стратегічному питанню керівництво Української держави не надавало жодного значення. Хоча ще у 20–30-х рр. XX ст. під час національно-визвольної боротьби українців за свою незалежність супроти Москви та Варшави у працях практиків і теоретиків українського націоналізму визріли досить оригінальні геополітичні моделі майбутнього України, які не втратили своєї актуальності і до сьогодні.

З цього приводу досить цікавими та актуальними видаються зовнішньополітичні орієнтири Михайла Клодзінського та Дмитра Мирона, які у своїх працях визначали місце та роль Української держави в геополітичному регіоні Центрально-Східної Європи.

Метою статті є визначити головні геополітичні загрози для України в регіоні Центрально-Східної Європи та головні зовнішньополітичні стратегії стримування перманентної військової агресії з боку Російської Федерації; з'ясувати зовнішньополітичні орієнтири Української держави в її геополітичному розвитку та становленні як провідного актора у Східній Європі, передусім у контексті змагань за лідерство в Балто-Чорноморському регіоні.

Зовнішньополітичні орієнтири та геополітичні погляди теоретиків українського націоналізму 20–30-х рр. XX ст. досліджували О. Баган [1], П. Мірчук [2], В. В'ятрович [3], М. Посівнич [4], О. Зайцев [5], Г. Касьянов [6] та інші вчені. Однак вищезгаданими науковцями не досить дослідженим є цілісний погляд на геополітичні візії практиків і теоретиків українського націоналістичного руху у міжвоєнний період XX ст.

У своїй праці «Українська воєнна доктрина» Михайло Клодзінський наголошує, що саме геополітичне становище України змушує нас бути у стані постійної бойової готовності, оскільки ми розташувалися на грані двох світів – Азійського і Європейського. Постійна загроза для нашої державності була і буде з Півночі. І хоча немає уже кочових народів печенігів і половців, але є москалі – це, на думку Клодзінського, «мабуть остання орда в Європі з азійською степовою психікою» [7, с. 27].

Тому перед українською нацією стоять велика відповідальність і водночас величезне завдання, яке ми покликані виконати – встановити своє лідерство над Чорним і Каспійським морями і збудувати на межі двох континентів центр нової світової цивілізації. Отже, станом на сьогодні ця боротьба за опанування Чорним і Каспійським морями продовжується в черговому російсько-українському військовому протистоянні, як і тисячоліття тому, але вже в інший спосіб, який має іншу форму, але методи виглядають більш жорстокішими та підступнішими.

Зі свого боку Дмитро Мирон у своїй праці «Ідея і чин України» зазначає, що це протистояння між Москвою і Києвом є епохальним явищем не лише для самої України, але і для усіх країн Східної Європи, які зазнають постійного тиску з боку імперської політики Росії. Перемога України в цьому протистоянні гарантуватиме відновлення балансу сил у цьому геополітичному регіоні та допоможе ефективно перебудувати Східну Європу на основі національного принципу рівноправності всіх незалежних держав між Балтикою, Чорним морем і Каспієм [8, с. 303].

Адже, як зазначає полковник Клодзінський, сьогоднішня війна між Російською Федерацією та Україною не повинна дивувати нас та інших країн Європейського континенту. Всі повинні нарешті зрозуміти, що ми сьогодні, як і століття до того, захищаємо європейську культуру та європейські цінності від ворожих та експансивних ідей Москви. Українська нація повинна бути свідомою свого історичного покликання – зупинити російську агресію, забезпечити свою першість у цьому надважливому для України геополітичному просторі Східної і Центральної Європи та гарантувати безпеку і рівноправну міжнародну співпрацю в цьому регіоні.

Тому Російська Федерація ставить перед собою головне геополітичне завдання – знищити матеріальні і духовні надбання українців, зламати військову силу Української держави і, відповідно, відкрити простір для своєї геополітичної експансії на весь Європейський континент.

Як зазначає Михайло Клодзінський, сьогодні Україна продовжує боротьбу за свою незалежність і своє геополітичне домінування на Сході Європи у військовому протистоянні з Росією, яка є духовною загрозою для всього цивілізованого світу. І в цій боротьбі Україна повинна здобути перемогу і виконати своє історичне призначення – стати геополітичним центром Східної Європи.

Геополітичну значимість України в цьому геополітичному регіоні добре розуміє Російська Федерація, тому що шлях на Схід Європи пролягає через Київ. Щоб отримати геополітичне лідерство у Східній Європі, як наголошує полковник Клодзінський, необхідно підкорити та завоювати Київ, поневолити український народ духовно та знищити його фізично [7, с. 40].

Михайло Клодзінський також звертається до країн Західної Європи, зазначаючи, що ми знаємо та усвідомлюємо свої обов'язки перед ними, але і Європейське співтовариство, у свою чергу, повинно розуміти, чим вони нам зобов'язані.

З цього приводу М. Клодзінський наводить історичні паралелі і ставить запитання: де були Європейські країни, коли найбільша, небачена до цього часу, військова сила цілої Середньої Азії під проводом Батухана вторглася в Україну та заповонила цілу Східну Європу? Тут варто зазначити, що основні звинувачення адресувалися в сторону Польщі, яка у 20–30-х рр. окупувала Західну Україну. З цього приводу Клодзінський зазначає, що тоді як українці рятували європейську цивілізацію від неминучої руїни, Москва та Варшава: «Росли та розвивалися за нашими плечима. Будували дерев'яну Москву або католицькі костельки і ретельно готувалися до нападу на нас» [7, с. 39].

Автор «Української воєнної доктрини» стверджує, що Україна має вести самостійну зовнішньополітичну діяльність, щоб не узалежнювати свого геополітичного вектора розвитку від європейської або світової політики. Але коли в протистоянні з Московією українські зовнішньополітичні та безпекові інтереси знайдуть підтримку та будуть відповідати інтересам країн Європейського співтовариства, то це тільки підкреслить геополітичну значимість українського питання та надасть йому ваги світового значення.

Власне, Дмитро Мирон також акцентував у своїх працях увагу на внутрішній готовності українців до боротьби з московською агресією, переважно спираючись на власні сили української нації. Він наголошував, що геополітичний розвиток та успіх у російсько-українському протистоянні залежить виключно від внутрішньої сили української нації та її здатності протистояти московському агресорові. Саме внутрішня готовність українців до боротьби, бойовий стан його збройних сил буде вирішальним чинником у протистоянні з Московією, а зовнішня допомога буде також вагомим чинником, але не вирішальним. Дмитро Мирон стверджує, що сподіватися тільки на зовнішню підтримку – це значить унезалежнювати економічно та політично свою внутрішню та зовнішньополітичну діяльність від міжнародних партнерів.

Власне, Михайло Клодзінський із цього приводу стверджує: «Ніхто безкорисної допомоги нам не надасть, і народ, який у своїй боротьбі сподівається тільки на зовнішню допомогу, є слабшим відвратно-пропорційно від використаної чужої допомоги» [7, с. 40].

Полковник Клодзінський проводить історичний аналіз щодо успішної зовнішньополітичної діяльності Київської Русі, яка розвинула свою геополітичну могутність і свій військовий потенціал до небачених розмірів завдяки переважно опануванню Чорним

та Азовським морями, Кавказом і Каспієм із Волгою. Тому він доходить висновку, що Українська держава повинна розвивати свій геополітичний потенціал наслідуючи зовнішньополітичні та військові успіхи Київської великодержави: «Міцно закріпити свої позиції в Чорному морі і на Кавказі аж по Волгу. І такий замкнений геополітичний простір стане одним цілим географічно-політичним утворенням, від існування якого залежить не тільки незалежність та безпека української нації, але і саме питання “бути чи не бути”» [7, с. 41].

Михайло Клодзінський вважає, що Київ для реалізації цього зовнішньополітичного вектора повинен розробити загальну геополітичну стратегію, відповідну військову, політичну, економічну і навіть релігійну концепцію розвитку для всього регіону Східної Європи й суміжних із нею держав Азії. В такий спосіб Україна зможе розширити свої геополітичні сфери впливу до Алтаю і Джунгарії, а отже – об’єднати цей величезний геополітичний простір з Європою політично, економічно та культурно, і виконати своє історичне призначення – «стати на грані двох світів».

Сьогодні фактично такий геополітичний задум Клодзінського, але в значно менших географічних масштабах Україна виконує у вигляді створеного ГУУАМ – союзу Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану і Молдови, де однозначно провідну роль покликана виконувати Українська держава. Проте керівництво України за всі роки нашої незалежності не приділяло достатньої уваги цьому надважливому геополітичному проєктові, який охоплює географічний простір Чорномор’я та Прикаспію.

Дмитро Мирон дотримується такої самої думки у своїх геополітичних візіях, що й Дмитро Клодзінський, і більш детально розкриває їх. Він зазначає, що Україна зможе зупинити агресивну політику Москви на Південь і до Чорного моря тільки тоді, коли встановить свої геополітичні впливи на Передкавказзі, на Каспії і далі на Схід у Туркестані.

Автор праці «Ідея і чин України» вважає головним завданням для зовнішньої політики України на Кавказі – сприяти у створенні незалежних кавказьких держав, щоб вони не стали небезпечним зняряддям зовнішніх сил проти України, але постійно перебували в арсеналі української зовнішньої політики.

Дмитро Мирон одночасно стверджує, що в геополітичних інтересах України має бути концепція незалежної держави Туркестану, Казахстану та Ідель-Уралу. Також він розглядає можливість створення в Сибіру самостійної держави, де українські поселенці стануть її основою. Для реалізації такого геополітичного плану в цьому регіоні Дмитро Мирон розглядає союзником Японію, якій потрібна сильна Україна, щоб витіснити російські сфери впливу з Азії. Він переконаний, що тільки сильна, незалежна Україна зможе забезпечити та гарантувати незалежність кавказьких народів.

Важливість співпраці України з тюркськими народами, які зазнають постійних утисків із боку Москви, залишається надто актуальною для сучасної зовнішньополітичної діяльності нашої держави. Адже їхнє географічне розташування, а це гігантський пояс від Туреччини до Тугви-Уйгрії, служить надійним щитом від експансивної московської політики в південному напрямку. Це ще раз підкреслює нагальність українського зовнішньополітичного вектора розвитку для укріплення поки що аморфного об’єднання ГУУАМ та зміцнення співпраці його членів. Україна повинна направити всі свої дипломатичні зусилля для посилення ролі ГУУАМ у Чорноморському геополітичному просторі, щоб трансформувати його в більш широке Чорноморське об’єднання.

Адже очевидним залишається той факт, що саме сучасна Українська держава зазнала військової агресії з боку Москви, а саме – з південного-сходу, тобто з кавказького напрямку. Однозначно, що Російська Федерація не змогла б анексувати Кримський півострів і розпочати військову агресію на Донбасі, якби перед нею постала реальна загроза

щодо незалежності кавказьких народів. Тому геополітичні візії Дмитра Мирона щодо кавказького напрямку сьогодні, як ніколи, зберігають свою суперактуальність для геополітичних пріоритетів сучасної Української держави.

Дмитро Мирон зауважує, що під час реалізації своїх геополітичних намірів щодо кавказького напрямку Україна може зіткнутися з геополітичними інтересами Туреччини, яка захоче зберегти свої впливи в цьому важливому для неї геополітичному регіоні. Проте Україну і Туреччину більше об'єднуюватимуть їхні спільні економічні та безпекові інтереси в Чорноморському регіоні, щоб протистояти експансивній політиці Росії. На думку Олега Багана, Дмитро Мирон добре розумів головне стратегічне завдання для української нації на Чорному морі – розв'язати проблеми стосунків із Туреччиною і разом почати будувати міцний геополітичний бастион спільного домінування в Чорноморському просторі [9].

Михайло Клодзінський також приділяє особливу увагу у своїх геополітичних візіях дружнім взаємовідносинам між Україною та Туреччиною. Він також наголошує, що, будувачи свою співпрацю з Туреччиною, Україна не повинна наслідувати московської імперіалістичної політики щодо Турецької держави.

Загострення протиріч між Туреччиною та Російською Федерацією на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин щодо Сирійського питання надають додаткові можливості Україні для геополітичного зближення з Туреччиною. Такий розвиток міжнародних подій надає можливість українській дипломатії використати ці протиріччя для створення спільного українсько-турецького оборонного союзу на противагу агресивній політиці Москви, до якого зможуть долучитися інші країни Чорноморського регіону. Зовнішньополітична активність української дипломатії в цьому напрямі зможе консолідувати всі Причорноморські держави до утворення Союзу Чорноморських країн, про необхідність якого постійно наголошували у своїх працях теоретики та практики українського націоналізму у 20–30-х рр. ХХ ст.

Важливе місце в геополітичних пріоритетах України автор праці «Ідея і чин України» відводив Білорусі, яка тільки у співпраці з Україною зможе розвинути свій геополітичний та економічний потенціал, на відміну від такої співпраці з Росією, яка своєю імперською політикою постійно пригноблюватиме економічний і культурний розвиток Білорусі. Останні події у взаємовідносинах між цими двома державами підтверджують думки Дмитра Мирона. Адже навіть такий лояльний до російської політики білоруський президент Олександр Лукашенко пішов на конфронтацію з Москвою, щоби зберегти незалежність Білорусі від неминучого політичного та економічного союзу, звичайно з центром у Москві. Знову ж таки такий розвиток міжнародних подій надає керівництву Української держави додаткові аргументи та маневри для зовнішньополітичної діяльності щодо зближення Білорусі та України та вироблення спільних заходів із стримування російської агресії.

Але в цьому випадку, як і в ситуації з російсько-турецьким конфліктом, необхідна політична воля керівництва України та її здатність рішуче та ефективно реагувати на міжнародні геополітичні виклики задля реалізації зовнішньополітичних інтересів України.

Дмитро Мирон зазначає, що геополітична значимість України залежить виключно від внутрішніх сил української нації, від її здатності організовано протистояти зовнішній загрозі з боку Росії.

Михайло Клодзінський із цього приводу зазначає, що зупинити московську агресію може тільки адекватна військова відповідь з української сторони. А тому, щоби зупинити імперські плани Москви, необхідно бути сильними не тільки над Дніпром, але в цілому геополітичному регіоні Східної Європи. А для цього необхідно створити боєздатний військово-морський флот і військово-повітряні сили, і лише тоді будуть відкриті вільні морські шляхи перед українським прапором.

Дмитро Мирон у своїх працях відводить місце також для співпраці між Україною і Балтійськими та Скандинавськими країнами, яких об'єднують з Україною спільний інтерес у стримуванні російської агресії, а також взаємовигідні торговельні відносини. Він вважає, що Україна своєю зовнішньополітичною присутністю на Балканах здатна втримати рівновагу сил у цьому важливому для України геополітичному регіоні. Адже Україну поєднують із Балканськими державами давні історичні, політичні, культурні та економічні інтереси.

Отож мислителі-націоналісти Михайло Клодзінський та Дмитро Мирон у своїх геополітичних візіях відводять Україні місце країни-лідера Центрально-Східної Європи та Балто-Чорноморського регіону.

У процесі історичного розвитку Україна отримала непримиренного геополітичного супротивника – Росію, з якою перманентно перебуває у стані конфлікту, що диктує необхідність постійної готовності до адекватної військової відповіді.

Україна повинна розвивати активну зовнішньополітичну діяльність у напрямку від Балтики по Кавказ і Балкани, розвиваючи концепцію балтійсько-кавказького порозуміння в оперті на Балкани і Чорне море, де головним стратегічним союзником України має стати Туреччина. На думку теоретиків українського націоналізму, Україна повинна стати провідним чинником у формуванні Балто-Чорноморського союзу, який стане головною дієвою протипагою експансивній політиці Москви в регіоні Центрально-Східної Європи.

Список використаної літератури

1. Баган О. Актуальна націософія: теоретичні, культурологічні, геополітичні, історіософські аспекти. Львів : ЛА «Піраміда», 2016. 672 с.
2. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1: 1920–1939 / за ред. Степана Ленкавського. Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк : Українське видавництво, 1968. 639 с.
3. В'ятрович В. Основні принципи зовнішньої політики ОУН. *Український визвольний рух*. 2004. Збірник 3. С. 16–29.
4. Посівич М. Формування зовнішньої політики ОУН (1929–1939). *Націоналістичний портал*. 2018. URL: <http://ukrnationalism.com/history/3096-formuvannia-zovnishnoi-polityky-oun-1929-1939.html>.
5. Зайцев О. Ідеологія і політична стратегія ОУН до 1939 року. 2012. URL: <http://er.usu.edu.ua/handle/1/890>.
6. Касьянов Г. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз. 2009. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Kasianov/Ideolohia_OUN.
7. Клодзінський М. Українська воєнна доктрина. Торонто, 1957. 63 с.
8. Мирон Д. Ідея і чин України / упор. В. Рог. Київ : УВС ім. Ю. Липи, 2017. 316 с.
9. Баган О. Актуальність державницьких націоналістичних концепцій у творчості Дмитра Мирона. *Націоналістичний портал*. 2016. URL: <http://ukrnationalism.com/history/1899-aktualnist-derzhavnytskykh-natsionalistychnykh-kontseptsii-u-tvorchosti-dmytra-myrona.html>.
10. Баган О. Українська понтида. Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич : Коло, 2002. 192 с.

WAYS TO COUNTERACT RUSSIAN AGGRESSION IN GEOPOLITICAL VISIONS OF MYKHAYLO KLODZINSKIY AND DMYTRO MYRON

Taras Starodub

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Stepan Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine*

Ukraine's geopolitical position leaves it with a potentially possible role as a major actor in the CEE region. However, unfortunately, for over twenty years, the leadership of the Ukrainian state has not given any importance to this crucial, strategic issue.

The geopolitical visions of Mykhaylo Klodzinskiy and Dmytro Myron seem to be very interesting and relevant in this regard, defining in their works the place and role of the Ukrainian state in the geopolitical region of Central and Eastern Europe.

Thus, Mykhaylo Klodzinskiy and Dmytro Myron, in their geopolitical visions, assign Ukraine the position of the country leader of Central and Eastern Europe and the Baltic-Black Sea region. In order to fulfill this strategic geopolitical task, Ukraine needs to develop active foreign policy activities in the Baltic Sea to the Caucasus and the Balkans, developing the concept of Baltic-Caucasian understanding in the Balkans and Black Sea, where Turkey should become the main strategic ally of Ukraine.

At the same time, Ukraine's main adversary in this geopolitical space is Russia, which seeks to destroy the geopolitical potential of the Ukrainian state, its overriding importance in guaranteeing stability and security in the geopolitical space of Eastern Europe.

Nationalist thinkers also emphasize that Ukraine's geopolitical importance depends solely on the internal forces of the Ukrainian nation, its ability to withstand the external threat from Russia. And for this it is necessary to be strong not only over the Dnipro, but in the whole geopolitical region of Eastern Europe. Therefore, it is necessary to create a capable navy and air force, to consolidate and mobilize the internal forces of the nation, and only then will open free shipping routes in front of the Ukrainian flag.

Following the military aggression of the Russian Federation on the eastern territories of our country and the annexation of Crimea to the latter, the question of the geopolitical direction of the development of Ukrainian foreign policy in the region of Central and Eastern Europe was intensified.

In the 20–30's of the twentieth century, during the national liberation struggle of Ukrainians for their independence against Moscow and Warsaw in the writings of practitioners and theorists of Ukrainian nationalism, in particular Mykhaylo Klodzinskiy and Dmytro Myron, matured rather original geopolitical models of the future of Ukraine, which have not lost their relevance to this day.

Key words: geopolitics, nationalism, Eastern Europe, Mykhaylo Klodzinskiy, Dmytro Myron, Ukrainian state.

УДК 322.2

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.26>

АМЕРИКАНСЬКА ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ В ПУБЛІЧНІЙ РИТОРИЦІ І ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ДЖ. В. БУША-МОЛ.

Діана Стебляк

*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
факультет міжнародних економічних відносин, кафедра міжнародної політики
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

Соціолог Роберт Белл викликав бурхливу реакцію серед дослідників не тільки в США, але і в інших країнах світу дослідженням поняття «громадянська релігія» наприкінці 1960-х рр., де охарактеризував поняття громадянської релігії в політиці США та країні загалом.

На нашу думку, громадянська релігія – це система переконань, які засновані на релігійній ідеології і деякою мірою на історичному досвіді певного народу, ця система переконань певною мірою об'єднує народ, надає смислу всенародному існуванню, який поміщено в загальну систему координат, і який складається з певних наборів ідей, символів і обрядів, що підтверджують громадянські інститути в суспільстві і об'єднують громадян.

Як зазначає багато науковців, свобода, демократія, рівність, індивідуальні права і людська гідність є тими моральними основами громадянської релігії, загальними істинами, на яких тримається Америка. Якби громадянська релігія в США була прив'язана до однієї релігії, вона б зазначала фіаско в плюралістичному та мультирелігійному американському суспільстві, але американці поширили вплив громадянської релігії і включили в неї всі релігії, крім атеїзму. Тобто американська громадянська релігія стала релігією, яка належала як до католиків, баптистів, іудеїв, так і до інших релігійних напрямів.

Американські президенти чітко виокремлювали роль держави і церкви в суспільстві та їхнє взаємодіювання в справі одна одної. Але тоді президенти включали релігію у свою риторику, не був винятком і Дж. Буш-мол.

У статті досліджено роль і місце громадянської релігії в американському суспільстві. Описано поняття «громадянська релігія». Охарактеризовано особливості громадянської релігії в працях різних учених: сутність громадянської релігії в політиці Дж. Буша-мол.; роль релігії в промовах президента; роль релігійних промов і риторики в політичній практиці Дж. Буша-мол. як президента Сполучених Штатів Америки.

У статті досліджено праці провідних учених, які досліджували основи громадянської релігії в США. Проаналізовано погляди Р. Белла щодо розвитку поняття громадянської релігії. У статті описано роль і місце громадянської релігії в різних сферах життя в США, насамперед у політиці.

Ключові слова: громадянська релігія, президенти, церква, США, Дж.В. Буш-мол.

Постановка проблеми. Громадянська релігія має велике значення в США. Проблема трактування поняття «громадська релігія» триває дотепер. Дискурс щодо ролі та місця «громадянської релігії» в США так само триває в наукових колах не лише США, але й інших країн світу. На нашу думку, велике значення має дослідження громадянської релігії в риториці, виступах і політичній практиці Дж.В. Буша-мол.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато вітчизняних і зарубіжних учених досліджувало це питання. Серед них – П.І. Касаткін, К.А. Ібрагімова, Рональд Вір, Джон фон Гейкінг, Крістіна Е. Кері, Р. Белл та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питання громадянської релігії є дослідженим у науковій сфері, але дискусійним залишається трактування поняття громадянської релігії та роль громадянської релігії в політичній діяльності Дж. Буша-мол.

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати поняття «громадянська релігія», описати її вплив під час президентства Дж.В. Буша-мол., особливості її в американському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Громадянська релігія – це певна група релігійних цінностей, обрядів, символів і понять, за допомогою яких забезпечується національна та політична «єдність» країни. У США, на нашу думку, громадянська релігія – це релігія, яка є об'єднуючим фактором, який зближує націю, незалежно від віросповідання, на основі загальних символів віри та релігійних ритуалів і ідей, які приймаються більшою частиною населення США як священні і за допомогою цього об'єднують націю в єдине ціле; важливою рисою громадянської релігії в США є її зв'язок із державною владою.

Інші вчені розглядають суть громадянської релігії «...як культ держави, в центрі якого є ідея особливості американської нації» [5, с. 82].

Уперше термін «громадянська релігія» виник у XVIII столітті. Ж.-Ж. Руссо, один із представників Просвітництва, увів цей термін у своїй праці 1771 р. «Про загальний договір, або принципи політичного права», а саме в розділі VIII «Про громадянську релігію».

Хоча деякі дослідники, серед них – П.І. Касаткін і К.А. Ібрагімова (стаття «Громадянська релігія» в США і відображення її цінностей в американському законодавстві»), зазначають, що Ж.-Ж. Руссо не можна назвати винахідником громадянської релігії, тому що «...це поняття тим чи іншим чином вже було притаманне більшості стародавніх суспільств» [3, с. 94].

Ці ж дослідники зазначають, що вперше саме проблема «громадянської релігії та американського законодавства була зачеплена в статті Р. Белла «Громадянська релігія в Америці» (1967 р.)» [3, с. 94].

Леонід Кондратик у статті «Концепція громадянської релігії Роберта Белла: pro et contra» зазначає, що Р. Белл «...розглядав релігію, як символічну модель, яка формує людський досвід – як пізнавальний, так і емоційний...» [4, с. 31], також Р. Белл виділяв, що у своїй еволюції релігія проходить п'ять етапів:

- примітивний;
- архаїчний;
- історичний;
- ранньосучасний;
- сучасний.

Важливим тут, як зазначає Р. Белл, є перехід від ранньосучасного до сучасного, адже зростає рівень благополуччя й освіти, і для людини «...центром уваги стає питання про смисл життя», а для Р. Белла, як зазначає Леонід Кондратик, «...питання смислу – сфера релігії...» [4, с. 31].

Сам Белл у своїй статті пояснює термін «громадянська релігія» так: релігія, яка поєднує всіх членів американського суспільства, незалежно від їхнього віросповідання і того, до якої конфесії вони належать, на основі інституалізованих символів і ритуалів, в яких знайшли вираження як суспільні, так і особисті погляди. І, на нашу думку, ці погляди зміцнили національну солідарність [12]. «Громадянська релігія» стала, на нашу думку, «кодом американської нації», який об'єднує її, цей код використовують президенти, адже практично в кожному зверненні посилаються на «Бога» чи іншу «божественну силу»,

кандидати під час виборів апелюють до американського суспільства «як нації під Богом» зі словами: «Боже, благослови Америку».

Вілфред М. Макклай зазначає, що порівнює громадянську релігію як «клей, який зв'язує разом суспільство через добре організовані символи, ритуали, святкування» [10, с. 472].

А громадянська релігія в США орієнтована на трактування американської унікальності, унікальності їхнього соціально-історичного досвіду, вона стає виправданням Америки як «вибраною божою» країною, і на основі цього мають перевагу над іншими, як зазначає І.Є. Задорожнюк [2].

Громадянська релігія в США завжди мала історичне значення для розвитку і формування країни та суспільства. Президенти США, виступаючи перед публікою, апелювали до Бога, тлумачачи його волю, відповідно, деякою мірою беручи на себе роль «пророка». Наприклад, Дж. Буш-мол., коли віддав наказ про початок війни в Іраку для захисту іракського народу від диктатури, вбачав місію американського народу перед Богом у веденні боротьби проти тероризму [6, с. 52–64].

Дж.В. Буш-мол. не лише тоді, але із самого початку своєї президентської кампанії звертався до релігійної риторики. Дж. Вокер Буш (1946 р.) – 43-й президент США, син 41-го президента США. Під час виборчої компанії у 2000 р. перевага була на стороні кандидата від Демократичної партії Альберта Гора (випускник Гарварду, досвід роботи конгресмена (1976–1984 рр.), сенатора (1984–1993 рр.) і до того ж віцепрезидента в адміністрації одного з найбільш успішних і популярних президентів Б. Клінтона. Кандидат від Республіканської партії Дж. Буш-мол. досить уступав своєму конкуренту. По-перше, його стаж був уп'ятеро менший; по-друге, у великій політиці Дж. Буш лише з 1994 р.; по-третє, став губернатором у Техасі за досить жорсткої боротьби. Але він переміг, Гор не був настільки харизматичний, як Дж. Буш-мол., і хоча багато хто стверджував, серед них і Фарід Закарій, що його успіх був перш за все успіхом його сім'ї, що батько доклав багато зусиль до того, щоб він був вибраним кандидатом від Республіканської партії, і він був «своїм хлопцем» в політиці, але його конкурент не маніпулював цим, адже Альберт Гор також був політиком у другому поколінні, та його батько також був політиком, тож він також був «своїм хлопцем» на політичній арені США. Які ж основні переваги були в Дж. Буша? Адже його супротивник Альберт Гор був досвідченішим і мав практично такі ж переваги. По-перше, на нашу думку, Дж. Буш-мол. був харизматичним, на відміну від Альберта Гора, і це було важливо. По-друге, Альберт Гор представив себе як наступника політики Білла Клінтона, але водночас поєднував і свою політичну лінію, і це було б добре, якби не один факт: за Біллом Клінтоном простягався «шлейф зради» в США, а Дж.В. Буша-мол. в результаті політичної кампанії позиціонували як «свого хлопця» і захисника традиційних цінностей, сімейних цінностей. Отже, всі його недоліки трансформували в переваги. Проблеми з батьком у Дж.В. Буша-мол. представили як те, що він звичайна людина, мовляв, із ким не буває. Немає досвіду – він новий у політиці. А компенсували це кандидатом на пост віцепрезидента, в якого досвіду роботи у Вашингтоні, в минулому – міністра оборони Річарда Чейні, було хоч відбавляй. До речі, як зазначає П.А. Демідов, 35% виборців зазначили, що для них, виборців Дж. Буша, вибір Річарда Чейні як віцепрезидента став важливим фактором голосування за кандидата від республіканців – Дж. Буша-мол. [1, с. 1–4].

Дж. Буш-мол. із самого початку свого президентства приділяв велику увагу релігії. 20 грудня вибраний президент запросив близько 30 священнослужителів і інших релігійних лідерів, зокрема Першу баптистську церкву, в Остін для того, як він зазначив, щоб обговорити його прихильність державному фінансуванню релігійних міністерств.

«Це не політична зустріч», – заявив Буш журналістам до початку офіційного обговорення. «Це зустріч, щоб почати діалог про те, як змінити життя людей». Він додав, що має намір зосередити увагу на тому, як уряд «може заохочувати, а не перешкоджати релігійним програмам» [7].

Священнослужителі та лідери церков, серед яких – преподобний Вірджиліо Елізонд, єпископ Карлтон Пірсон та інші – зазначали після зустрічі, що це «прорив» у розвитку підтримки державою релігійних міністерств [7].

Але далеко не всі оцінили те, що президент через декілька тижнів після свого вибрання зробив такий крок. Серед них і Баррі Лінн, виконавчий директор організації «Об'єднані американці за розділення церкви і держави», який зазначив, що його затурбувало, що одна з перших офіційних дій «... Буша в ролі президента був напад на Першу поправку». І, проаналізувавши цю подію, він зробив висновок: «Це явна ознака того, що протягом наступних чотирьох років конституційна стіна між релігією і урядом повинна піддатися постійному похитуванню з боку Білого дому» [7].

Дж. Буш-мол. підтримував програму «Благодійний вибір», в межах якої релігійним організаціям надавалося право отримувати кошти від держави для заняття соціальною допомогою та іншою, ця програма змінила Закон про реформування соціального забезпечення [7].

Дж. Буш-мол. ще під час своєї передвиборчої компанії зрозумів, що громадянська релігія може бути механізмом, який об'єднує суспільство, таким чином він згодом звернув увагу на те, що підтримка релігійних організацій, як, наприклад, у межах «благодійного вибору» є важливою. Під час виступу в червні 2002 р. для Південної Баптистської конвенції він зазначив: «... Ми з вами ділимо спільні зобов'язання. Ми віримо у виховання культури життя, а шлюб і сім'я – це сакральні інститути, які слід зберігати та зміцнювати. Ми вважаємо, що життя – це творіння, а не товар, і що наші діти – це дари, які потрібно любити і захищати. <...> Ми вважаємо, що наш уряд повинен сприймати хороших людей, які працюють у заснованих на вірі благодійних організаціях, як партнерів, а не конкурентів. Ми вважаємо, що дні дискримінацій релігійних установ просто тому, що вони є релігійними, повинні закінчитися» [8, с. 1–2].

Під час свого президентського терміну Дж. Буш-мол. неодноразово використовував релігію та релігійні риторичні звернення чи твердження. 1 вересня 2001 р. у *Vital Speeches of the Day*, Volume LXVII, no. 24 (New York: The City News Pub. Co., 1 Oct. 2001) процитував першу частину Псалму 23:4 «Навіть йдучи долиною тіней смерті, я не боюсь зла тому, що Ти зі мною» [9, с. 975]. Цією фразою президент чітко продемонстрував те, що він є глибоко віруючим.

Роджерс М. Сміт у статті «Релігійна риторика і етика публічного дискурсу: випадок Джорджа Буша» зазначає, що «пророчі» цитати та риторика, яку використовував Дж. Буш, багато дослідників визнають сумнівними і неоднозначними, навіть якщо вони захищають демократію [11].

Висновки. Громадянська релігія є важливою частиною в житті багатьох громадян США. Вагомий внесок у дослідження громадянської релігії зробив Р. Белл. Громадянська релігія в США має свої особливості. Незважаючи на те, що держава і церква в країні відокремлені одна від одної, релігія відіграє велике значення в країні. Президенти США часто використовували релігійну риторика у своїх виступах. Не є винятком і 43-й президент США Дж.В. Буш-мол., який часто використовував релігію і звернення до Бога у своїх виступах. І закінчував їх словами: «Боже, благослови Америку», які вже стали практично частиною промов майже кожного президента США в минулому і тепер.

Список використаної літератури

1. Демидов П.А. Социальный капитал как фактор успешности стратегий кандидатов в президентских кампаниях в США (2000–2008 гг.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-kapital-kak-faktor-uspeshnosti-strategiy-kandidatov-v-prezidentskih-kapaniya-v-ssha-2000-2008/viewer> (дата звернення: 21.03.2020).
2. Задорожнюк И.Е. Гражданская религия в США. : автореф. дисс. Москва, 2008. URL: <http://cheloveknauka.com/grazhdanskaya-religiya-v-ssha> (дата звернення: 20.03.2020).
3. Касагин П.И. «Гражданская религия» США и отражение её ценностей в американском законодательстве. *Право и управление. XXI век*. 2015. №4 (37). С. 94–99.
4. Кондратик Л.Й. Концепція громадянської релігії Роберта Белла: pro et contra. *Соціологічні студії*. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2018. № 2 (13). С. 29–36.
5. Касагин П.И., М.А. Боброва. Развитие концепции «американской гражданской религии». *Международные процессы*. 2016. Т. 14. № 3 (46). С. 81–95.
6. Касагин П.И. Воплощение ценностей американской гражданской религии в публичной риторике и политической практике Дж. Буша мл. и Б. Обамы: сравнительный анализ. *Миссия конфессий*. 2016. № 13 (17). С. 52–61.
7. Church & State Magazine. Church, State And The Bush Administration. URL: <https://www.au.org/church-state/february-2001-church-state/featured/church-state-and-the-bush-administration> (дата звернення: 16.03.2020).
8. Kristina E. Curry. Civil Religion and Pastoral Power in the George W. Bush Presidency. Thesis, Georgia State University, 2007. URL: https://scholarworks.gsu.edu/communication_theses/23 (дата звернення: 17.04.2020).
9. Lauren Frances Turek. Religious Rhetoric and the Evolution of George W. Bush's Political Philosophy. *Journal of American Studies*. Vol. 48. № 4. P. 975–998. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/32F768D5B4780FBDBAE60FA7560F758E/S0021875814000681a.pdf/religious_rhetoric_and_the_evolution_of_george_w_bushs_political_philosophy.pdf (дата звернення: 18.04.2020).
10. Ronald Weed, John von Heyking. Civil Religion in Political Thought: Its Perennial Questions and Enduring Relevance in North America. *Journal of Church and State*. 2011 (Summer). Vol. 53. No. 3. P. 472–474.
11. Rogers M. Smith. Religious Rhetoric and the Ethics of Public Discourse: The Case of George W. Bush. First Published. April 1, 2008. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0090591707312447> (дата звернення: 19.04.2020).
12. Robert N. Bellah. Civil Religion in America. URL: http://www.robertbellah.com/articles_5.htm (дата звернення: 22.03.2020).

**AMERICAN CIVIL RELIGION IN G. W. BUSH'S PUBLIC RHETORIC
AND POLITICAL PRACTICE****Diana Steblak***Uzhgorod National University,**Faculty of International Economic Relations, Department of International Politics**Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

Sociologist Robert Bell provoked a heated reaction among researchers, not only in the United States but also in other countries of the world, by exploring the concept of “civic religion” in the late 1960s, describing the notion of public religion in US politics and country as a whole.

In our view, civic religion is a system of beliefs based on religious ideology and to some extent on the historical experience of a particular people. This belief system unites the people to a certain extent, gives meaning to the nation's existence, which is placed in a common coordinate system, and consists of certain sets of ideas of symbols and ceremonies that are validated by civic institutions in society and unite citizens.

As many scholars point out, freedom, democracy, equality, individual rights, and human dignity are the moral foundations of the civil religion, the common truths on which America holds. If the US civil religion were tied to one religion, it would mark a fiasco in a pluralistic and multicultural American society, but Americans would spread the influence of the civil religion and include all religions except atheism. That is, the American civic religion became a religion that belonged to both Catholics, Baptists, Jews, and other religious backgrounds.

The US presidents clearly emphasized the role of the state and the church in society and their noninterference in each other's affairs. But while presidents included religion in their rhetoric, and G. Bush-Jr. was no exception.

The article examines the role and place of civil religion in American society. The concept of “civil religion” is described. Characteristics of social religion in the writings of various scholars are described. The essence of civic religion in G. Bush's-Jr. politics. The role of religion in the speeches of the president. The Role of Religious Speech and Practical Rhetoric in Political Practice of G. Bush-Jr., as President of the United States of America.

The works of leading scholars who have studied the foundations of civic religion in the United States is examined in the article. The views of R. Bell on the development of the notion of civic religion are analyzed. The article describes the role and place of civic religion in various spheres of life in the United States, especially in politics.

Key words: civic religion, presidents, church, USA, G.W. Bush-Jr.

УДК 323.2:316.7

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.27>

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ВІДКРИТОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Олександр Стояновський

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра політології та державного управління
просп. Волі, 13, 43025, м. Луцьк, Україна*

Метою статті є аналіз та узагальнення специфіки, форм і засобів суспільної комунікації в умовах сучасного інформаційного суспільства та відкритості політичної влади. Зазначена проблема актуалізується в контексті практичної реалізації загальних принципів «належного управління». Розкрито зв'язок суспільної комунікації з явищем транспарентності політичної влади, показано нові можливості, які надає Інтернет для розвитку медіасфери. Активне впровадження новітніх технологій змінює медійні практики та стандарти спілкування й обміну інформацією, сприяє залученню до створення контенту користувачів, розширюючи можливості співпраці та співтворчості. Користувачі мережі, виходячи в Інтернет, знаходять там відображену культуру і самостійно вписуються в той чи інший її сегмент. Результатом цього стало виникнення феномена соціальних медіа, які об'єднують цифрові медіа та онлайн-комунікацію. В умовах інформаційного суспільства в діяльності засобів масової інформації простежується тенденція до розваги, а не інформування людей, а під час висвітлення окремих аспектів політики простежується домінування семантики образу і стилю над змістом повідомлення. Розкрито окремі аспекти формування сучасного іміджу політика. Імідж не дає точного об'єктивного зображення політика, а створює оптимальний образ у конкретній соціально-політичній ситуації. Основні його функції – завоювання довіри електорату, підвищення його активності, покращення інформованості виборців у сприятливому для політика ракурсі, нейтралізація заходів, які проводить опонент.

Суспільна комунікація в умовах відкритості політичної влади передбачає низку особливостей: характер і зміст суспільної комунікації напряму залежать від сфери публічного простору, який, у свою чергу, детерміновано рівнем відкритості політичної влади; за сучасних мас-медіа й онлайн-комунікацій в умовах відкритості інформація часто перетворюється на товар і спотворює існуючу реальність; в умовах відкритості публіцистика втрачає критичну функцію на користь демонстративної; сучасний інформаційний контент, втрачаючи ідеологічний складник, формує споживацьку культуру.

Ключові слова: суспільна комунікація, відкритість політичної влади, транспарентність, мас-медіа, ліберальна демократія, політичний імідж.

Комунікація як різновид суспільних відносин залежить від величезної кількості економічних, політичних, психологічних, соціокультурних, ідеологічних та інших чинників. Її характер зумовлено внутрішніми та зовнішніми спонукальними мотивами та цінностями особи, її прагненнями та настановами, практичними навичками соціальної взаємодії, включно з оволодінням сучасними засобами масової комунікації. Не менш важливим є суспільно-політичний контекст – наявність умов для вільного спілкування та висловлення власних думок, що надає демократичне або відкрите (К. Поппер) суспільство. Чим менш демократичним є суспільство, тим нижчим є рівень її відкритості для широкого загалу й навпаки. Водночас не можна переоцінювати політичну відкритість, оскільки вона не є тотожною демократії, а є лише однією з її умов.

Проблема комунікації у сфері відкритості політичної влади є предметом уваги багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців різних поколінь і спеціальностей, зокрема таких,

як Е. Афонін, О. Баранов, Ж. Бодрияр, Н. Бойко, В. Бурлачук, Ю. Габермас, С. Кара-Мурза, Л. Климанська, Л. Кочубей, Н. Луман, О. Сушій, О. Третяк та інші. В останнє десятиліття набуває поширення наукове розроблення проблеми транспарентності політичної влади (О. Бабкіна, В. Бондаренко, С. Єсімов, Л. Налівайко, М. Пашковська та інші). Транспарентність поряд із відкритістю розуміється і як прозорість, і як доступність, і як участь громадськості у прийнятті разом із владою рішень, що загалом уписується в контекст демократичних цивілізованих відносин, які характеризують «порядок відкритого доступу». Як зазначають Д. Норт, Дж. Волліс та Б. Вайнгест, у країнах, де панує порядок відкритого доступу, політична система «розширює участь громадян у політичному житті й гарантує їм безособові політичні права, створює прозоріші інститути, відповідальні за ухвалення політичних рішень, і забезпечує законодавчу базу для широкого спектра організаційних форм від політичних партій до економічних організацій» [1, с. 22].

Метою статті є аналіз та узагальнення специфіки, форм і засобів здійснення суспільної комунікації в умовах сучасного інформаційного суспільства та відкритості політичної влади.

У сучасному суспільстві комунікація набуває нових рис і форм здійснення, перетворюється на органічну складову частину політичного життя. Система політичної комунікації має допомогти громадянам у вивченні суспільних проблем, з'ясуванні альтернативних варіантів прийняття політичних рішень, набутті обґрунтованих громадських суджень. Розуміння політичної комунікації як суб'єкт-суб'єктного явища є сьогодні суттєвим і має на меті реалізацію принципу налагодження порозуміння між головними дійовими особами комунікації, державою та суспільством тощо. Комунікацію можна визначити як «процес передачі значень, смислів (когнітивних, етичних, естетичних, психологічних, політичних та інших) (від одного суб'єкта до іншого), під час якого створюється та відтворюється прийнятна (у межах певної культурної спільноти) модель світу, що інтегрує й означає індивідуальний і колективний досвід та діяльність» [2, с. 309].

Транспарентність влади залежить від її здатності створювати такі умови комунікації, які б сприяли посиленню довіри між суб'єктами суспільно-політичної комунікації – інститутами держави, громадянського суспільства та громадянами. Як слушно стверджує Н. Костенко, комунікативні дії, спрямовані на розуміння, генерують особливий соціальний простір – публічну сферу, «що має як видиму локацію (місця повсякденної інтеракції, а також суспільні майданчики-форуми), так і абстрактний територіальний образ – аудиторію медіа, включно з віртуальними утвореннями соціальних мереж, де «неспотоворена комунікація», що існує в життєвому світі, видається принципово можливою» [3, с. 57].

Якщо спиратися на нормативні очікування концепції публічної сфери ліберальної демократії, то інтереси суспільства мас-медіа відображаються через такі функції: 1) інформувати – забезпечувати громадян інформацією, необхідною для ухвалення політичних рішень; 2) бути форумом для публічних дискусій і дебатів із важливих проблем; 3) інституціалізувати право особи на свободу слова [4, с. 110–111]. За виконання лише таких функцій медіа можна вважати ідеалом того, чим вони можуть бути, однак насправді інформаційні системи працюють за реальних політичних, економічних та правових умов. Відповідно, є низка обставин і чинників, які впливають, позитивно або негативно, на демократичні підходи до управління медіасистемами.

Щоб стати справді демократичною, публічна сфера потребує не лише незалежності від державної влади, а й захисту від колонізації чи домінування з боку приватного капіталу та інших специфічних груп інтересів. Отже, згідно з моделями демократії участі, засоби масової інформації несуть відповідальність не лише за гарантування своєї незалежності

від втручання уряду та інших владних структур, – вони повинні також забезпечувати рівність можливостей різними суспільними групами доводити їхні інтереси та погляди до широкої громадськості [Там само, с. 13].

Інші сприятливі умови та обмеження на вплив держави щодо забезпечення демократичного характеру суспільної комунікації накладає чинник існування глобальної мережі Інтернет. За свідченням соціологів, сьогодні українці використовують Інтернет переважно для отримання різноманітної соціально-політичної інформації, відстеження суспільно-політичних новин. Водночас є певна група користувачів інтернет-ресурсів, яка активно використовує мережу задля висловлювання своїх думок і пропозицій із різноманітних питань суспільно-політичної проблематики, контактування з владними та громадянськими структурами, підтримання конкретних соціальних заходів тощо. Близько 12,7% українських користувачів здійснюють соціально-політичну неформальну онлайн-комунікацію [5, 2017, с. 343]. Отже, віртуальний простір мас-медіа сприяє процесу формування громадянської ідентичності й водночас має потужний потенціал суспільної самоорганізації для зміцнення громадянського суспільства.

За спостереженнями відомого вітчизняного політолога О. Майбороди, існування глобальної мережі позбавляє державу першості у творенні інформаційних приводів, змушує її виконувати переважно роль їхнього коментатора або пояснювача. Держава вже не володіє можливістю монополювати створювати інформаційний продукт, якому беззастережно довіряв би споживач, як це було в попередні часи, в епоху домінування друкованих ЗМІ. Особливість існування віртуальної реальності «створює для держави низку проблем у спілкуванні з суспільством, що їх вона має розв'язувати. Насамперед – протиріччя між рівністю людей у доступі до інформації та їхньою нерівністю у можливостях самореалізації. Інша проблема – протиріччя між глобальністю мереж і локальністю боротьби за різного роду ресурси» [6, с. 15].

Засобам масової інформації справедливо дорікають за прагнення розважати, замість того, щоб інформувати людей, та за домінування образу і стилю над змістом під час висвітлення політики. Спостерігачі дедалі частіше помічають, що іміджі та стратегії, які поширюють медіа, все більше впливають на управлінські рішення (відповідно, є більш впливовим компонентом соціальної влади), ніж фактичний зміст і спрямування політики уряду чи окремої партії. У такий спосіб політика дедалі більше починає нагадувати театр або публічну виставу [4, с. 14].

У цьому контексті слухними є міркування визнаного фахівця з проблеми відкритості політичної влади Ю. Габермаса, який зауважував, що «перед розширеною відкритістю процес обговорення став стилізований під естрадну виставу. Публіцистика втрачає критичну функцію на користь демонстративної, навіть аргументи замінені на символи, на що знов-таки можна відповідати не аргументами, а їх умовними позначеннями» [7, с. 259]. Фактично подібна відкритість формують «інтеграційну культуру», яка фактично перетворюється на своєрідну політичну ідеологію «в подібні так званої споживацької культури», яка здійснює своє колишнє призначення на глибшому рівні усвідомлення, тобто змушує до конформізму ситуативно. Така хибна свідомість, на відміну від політичної ідеології ХІХ ст., це система керованих іншими споживацьких звичок. Те, що при цьому й надалі вважається свідомістю, не що інше, як псевдореалістичне відображення реальних обставин на її поверхні [Там само, с. 269–270].

Важливою рисою, що істотно впливає як на процеси творення медіаконтенту та відповідного середовища, так і на особливості його сприйняття, є зростання процесу залучення аудиторії у процес виробництва контенту та розвиток нових видів масових комунікацій.

Активне впровадження новітніх технологій змінює медійні практики та стандарти спілкування й обміну інформацією, сприяє залученню до створення контенту користувачів, розширюючи можливості співпраці і співтворчості. Користувачі мережі, виходячи в Інтернет, «знаходять там відображену культуру і самостійно вписуються в той чи інший її сегмент» [8, с. 222]. Результатом цього стало виникнення феномена соціальних медіа, які об'єднують цифрові медіа та онлайн-комунікацію і характеризуються високим рівнем інтерактивності, тобто можливістю не лише споживати, а й створювати чи змінювати контент з боку реципієнтів [9, с. 184].

Отже, логіка нових медіа полягає не лише в забезпеченні постійної присутності, а й водночас в участі. Як слушно зазначає вітчизняна дослідниця М. Наумова, мережа стимулює розкриття творчого інтерактивного потенціалу кожного учасника: соціальні медіа «безперервно створюють навколо кожної події чи об'єкта, гідних уваги, простір вільного колективного обговорення та інтерпретації, залучаючи в коло спілкування нових користувачів; по-друге, цифрова ідентичність вимагає постійного відтворення, і будь-який досвід віртуального спілкування стає предметом соціалізації і виноситься в публічний простір – виникає нова культура спільності» [10, с. 412].

Соціальні мережі є дуже привабливими для політиків, оскільки створюють ілюзію відсутності дистанції між політиком і потенційним виборцем, чиновником, громадянином. Вони дають змогу у реальному часі миттєво реагувати на події й здійснювати швидкий рефреймінг (переосмислення сприйняття, мислення та інше) змісту інформації. Відсутність цензури, висока періодичність публікацій і різний формат передачі інформації створюють сприятливе інформаційне середовище для побудови колективних ідентичностей, створення образу «своїх» і «чужих» спільнот: шляхом інтеграції ЗМІ та посадових осіб у соціальні мережі останні в Україні стали ще й задовольняти потреби «своїх» користувачів в інформації [11, с. 273, 274].

Громадські мережі створюють платформу для поширення інформації і є більш відкритими, прозорими та більш рефлексивними на зовнішні виклики, ніж інші структури. Отож виникає усталена макроструктура зв'язків індивіда, яка функціонує «в режимі концентрації універсального і глобального в локальному та індивідуальному» [12, с. 122]. Медіа в змозі транслювати і генералізовані образи, тотальні картини світу з його глобальним охопленням, і фрагментарні іміджі в межах національних мовленнєвих фреймів, інвестуючи афективні атмосфери невідкладності й очікування, темпоральної розосередженості, хиткої топології існування, репрезентуючи різні версії «дискурсу істини». Отже, перелік конфігурацій просторів прояву людей і подій, що їх медіа виносять на загальний, великий, якщо не безмежний, але водночас і обмежений стратегічними, політичними, контекстуальними, технічними чинниками [3, с. 64].

Практика електоральних кампаній останніх років в Україні показує, що політичні ідеї часто поступаються іміджу людини, яка їх проголошує. Дедалі частіше яскравий особистий образ кандидата працює краще, ніж його передвиборча програма. Тому центральну роль відіграє презентація лідера або команди лідерів, до того ж їм слід мати товарний вигляд (імідж) та належне «затарювання» (візаж). Імідж політика – це символічний образ, який формується у свідомості виборців і виникає як продукт комунікативних процесів між політиком та його соціальними групами. Із цього погляду імідж важливий як для самого політика, так і для тих соціальних груп, котрі себе з ним ідентифікують. Політик формує зразки поведінки та діяльності, які закріплюються в його іміджевих характеристиках. В умовах конкуренції вдало сформований імідж політичного діяча визначає перемогу на виборах. Це пов'язано зі специфічним українським феноменом так званої «персоніфікації»

політики, що практично актуалізує проблему формування іміджу політичного лідера [13, с. 352, 353].

Імідж поєднує низку внутрішніх і зовнішніх факторів, які відображають погляд на образ із різних позицій: як із боку свого «я», так із погляду інших, з боку реалій, ідеальних конструктів тощо. Власне, імідж не дає точного об'єктивного зображення політика, а створює оптимальний образ у конкретній соціально-політичній ситуації. Основні його функції – завоювання довіри електорату, підвищення його активності, покращення інформованості виборців у сприятливому для політика ракурсі, нейтралізація заходів, які проводить опонент [Там само, с. 359].

Образ – «альфа і омега текстів, альфа і омега культурного дискурсу, альфа і омега свідомості, що засвоїла культурний дискурс» [14, с. 323]. Ми можемо дійти своєї максими: немає значення чи є Тимошенко, Янукович, Яценюк, Кличко та інші; має значення, що є «Тимошенко», «Янукович», «Яценюк», «Кличко» та інші. Тобто значення особи конкретного політика прямує до нуля, значення «Тимошенко» чи «Яценюка» – прямує до всезагальної визначеності. Волевиявлення виборців визначається саме дискурсивними образами, а не рисами реальної особи [Там само, с. 324].

Гіпертрофія ролі іміджу кандидата або лідера партії зумовлена кількома чинниками: зниженням прямого організуючого впливу політичних партій на електорат; обмеженим часом проведення виборів, що вимагає активації настанов виборців за допомогою контрастних політичних меседжів; широкою опорою на мас-медіа, особливо телебачення, як основне джерело політичних новин; зростанням ролі політичної реклами, створюваної за зразком комерційних рекламних роликів з орієнтацією на виробництво відповідного образу кандидата тощо.

Проблема змісту суспільної комунікації актуалізується й в контексті практичної реалізації загальних принципів управління в умовах відкритості політичної влади. Зараз відбуваються пошуки нормативно-правового обґрунтування та наукового визначення поняття «належне управління», яке усе частіше використовується у міждержавних відносинах. Наприклад, Організація економічного співробітництва і розвитку (далі – ОЕСР) дає такий перелік принципів належного управління: дотримання верховенства права; відкритість, прозорість і підзвітність демократичним інституціям; чесність і справедливість у стосунках із громадянами, включно з механізмами консультування та участі; ефективні та дієві послуги; ясні, прозори та застосовані закони та норми; послідовність у формуванні політики; високі стандарти етичної поведінки [15, с. 119]. Водночас, як засвідчує досвід використання поняття «належне управління» на міжнародному і національному рівнях, воно залишається дискусійним.

Отже, суспільна комунікація в умовах відкритості політичної влади передбачає низку особливостей: 1) у сучасному науковому дискурсі суспільна комунікація в умовах відкритості розглядається як складова частина транспарентності політичної влади; 2) характер і зміст суспільної комунікації напряму залежать від сфери публічного простору, який, у свою чергу, детерміновано рівнем відкритості політичної влади; 3) належний рівень суспільної комунікації за умови відкритості політичної влади є неодмінною умовою функціонування сучасної ліберальної демократії; 4) за сучасних мас-медіа й онлайн-комунікацій в умовах відкритості інформація часто перетворюється на товар і спотворює існуючу реальність; 5) в умовах відкритості публіцистика втрачає критичну функцію на користь демонстративної; 6) сучасний інформаційний контент, втрачаючи ідеологічний складник, формує споживачку культуру.

Список використаної літератури

1. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / Д. Норт, Дж. Воллес, Б. Вайнгест; пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш формат, 2017. 352 с.
2. Павлов Д.М. Політична пропаганда: теорія та практика : монографія. Дніпро : Акцент ПП, 2018. 454 с.
3. Костенко Н. Публічне і приватне: реконфігурація взаємодії у громадянському акті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 2. С. 53–69.
4. Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції / пер. з англ. Р. Ткачук. Київ : Основи, 2000, 142 с.
5. Бойко Н. Соціально-політична неформальна онлайн-комунікація: форми прояву та особливості суб'єкта активності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : зб. наук. пр. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2017. Вип. 4 (18). С. 335–344.
6. Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса*. 2014. № 3. С. 8–24.
7. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство» / пер. з нім. А. Онишко ; Центр гуманітарних досліджень ЛНУ імені Івана Франка. Львів : Вид-во «Літопис», 2000. 318 с.
8. Браславский П., Данилов С. Интернет как средство инкультурации и аккультурации. *Взаимопонимание в диалоге культур: условия успешности* : монография : в 2 ч. / под общ. ред. Л. Гришаевой, М. Поповой. Воронеж : Воронежский гос. ун-т. С. 215–228.
9. Половинчак Ю. Особливості інтерактивного простору соціальних медіа в контексті реалізації маніпулятивних технологій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса*. 2015. № 5. С. 183–193.
10. Наумова М. Українці в соціальних медіа. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : зб. наук. пр. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2017. Вип. 4 (18). С. 400–413.
11. Зуйковська А. Соціальні мережі як середовище політичної комунікації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса*. 2014. № 1. С. 272–281.
12. Стегній О. Мобілізаційний потенціал екологічного руху як різновид громадської участі. *Соціальні виміри суспільства* : зб. наук. пр. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2018. Вип. 10. С. 117–127.
13. Симоненко О. Інформаційні основи у формуванні іміджу сучасних політичних лідерів України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса*. 2014. № 2. С. 352–364.
14. Євсеев К. Прояви та структура політичних образів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса*. 2013. № 5. С. 322–334.
15. CDL-AD (2011)009. Оцінка понять «належне управління» та «належна адміністрація». *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії. 3-є вид, випр. і доповн. / за ред. Ю. Ключковського. В 2-х част. Ч. 1. Київ : Логос, 2016. С. 109–142.

THE PECULIARITIES OF PUBLIC COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF THE POLITICAL AUTHORITIES OPENNESS

Oleksandr Stoyanovskyi

*Lesya Ukrainka Eastern-European National University,
Department of Political Science and Public Administration
Volya ave., 13, 43025, Lutsk, Ukraine*

The aim of the article is to analyze and generalize forms and means of public communication, the specifics of its implementation in the modern information society and the openness of political power. The problem is actualized in the context of the practical implementation of the general principles of “the proper governance”. The connection of public communication with the phenomenon of transparency of political power shows the new opportunities that the Internet provides for the development of the media sphere has been revealed. Active introduction of the latest technologies changes the media practices and the communication standards and information exchange, promotes the involvement of users in the content creation, expanding the opportunities for collaboration and co-creation. Entering Interweb online users find the culture displayed there and fit in independently into one or another segment. As the result it has been the emergence of the phenomenon of social media, which combines digital media and online communication. In the context of the information society one can see media tendency to entertain rather than inform people and during the clarification of individual aspects of politics, the dominance of the semantics of the image and style over the content of the message is traced. Some aspects of forming a modern image of politician have been revealed. The image does not give an accurate objective portrait of the politician, but creates the optimal image in the specific socio-political situation. His main functions are to win the trust of the electorate, to increase its activity, to improve voter awareness in a favorable policy perspective, to neutralize the measures taken by the opponent.

Public communication in the conditions of openness of political power provides a number of features: the nature and content of public communication depend directly on the sphere of public space, which in turn is determined by the level of openness of political power; in today’s mass media and online communications, in the context of openness, information is often turned into a commodity and distorts reality; in the conditions of openness, journalism loses a critical function in favor of the demonstrative one; modern information content, losing its ideological component, forms a consumer culture.

Key words: public communication, openness of political power, transparency, mass media, liberal democracy, political image.

УДК 35.073.51

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.28>

КОРЕЛЯЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Олександра Тихомирова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра державного управління
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна*

У статті проведено дослідження науково-дослідних джерел, присвячених вивченню взаємодії та взаємовпливу інформаційної політики держави та громадянського суспільства. Виявлено значну кількість вітчизняних і зарубіжних теоретичних студій, в яких досліджуються окремо ці феномени, і поодинокі – з аналізом їхньої кореляції. Науково-дослідна література з досліджуваної теми переважно акцентує увагу на співмірності державної інформаційної політики та одного з інститутів третього сектору – засобів масової інформації. Окремі наукові розвідки систематизують взаємовплив цих соціальних явищ, концентруючись на телевізійних і друкованих засобах масової інформації (О. Бережкова), деякі – враховують значущі інтернет-ресурси (О. Іванов, П. Малуєв), що є вмотивованим у контексті сучасних процесів комп'ютеризації та цифровізації. Виявлено важливі акценти цих авторів щодо формування нового публічного простору онлайн, нового різновиду «цифрової публіки» зі значним потенціалом до саморегуляції та прийняття публічних рішень, розвитку електронної демократії, формування ролі активного громадянина як публічного актора та знакової ролі двосторонньої комунікації між державою та громадянським суспільством, яка посилюється завдяки збільшенню каналів, а також застосуванню принципів дорадчої демократії. Доведено, що демократизація інформаційної політики сприяє формуванню продуктивних умов для функціонування громадянського суспільства (доступність і прозорість інформації, різноманітність каналів комунікації, інтерактивність політичних суб'єктів тощо), громадянське суспільство, у свою чергу, будучи не лише об'єктом, а й суб'єктом досліджуваної кореляції, впливає на вдосконалення інформаційної політики, вимагаючи розширення власних прав, включення до процесів вироблення та прийняття публічних рішень, розширення сфери самоуправління. Виявлено два ключові вектори інформаційної політики держави: «ідеологічний» і техніко-технологічний. Перший пов'язаний із змістовим наповненням державної політики в інформаційній площині, другий – з організацією її форми.

Ключові слова: інформаційна політика, держава, громадянське суспільство, третій сектор, діджиталізація, громадянин, свобода слова, Інтернет, засоби масової інформації, інститути.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Під час комплексної інформатизації, комп'ютеризації та цифровізації питання співвідношення інформаційної політики держави як джерела соціально-культурних цінностей та пріоритетів, з одного боку, й громадянського суспільства як активного політичного актора, з іншого боку, набуває підвищеного наукового інтересу.

Демократизація інформаційної політики сприяє позитивним тенденціям розвитку громадянського суспільства (доступність інформації, різноманіття каналів комунікації, інтерактивність політичних суб'єктів тощо), громадянське суспільство, у свою чергу, у процесі власного розвитку виступає у ролі тригера демократизації, вимагаючи розширення власних прав, включення до процесів вироблення та прийняття публічних рішень, розширення сфери самоуправління і т. д.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї теми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У науково-дослідній літературі знаходимо велику кількість джерел, присвячених вивченню суті, завдань, соціально-політичної ролі громадянського суспільства (О. Бакуменко [1], А. Кваша [8], А. Колодій [9], В. Мартиненко [11], Ю. Сурмін [5] та інші), а також низку розробок з дослідження принципів, цілей, векторів інформаційної політики держави (В. Брижко [3], О. Голобуцький [4], Ю. Іванченко [7], О. Твердохліб [14] тощо), але кореляція цих політичних феноменів представлена в поодиноких наукових розвідках (О. Бережкова [2], П. Малуєв [10], В. Мокшин [12]), саме тому потребує більш глибоко аналізу та систематизації вже наявних напрацювань.

Аналіз робіт, присвячених виявленню взаємозв'язків і взаємовпливів між інформаційною політикою держави та громадянським суспільством, дасть змогу розробити належну теоретико-методологічну базу дослідження відповідної кореляції, відповідно, обґрунтувати всі подальші аналітичні студії.

Мета статті полягає у ревізії науково-дослідних джерел із вивчення кореляції інформаційної політики держави та громадянського суспільства, що послугує теоретико-методологічним обґрунтуванням відповідної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливість підходу О. Бережкової, запропонованого у низці статей і дисертації, полягає в тому, що дослідниця розглядає ЗМІ як інститут громадянського суспільства. «Останнім часом відбулися істотні зміни в засобах масової інформації – одному з інститутів громадянського суспільства, що породило серйозні проблеми в сфері комунікації між суспільством і владою всіх рівнів» [2]. Відповідно, дослідження розвитку громадянського суспільства під впливом інформаційної політики держави здійснюється крізь призму змін у стані, можливостях і перспективах ЗМІ. Безперечно, така позиція має право на існування, але тут важливо підкреслити, що лише недержавні засоби масової інформації можуть бути віднесені до інститутів громадянського суспільства, загалом же ЗМІ можуть розглядатися як соціальний інститут, а загалом третій сектор представлений значно ширшим колом інститутів (громадські організації, професійні спілки, непідприємницькі товариства та установи тощо). Окрім того, якщо говорити про телевізійні ЗМІ, то почасти вони входять до складу великих медіа холдингів і належать представникам великого бізнесу, відповідно, репрезентують інтереси останніх і, по суті, є частиною бізнес-сектору, одночасно забезпечуючи суттєві прибутки власникам шляхом надходжень від телевізійної реклами.

Говорячи про актуальні проблеми у функціонуванні третього сектору, дослідниця наголошує на тому, що «... інститути громадянського суспільства значною мірою усунені від контролю діяльності влади, держава домінує в медіапросторі. Відсутність єдиного підходу в реалізації державної інформаційної політики ускладнює становлення і розвиток громадянського суспільства, <...> перешкоджає модернізації країни, боротьбі з корупцією, породжує проблеми в соціально-економічній сфері, духовній і моральній стороні життя громадян» [2].

У контексті наукових поглядів О. Бережкової також вважаємо необхідним акцентувати увагу на кількох дискусійних аспектах. По-перше, ЗМІ виступають не лише як інститут

громадянського суспільства, а й як канал комунікації між державою та громадянами. По-друге, враховуючи те, що дисертаційна робота дослідниці була захищена 2012 року, в ній фактично не приділено уваги інтернет-каналам (переважно досліджуються друковані та телевізійні ЗМІ), які сьогодні, у 2020 році, починають виходити на провідні позиції. Окрім того, на хвилі діджиталізації усіх сфер суспільного життя, зокрема політичної, наразі відбуваються жваві зміни в техніко-технологічному забезпеченні державно-громадської комунікації (електронне врядування, оцифрування даних, публічний софт тощо).

Водночас хотілося б наголосити на тому, що ми поділяємо позицію дослідниці щодо виділення двох ключових векторів в інформаційній політиці держави (ідеологічний або концептуальний та матеріалогічний або техніко-технологічний). Вважаємо, що ідеологічний вектор пов'язаний зі змістовим наповненням політики держави щодо реалізації комунікаційно-інформативних функцій, а матеріалогічний – із технічною стороною забезпечення комунікаційних процесів.

Слушним у контексті нашого дослідження є висновок О. Бережкової щодо ролі інформаційної політики держави як чинника розвитку громадянського суспільства: «... державна політика в інформаційній сфері відповідає важливим позиціям громадянського суспільства, таким як рівномірний розвиток центрів соціальної влади, їхня незалежність на законодавчому рівні і в реалізації своїх дій від органів влади, залученість громадян у вирішення всіх суспільно значущих питань, втілена в створенні з боку держави необхідних умов для залучення громадян до процесів обговорення ініціатив, а також в активності самих громадян та ін. Усе це стає мірою (фактором) розвитку цього суспільства на певному відрізку часу» [2].

Практичною значущістю позначені також і рекомендації дослідниці щодо вдосконалення інформаційної політики держави, що можуть, відповідно, послугувати й розвитку третього сектору у вигляді ЗМІ. Акцентуємо увагу, зокрема, на таких першорядних заходах:

- встановлення пільгового режиму оподаткування редакцій ЗМІ;
- формування ринкових умов функціонування ЗМІ шляхом скорочення їхнього адресного фінансування з державного бюджету;
- відмова від публікації офіційної інформації у ЗМІ (заміна цього способу електронними системами загального доступу, спеціальними бюлетенями тощо);
- розподіл частини бюджетних коштів на конкурсній основі і т. д.

Інший науковець П. Малусь, вивчаючи фактори впливу державної інформаційної політики на формування інститутів громадянського суспільства, також переважно акцентує увагу на ЗМІ. Дослідник стверджує: «Державна інформаційна політика може відігравати в процесі формування інститутів громадянського суспільства різні ролі: по-перше, як основний або другорядний суб'єкт цього процесу, тобто безпосередньо формуючи (блокуючи формування) інститутів громадянського суспільства; по-друге, як забезпечуюча цей процес система, тобто така система, яка створює певні умови для формування (блокування формування) того чи іншого інституту громадянського суспільства» [10, с. 107].

Подібне трактування викликає у нас кілька запитань. Чи потрібно, насправді, розмежовувати ці дві риси інформаційної політики держави в контексті її впливу на громадянське суспільство? Адже, формуючи умови для функціонування інститутів третього сектору, державна інформаційна політика де-факто і постає суб'єктом цього процесу. Чи не простіше говорити про суб'єктність державної інформаційної політики щодо процесів розвитку громадянського суспільства, а про формування умов для відповідного розвитку – як одну із функцій цього суб'єкта?

Варто наголосити, що основний вектор дослідження П. Малуєва спрямований на аналіз нормативно-правового аспекту, нормотворчої і правозастосовної функцій державної інформаційної політики в інформаційно-комунікаційній сфері, включно із засобами масової інформації. Але, на відміну від наукових досліджень попередньої ученої, в аналітичних розробках П. Малуєва значна увага приділена медійній функції Інтернету, завдяки якій багато ресурсів останнього можуть бути зараховані до ЗМІ. У цьому контексті дослідник слушно наголошує, що велика кількість інтернет-ресурсів «... від початку створювалися як ЗМІ і інформативність в режимі онлайн. Тому подібні інтернет-ресурси підлягають правовому регулюванню як засоби масової інформації. Однак не всі онлайн-джерела інформації є масовими і потребують обов'язкової реєстрації. Тому законодавець повинен розробити відповідний механізм, який давав би змогу визначати ступінь масовості того чи іншого джерела інформації в Інтернеті» [10, с. 108–109].

Учений звертає увагу на той факт, що все більше громадян віддають перевагу комунікації онлайн, вони створюють різні онлайн-спільноти завдяки наявним в інтернет-просторі соціальним мережам. Відповідно, ми є свідками формування віртуального виміру публічного простору, в якому люди проявляють свою громадську активність. Отже, на думку П. Малуєва, Інтернет розширює можливості прямої демократії. Мережеві спільноти можуть виступати гідним аналогом зборів громадян офлайн, вуличних пікетів, демонстрацій і мітингів. При цьому дослідник наголошує, що «відмовляючись, зокрема, від всепроникного регулювання Інтернету, влада створює умови для вільного формування віртуальних інститутів громадянського суспільства. Це свідчить про те, що не тільки нормативне регулювання може породжувати певні інститути громадянського суспільства, але і відсутність такого» [10, с. 109].

Освоєння Інтернету громадянами сприяє формуванню демократії нового типу – електронної. У межах цього типу функціонує й нова громада – «цифрова публіка», як її визначає В. Руденко. На думку дослідниці, цей тип спільноти вирізняється, найперше, високим рівнем самоорганізації, а також схильністю до прийняття автономних рішень [13].

Однак варто зазначити, що різні демократії світу демонструють нерівномірні показники формування цього різновиду публіки. Наприклад, громадяни старих демократій більш відкриті до нових інформаційних технологій і засобів комунікації, розуміють їхню користь і вбачають у них потужний інструмент власного впливу на публічні процеси. Натомість громадянське суспільство багатьох держав, що розвиваються, з певним страхом ставиться до інновацій у комунікаційно-інформаційній царині, що значно послаблює їхню взаємодію та публічний потенціал.

Спільноти, організовані довкола певної соціально-політичної проблеми в Інтернеті, на переконання П. Малуєва, являють собою свого роду зацікавлені групи, які є наріжним каменем громадської самоорганізації. При цьому дослідник зазначає, що результатом взаємодії цих груп інтересів є не лише впорядкований дискурс (обговорення конкретної публічної проблеми), а й подальша конвертація цієї деліберативної у громадську дію. «Принаймні ця конвертація є показником дієвості публічного спілкування і дуже важлива для оцінки ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства у віртуальному просторі Інтернету, також вона важлива і з погляду оцінки результативності самої інформаційної політики в Мережі» [10, с. 110].

У результаті проведеного дослідження П. Малуєв також розробляє низку рекомендацій щодо вдосконалення державної інформаційної політики насамперед в онлайн-просторі. Зокрема, він пропонує державній владі вдатися до розроблення засобів суспільного контролю блогосфери, яка останніми роками набула надзвичайно швидких темпів розвитку (загальні рекомендації щодо реєстрації авторів блогів тощо).

В. Мокшин переважно аналізує інформаційну політику держави в контексті її впливу на формування громадянина, дотримання його прав і свобод, умов для саморозвитку. Демократизація з необхідністю призводить до розширення публічної діяльності громадянина, яка першочергово і проявляється в об'єднаній громадській дії. Дослідник зазначає, що «... розширення вільної діяльності людини актуалізує питання про масштабні зміни в галузі інформаційно-комунікаційних технологій, що надають потужний вплив на процеси... в усьому світі. Інформаційна свобода особистості є умовою отримання необхідної інформації для повноцінного людського життя і її передачі іншим людям, роблячи її надбанням усього суспільства. Вона є необхідною об'єктивною передумовою для свободи самої людини, важлива і для самореалізації особистості в суспільстві, її інтелектуального і духовного розвитку. Інформаційну свободу особистості слід розглядати як невіддільне право людини» [12, с. 24].

Дослідник наполягає на тому, що «інформаційна революція», яка почалася на межі століть, спрямована на соціальний прогрес, враховуючи розвиток громадянської свідомості та культури. Сучасний громадянин має розуміти себе активним публічним актором, відчувати себе залученим до процесів розроблення і прийняття певних публічних рішень, він повинен бути правильно мотивованим щодо власної публічної діяльності, і не останню роль у цьому відіграє саме інформаційна політика держави. Учений акцентує увагу на такому феномені, як баланс інтересів громадянського суспільства та держави, дотримання останнього допоможе організувати як інформаційну безпеку країни, стабільність суспільної життєдіяльності, так і захист прав власності на інформаційні ресурси, культурний розвиток суспільства.

«Тільки цілісна інформаційна політика дає можливість забезпечити відкритість і гласність, інформаційну прозорість діяльності державної влади з проведення реформ. Ця політика здатна стимулювати становлення громадянського суспільства за допомогою здійснення контролю над процесом формування державної влади в інтересах громадян. Інформаційна політика – ефективний механізм зміцнення територіальної цілісності шляхом створення єдиного інформаційного простору, що будується на принципах демократії і відповідає інтересам кожної особистості, суспільства і держави в цілому» [12, с. 31], – зазначає В. Мокшин. Відповідні тези дослідника сприймаються логічними насамперед тому, що він використовує обґрунтовану аргументацію. Справді, спільний інформаційний простір може бути тим вагомим чинником, що об'єднуватиме громадян ментально, відповідно, сприятиме їх розумінню й необхідності територіальної єдності. Так само й державна політика, сформована в інтересах громадян, зміцнюватиме громадянське суспільство. Однак поняття цілісної інформаційної політики, на нашу думку, є не досить розтлумаченим. Чи то під цілісністю учений розуміє спрямованість на всі царини суспільного життя, чи то вона стосується комплексного інструментального забезпечення або ж поєднання цих двох аспектів, залишається незрозумілим.

Попри наявний взаємовплив між інформаційною політикою держави та громадянським суспільством, В. Мокшин покладає історичну відповідальність за становлення останнього саме на державу, від її кроків, на думку дослідника, залежить як розвиток вільної особистості, так і відкритої громади.

Ще один дослідник, який займається вивченням кореляції державної інформаційної політики та громадянського суспільства, О. Іванов звужує предмет власного дослідження до розвитку інститутів третього сектору в умовах інформаційної війни, яка є одним із проявів інформаційної діяльності держави. Авторська позиція вирізняється своєрідним розумінням громадянського суспільства, що проявляється у виділенні

дослідником потенцій останнього як конструктивного, так і деструктивного порядку. При цьому вчений наполягає на тому, що держава може застосовувати превентивні заходи в управлінні організованою громадою з метою зниження суспільних деструкцій. На наше глибоке переконання, подібна позиція автора є нічим іншим, як спробою легітимізувати право держави на тотальний контроль над громадянським суспільством. І загалом, розуміння дослідником феномена громадянського суспільства радикально відрізняється від загальноприйнятої в політичній науці думки. Зокрема, це підтверджується тезою вченого про те, що в КНР існує громадянське суспільство, яке немає нічого спільного з опозицією до влади. «Для Китаю громадянське суспільство – насамперед інструмент соціально-політичного діалогу, що запобігає соціальним заворушенням» [6], – стверджує дослідник. З таким же успіхом можна було б говорити про повноцінне функціонування громадянського суспільства в будь-якій тоталітарній чи авторитарній державі, тоді як наукова спільнота давно дійшла згоди, що громадянське суспільство синхронізується лише з демократичним політичним режимом.

Попри наявну контроверсійність ідей дослідника з позиціями, домінуючими в сучасному політологічному дискурсі, О. Іванов має й окремі слушні думки, зокрема, щодо значення інтернет-ресурсів у процесах розвитку третього сектору. «Загальновідомо, що завдяки Інтернету в основному завершений до теперішнього часу перехід до «інформаційної епохи» на перший план висунув мережеву організацію. Мережі пов'язують між собою людей, інститути і держави – це вже беззаперечний факт сучасної дійсності. Будучи доступним і ефективним механізмом громадських комунікацій, вони здійснюють ключовий вплив на суспільні ініціативи і настрої. Соціальні мережі, блоги та інші інтернет-платформи в багатьох країнах <...> вже є самостійними формами реалізації громадянської активності і свідчать про наявність об'єктивної можливості впливати на прийняті органами влади рішення» [6].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі. Проведений аналіз науково-дослідної літератури, присвяченої вивченню кореляції інформаційної політики держави та громадянського суспільства, свідчить про те, що переважна більшість студій сконцентрована на дослідженні взаємодії цих феноменів у звуковому ключі, переважно аналізується кореляція державної інформаційної політики та ЗМІ. Окремі наукові розвідки систематизують взаємовплив цих соціальних явищ, концентруючись на телевізійних і друкованих засобах масової інформації, деякі – враховують значущі інтернет-ресурси, що є вмотивованим у контексті сучасних процесів цифровізації. Важливими є акценти щодо формування нового публічного простору онлайн, розвитку електронної демократії, активного громадянина та знакової ролі двосторонньої комунікації між державою та громадянським суспільством. Щодо подальших наукових розвідок цього предмета вважаємо, що їх можна спрямувати в бік аналізу взаємодій інформаційної політики держави та інших інститутів громадянського суспільства (волонтерські організації, профспілки, громадські організації тощо).

Список використаної літератури

1. Бакуменко О. Місцеве самоврядування як фактор формування громадянського суспільства в Україні: історичний досвід, сучасність, перспективи. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/6782/6275>. (дата звернення: 08.02.2020).
2. Бережкова Е. Государственная информационная политика как фактор развития гражданского общества в Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. соц. наук. URL:

- file:///C:/Users/dell%2015z/Downloads/autoref-gosudarstvennaya-informatsionnaya-politika-kak-faktor-razvitiya-grazhdanskogo-obshchestva-v-.pdf (дата звернення: 11.02.2020).
3. Брижко В. Теорія і практика інформаційного права: методологія кодифікації інформаційного законодавства України. URL: <http://ippi.org.ua/brizhko-vm-teoriya-i-praktika-informatsiinogo-prava-metodologiya-kodifikatsii-informatsiinogo-zakono> (дата звернення: 07.02.2020).
 4. Голобуцький О. Електронний уряд. Київ : ЗАТ «Атлант UMS», 2002. 173 с.
 5. Громадянське суспільство : проблеми і напрями інституційного розвитку : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра соціол. наук, проф. Ю. Сурміна. Київ : НАДУ, 2008. 56 с.
 6. Иванов О. Информационная война как фактор развития российского гражданского общества. *Политика и общество*. 2017. № 4. С. 21–30.
 7. Іванченко Ю. Сутність, головні напрями та способи державної інформаційної політики в Україні. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/philo/05ijmipu.pdf> (дата звернення: 20.02.2020).
 8. Кваша А. Розвиток громадянського суспільства в Україні та проблеми об'єктивності його дослідження. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/edu_44/fail/ch_1/12.pdf (дата звернення: 10.02.2020).
 9. Колодій А. Перешкоди на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні. URL: <http://political-studies.com/?p=161> (дата звернення: 17.02.2020).
 10. Малув П. Факторы влияния государственной информационной политики на формирование институтов гражданского общества в современной России. URL: [file:///C:/Users/dell%2015z/Downloads/faktor-vlianiya-gosudarstvennoy-informatsionnoy-politiki-na-formirovanie-institutov-grajdanskogo-obshchestva-v-sovremennoy-rossii%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/dell%2015z/Downloads/faktor-vlianiya-gosudarstvennoy-informatsionnoy-politiki-na-formirovanie-institutov-grajdanskogo-obshchestva-v-sovremennoy-rossii%20(1).pdf) (дата звернення: 13.02.2020).
 11. Мартиненко В. Взаємодія держави і громадянського суспільства в Україні в контексті сучасних викликів. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2017_2/12.pdf (дата звернення: 11.02.2020).
 12. Мокшин В. Информационная политика в современной России как фактор развития человека. URL: <https://narfu.ru/university/library/books/3120.pdf> (дата звернення: 15.02.2020).
 13. Руденко В. Новые Афины, или электронная республика. О перспективах развития прямой демократии в современном обществе. *Полис*. 2006. № 4. С. 7–16.
 14. Твердохліб О. Інституційне середовище формування та реалізації інформаційної політики в Україні. URL: [https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol5/Visnyk_NUCZU_23_2016_2\(5\).pdf](https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol5/Visnyk_NUCZU_23_2016_2(5).pdf) (дата звернення: 12.02.2020).

**CORRELATION OF PUBLIC INFORMATION POLICY AND CIVIL SOCIETY:
ANALYSIS OF RESEARCH LITERATURE****Oleksandra Tyhomyrova***Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Public Administration
Volodymyrska str., 60, 01601, Kyiv, Ukraine*

The article contains the analysis of the research sources devoted to the study of interaction and mutual influence of information policy of the state and civil society. A considerable number of domestic and foreign theoretical studies, in which these phenomena are researched separately, have been found and a few papers with the analysis of their correlation have been revealed. The research literature on the topic mainly focuses on the proportionality of the public information policy and one of the third sector institutions – the media. Some scientific papers systematize the interplay of these social phenomena, concentrating on television and print media (O. Berezhkova), others taking into account significant Internet resources (O. Ivanov, P. Maluev), that is logical in the context of modern processes of computerization and digitalization. Important emphases of these authors have been identified regarding the formation of a new online public space, a new kind of “digital public” with significant potential for self-regulation and public decision-making, the development of e-democracy, the formation of the role of an active citizen as a public actor, and the significant role of bilateral communication between the state and civil society, which is enhanced by the increase in channels and the application of the principles of deliberative democracy. It is proved, that democratization of information policy contributes to the formation of productive conditions for the functioning of civil society (information accessibility and transparency, diversity of communication channels, interactivity of political subjects, etc.), in turn, civil society, being not only an object but also a subject of the studied correlation, influences the improvement of information policy, requiring the expansion of peoples’ rights, inclusion in the processes of making public decisions, expanding the scope of self-government. Two key vectors of information policy of the state have been identified: “ideological” and techno-technological. The first vector is related to the substantive content of state policy in the information plane, the second one – to organization of its form.

Key words: information policy, state, civil society, third sector, digitization, citizen, freedom of speech, Internet, mass media, institutes.

УДК 321.6/.8

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.29>

ПАРАДОКСИ ЛЕГІТИМНОСТІ ІНСТИТУТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Лілія Яковлева

*Одеський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України,
кафедра регіональної політики та публічного адміністрування,
вул. Генуезька, 22, 65009, м. Одеса, Україна*

У статті досліджується легітимність інститутів публічної влади. До них належать як державні, так і недержавні інститути, органи місцевого самоврядування та громадянське суспільство. Від їх взаємодії залежить ефективність та значимість внутрішніх факторів легітимності. Діяльність наднаціональних та міжнародних інститутів забезпечує вплив зовнішніх факторів на рівень легітимності публічної влади. Визначено джерела теорії легітимності публічної влади (теорії природних прав, суспільного договору, розподілу влади, маківелістську та веберіанську традиції). Обґрунтовано, що на сучасному етапі під впливом діяльності наднаціональних та міжнародних інститутів публічної влади формується феномен глобальної легітимності публічної влади. Відзначено специфіку ліберального (Дж. Ролз) та лібертаріанського (Р. Нозік) підходів до легітимності інститутів публічної влади. Їх об'єднує розуміння справедливого урядування та підтримки громадян як фундаменту легітимності інститутів публічної влади. При цьому перші наголошують на необхідності раціонального підходу, а другі обґрунтовують «мінімалістську» державу та «волонтаристську» легітимність. Відзначено, що згода та підтримка громадян є необхідною, але недостатньою умовою легітимності інститутів публічної влади. Тобто легітимність є необхідною, але недостатньою умовою справедливого правління. Без згоди неможлива легітимність, а без легітимності – справедливість як основа діяльності інститутів публічної влади. Визначено легітимність публічної влади як мінімальний критерій справедливого урядування. Досліджено співвідношення легальності та легітимності, визначено, що легітимність потребує відкритості, ефективності комунікації інститутів публічної влади. На основі парадоксів демократії (Л. Даймонд) визначено «парадокси легітимності», у яких діалектично перетинаються згода та конфлікт, індивідуалізм та колективізм.

Ключові слова: легітимність, публічна влада, легітимність інститутів публічної влади, справедливість, раціональність, парадокси легітимності.

У сучасній політичній теорії значну увагу приділено дослідженню ролі соціальних інститутів. Це не дивно. Інститути здійснюють легітимну владу та гарантують легальне панування через конструювання правил соціальної взаємодії. Неінституціональний підхід (Дж. Марч, М. Олсон, Е. де Сото, Д. Норт, ін.), який формується внаслідок міждисциплінарного синтезу політичної науки, економічної теорії, соціології та публічного управління, наголошує на тому, що громадяни підпорядковуються соціальним інститутам, які «наглядають і карають» (за висловом М. Фуко [8]), примушують, підштовхують, виносять рішення, радять, вимагають, пропонують, приймають, перерозподіляють тощо.

До інститутів публічної влади відносять державні й недержавні інститути, наднаціональні та міжнародні. Їх діяльність формує внутрішні та зовнішні підстави для права на владу, основу легітимності публічної влади. Держава виступає «організацією організацій» (Д. Норт [10]), це сукупність органів влади різних видів та рівнів. На особливу увагу у процесі забезпечення внутрішніх основ легітимності публічної влади сьогодні заслуговують інституції громадянського суспільства, органи місцевого самоврядування тощо.

Серед усіх соціальних інститутів найбільший вплив на формування суспільного порядку здійснюють інститути публічної влади.

Теорія легітимності інститутів публічної влади, джерелом якої є веберіанська традиція, актуалізує питання щодо виправдання інституційного панування. Без забезпечення соціальної довіри та публічної підтримки, підвищення ефективності комунікації між громадянами та політичними інститутами неможливо уявити легітимність публічної влади. Йдеться про виправдання та підтримку діяльності інститутів публічної влади з погляду суспільної моралі, права (легальність інститутів публічної влади), раціональну оцінку діяльності інститутів та відмову від їх сприйняття як трансцендентних (Лаку-Лабарт. Трансценденція кончається в політике). Останнє означає, що інститути публічної влади можуть бути замінені (так само як політики), якщо вони втрачають довіру та підтримку суспільства. Громадяни не є їх боржниками та заручниками. Незалежно від того, ідентифікуємо ми інститути як правила (у дусі Д. Норта [10]) або як організації, вони мають бути легітимними. У першому випадку йдеться про легітимність правил та норм, які формують фундамент соціального порядку, відповідно до М. Вебера. У другому – про легітимність окремих колективних агентів політичного поля.

Основою розуміння легітимності як феномену демократичного політичного процесу епохи модернізації (можливо й політики та права на владу епохи постмодерну, але це предмет окремого дослідження) є концепція «політизму» Н. Макіавеллі, теорія суспільного договору, теорія природних прав людини, теорія розподілу влади (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Луї де Монтеск'є, Б. Спіноза, І. Кант, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсон, Т. Пейн та інші). Адже в епоху Просвітництва проблема обґрунтування права на владу, виправдання, панування повертається з «божественного», «небесного» виміру у земний, політичний вимір [4]. Політичне панування більше не потребує обґрунтування з боку релігії (церкви), воно спирається на внутрішню логіку влади та політики, яку можна представити у вигляді спеціальної (політичної) [3]. В основі легітимності інститутів публічної влади епохи модерну – раціональність, природні права людини (рівність, свобода, недоторканість тощо), суспільний договір. У процесі становлення демократичної легітимності формується республіканська традиція відносин вільних та рівних індивідів (*res publica* – «спільна справа») та інститутів публічної влади.

Останні потребують постійної публічної підтримки громадян задля виправдання панування та підтвердження права на владу. Справедливий соціальний порядок є передумовою легітимності публічної влади. М. Вебер, пропонуючи поняття легітимності соціального порядку, «ідентифікує легітимність як важливу пояснювальну категорію для соціальних наук, оскільки віра у конкретний суспільний порядок створює соціальні закономірності, які є більш стійкими, ніж ті, що є результатом прагнення до власних інтересів або звичного дотримання правил» [7].

У подальшому розвиток теорії легітимності соціального порядку відбувається у межах класичних теорій еліт (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, В. Липинський та інші), теорії політичних партій, громадянської участі, електоральної демократії, теорії раціонального вибору тощо. Під впливом глобалізації формується теорія легітимності глобальних акторів [9]. З одного боку, глобалізація презентує нових акторів – міжнародних, транснаціональних та наддержавних. Їх легітимація вже не спирається на громадську думку у межах національних держав. З іншого боку, теорія легітимності досліджує право на владу, яке поширюється на усі типи інститутів та акторів – регіональних, національних та глобальних. Три проблеми глобальної легітимності називає П. Фабієн: «По-перше, що таке глобальні інституції управління і якими способами можна їх розглядати, як взяти на себе роль від держав або їх урядів? Йдеться про тему глобальної легітимності. По-друге, яка проблема легітимності, з якою стикаються такі інститути управління? І, по-третє, як вони

можуть вирішити цю проблему легітимності і які критерії законності належать до них? Як ці критерії відрізняються від тих, що застосовуються на рівні національних держав? [7].

Натомість уявлення щодо справедливості як основи легітимного панування знайшли продовження у ліберальній традиції (Дж. Ролз) та лібертаріанстві (Р. Нозік). За Р. Нозіком, «... важко зрозуміти, яким чином політичні інститути можуть бути легітимними перед обличчям сильних, далекосяжних прав, які кантіанці приписують окремим особам. Незалежно від того, як ви описуєте деталі теорії індивідуальних прав, вони працюють як козири, виключаючи неузгоджене втручання інших. Звісно ж, це означає, що згода необхідна для легітимності: політичні інститути можуть правити тільки тими, хто погодився ними керувати. Цю теорію я назву «волютаризм політичної легітимності», або коротко – «волютаризм» [5]. Для лібертаріанської політичної традиції характерно уявлення про мінімум функцій держави. Відповідно, Р. Нозік формулює концепцію «мінімальної» легітимності [5]. Сучасна держава виконує значно більший обсяг завдань, ніж це передбачено лібертаріанством, і тому потребує легітимності, яка включає підтримку громадянами діяльності держави щодо охорони здоров'я, освіти, публічних фінансів, боротьби з бідністю, забезпечення суспільного розвитку відповідно до моделі «держави добробуту» [2]. «Мінімалістські держави», у яких політичні інститути виконують лише мінімальний обсяг завдань та функцій, відповідно до такої логіки будуть мати мінімальну легітимність. Дійсно, навіщо громадянам підтримувати політичні інститути, функції яких зведено до мінімуму? Це означає також, що будуть з'являтися та посилюватись інші, часто недержавні легітимні актори, які будуть відповідати за конструювання та підтримку соціального порядку.

Представники ліберальної традиції наголошують на пріоритеті раціональності та справедливості перед довірою та підтримкою в обґрунтуванні легітимності (права на владу). Дж. Ролз визначає справедливість як «першу гідність» соціальних інститутів. Він зазначає: «Теорія, якою б елегантною і економною вона не була, повинна бути відкинута або переглянута, якщо вона не відповідає дійсності; так само закони й інститути, незалежно від того, наскільки вони ефективні і організовані, мають бути реформовані або скасовані, якщо вони несправедливі» [5].

Водночас для лібералів (які застосовують теорію інтересів у політиці за аналогією з теорією контрактів у економіці) згода громадян є однією із головних умов легітимності публічної влади. Згода та підтримка громадян дійсно є необхідною умовою легітимності. Необхідною, але недостатньою. Так само як легітимність є необхідною, але недостатньою умовою справедливого правління. Без згоди неможлива легітимність, а без легітимності – справедливість. Саме тому легітимність публічної влади визначається як мінімальний критерій справедливості панування. Таким чином, «... хоча справедливість і легітимність пов'язані між собою – вони спираються на один і той же набір політичних цінностей – вони мають різні сфери, а легітимність вимагає слабших вимог, ніж справедливість. Держава може бути легітимною, але несправедливою, але зворотне неможливе» [7].

Дослідження співвідношення легальності та легітимності також показують, що дотримання демократичних правових процедур не завжди створюють умови для забезпечення легітимності. Навпаки, радше легітимне панування, перед яким постають нові виклики та нові обставини, ініціює законодавчі новели та зрештою призводить до змін у правовому полі. Процес забезпечення легітимності інститутів публічної влади реалізується тільки в умовах демократичного політичного режиму. Задля оцінки інститутів публічної влади на предмет їх справедливості громадяни повинні мати рівне право голосу, бути рівноправними членами спільноти.

Легітимність також потребує відкритості, комунікації, а головне – справедливості, яка тут виступає не лише як мета, а й як принцип демократичних процедур у діяльності інститутів – від електорального процесу до судових рішень.

Напряму стосуються легітимності й три парадокси демократії, які досліджує Л. Даймонд. Він виокремлює такі парадокси: 1) конфлікт та консенсус; 2) згода та ефективність; 3) представництво та керованість. З метою вирішення парадоксів демократії Л. Даймонд пропонує консенсус еліт та створення у відносинах між елітами системи взаємної безпеки, яка б пом'якшувала протиріччя демократичного урядування. Він зазначає: «Серед усіх форм урядування тільки демократія спирається на мінімум примусу і максимум згоди. Демократичні держави неминуче постають перед певними «вбудованими» парадоксами, або суперечностями» [1, с. 92]. Усі вони пов'язані із проблемою легітимності публічної влади. Перший парадокс репрезентовано як суперечність між конфліктом і консенсусом. Демократія як інституціоналізоване змагання за владу потребує конфліктів як під час виборчих кампаній, так і у процесі здійснення публічного адміністрування. Саме у процесі політичної боротьби формується легітимна публічна влада, яка спирається на більшість населення. Якщо конфлікт не пом'якшений консенсусом, то виникає не тільки загроза легітимності якогось окремого політика чи партії. Делегітимація загрожує усьому соціальному порядку. Звідси парадокс: «...демократія вимагає конфлікту, але не великого; за демократії повинна існувати боротьба за владу, але тільки в ретельно визначених і загальноновизначених межах. Поділи слід пом'якшувати консенсусом» [1, с. 93]. Кожна демократична країна шукає власну модель зняття цього протиріччя, а отже – й вирішення проблеми делегітимації інститутів та соціального порядку.

Другий парадокс стосується публічного адміністрування. Він полягає у необхідності забезпечити представництво різних політичних, економічних та соціальних груп та водночас впроваджувати єдину публічну політику у процесі урядування. Ця суперечність між представництвом та керованістю: «Представництво вимагає, щоб партії висловлювали конфліктні інтереси і зверталися до них, а керованість – щоб партії мали достатню автономію, аби піднятися над ними» [1, с. 93]. Влада не може бути легітимною, якщо вона не представляє групи та спільноти, не захищає їх інтереси. З іншого боку, відсутність єдиної стратегії в урядуванні, невміння виробляти та енергійно впроваджувати публічну політику призводить до делегітимації.

Суперечність між згодою та ефективністю формує третій парадокс демократії. Тут найбільш повно проявляється зв'язок парадоксів демократичного урядування та легітимності публічної влади: «Щоб бути стабільною, демократія повинна набути легітимності, яку визнає народ, що має вважати її за найкращу, найдоречнішу форму урядування для свого суспільства. Адже демократія, оскільки вони спирається на згоду урядованих, залежить від легітимності, яку визнає народ, набагато більшою мірою, ніж будь-яка інша форма урядування. Ця легітимність вимагає глибокої моральної відданості та емоційної пов'язаності, але такі почуття розвиваються тільки з часом і почасти як наслідок успішного функціонування демократії. Люди не цінуватимуть демократії, якщо вона не розв'язуватиме успішно соціально-економічних проблем і не досягне певного мінімального рівня порядку і справедливості» [1, с. 93].

Також слід наголосити на протиріччях, які має вирішувати теорія легітимності: 1) протиріччя між «згодою» та «конфліктом» і, 2) протиріччя між індивідуалізмом та колективізмом. Який мінімальний рівень згоди потрібен задля того, аби визнати легітимність? Згода та підтримка більшості щодо кола питань може гарантувати легітимність, а які проблеми не можна вирішувати більшістю голосів? Наприклад, якщо більше податків громадян спрямовується на поліцію, то вони можуть бути використані як для забезпечення свободи законослухняних громадян, так і для її обмеження.

Подолання «парадоксів легітимності» є навіть більш складним завданням, аніж подолання парадоксів демократії. Воно потребує виходу за межі домовленостей між

елітними групами та звернення до суспільної підтримки, суспільного вибору та раціональності [6]. Раціоналізм у розумінні легітимності передбачає справедливий розподіл права на владу, навіть якщо частина суспільства не підтримує це. Згода громадян сама по собі не може забезпечити справедливість, отже, вона не є необхідною умовою з погляду раціонального підходу до легітимності. Раціоналізм, на відміну від теорії демократичної легітимності, не стверджує пріоритет «загальної волі» над справедливістю. «Руссо, наприклад, ставить «загальну волю» в центр легітимності держави, а Гегель стверджує, що людська воля непостійна і ненадійна, і її здійснення не могло стати основою легітимної держави. Раціоналізм і волюнтаризм – це теорії, які зосереджені винятково на одному з цих двох елементів, тоді як інші теорії ми можемо розглядати як спроби гібридних теорій» [6].

Легітимність – це феномен, який передусім пов'язаний зі справедливістю та раціональністю. Легітимність потребує визначених процедур передачі, отримання й утримання влади (легальність) і згоди громадян на застосування насильства владою (демократія). Пріоритет справедливості та раціональності у сучасних концепціях легітимності над легальністю, демократичністю та історичними міркуваннями зумовлюється, зокрема і тим, що делегітимація публічної влади відбувається через несправедливі та нераціональні рішення. Як зазначає Л. Даймонд: «Демократія вимагає згоди. Згода вимагає легітимності. А легітимність вимагає ефективного функціонування. Проте ефективністю можна пожертвувати задля згоди. Обрані лідери завжди відчуватимуть неохоту здійснювати непопулярну політику, байдуже, хоч якою мудрою чи необхідною вона може бути» [1, с. 94].

Висновки. Таким чином, інтерпретація справедливості та раціональності як основи легітимності публічної влади дозволяє зробити висновки відносно вимог до демократичних інститутів сучасного суспільства.

По-перше, за такого розуміння легітимність публічної влади напряму залежить від рішень політичних інститутів. Вони мають відповідати критеріям справедливості та раціональності. Без сильних інститутів неможливо забезпечити легітимність публічної влади. У процесі легітимізації публічної влади одним із головних факторів успішності стає активна взаємодія між політичними інститутами та організаціями громадянського суспільства.

По-друге, легітимність публічної влади, а також справедливість і раціональність діяльності інститутів публічної влади потребує неухильного дотримання норм права. Інститути публічної влади відіграють не просто інструментальну роль у просуванні справедливості, їх роль є визначальною в реалізації прав громадян. Раціональність у діях інститутів публічної влади означає, що вони досягають справедливості за допомогою правових та демократичних процедур. Це дозволяє відрізнити легальне використання публічної влади справедливими та раціональними інститутами від нелегітимного насильства або загрози його застосування.

По-третє, у дослідженнях інституційного виміру легітимності публічної влади виокремлюється основна функція легітимності – пояснити відмінності між ефективною фактичною владою (яка може спиратись на силу традицій, харизму тощо) та справедливою, раціональною владою інститутів, які діють у правовому полі.

Список використаної літератури

1. Даймонд Л. Три парадокси демократії. *Демократія: антологія*. Київ: Смолоскип, 2005. С. 92–104
2. Кутуєв П.В. Парадигма держави, що стимулює розвиток у соціології: концептуальний аналіз. *Наукові записки НаУКМА: Серія «Соціологічні науки»*. 2002. Т. 20. С. 3–10.
3. Никитин Е.П. Спецраціональність *Исторические типы рациональности*: отв. ред. В. А. Лекторский. Москва, 1995. Т. 1. 350 с.

4. Яковлева Л.І. Демократична легітимність: ідейні джерела та політичні альтернативи. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політичні студії*. 2018. №16. С. 232–238.
5. Brinkmann M. *A Rationalist Theory of Legitimacy*. Magdalen College, Oxford, 2016. URL: <http://www.matthiasbrinkmann.de/thesis.html>; <http://www.matthiasbrinkmann.de/docs/dphil.pdf>
6. Buchanan J. M. *Public Choice: The Origins and Development of a Research Program*. Virginia : Center for Study of Public Choice George Mason University Fairfax, 2003. 32 p. URL: <https://publicchoicesociety.org/content/general/PublicChoiceBooklet.pdf>.
7. Fabienne P. Political Legitimacy *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2017. URL <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/legitimacy/>
8. Foucault M. *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York : Vintage Books, 1995. 333 p.
9. Ming-Sung K. Inter-Public Legality or Post-Public Legitimacy? Global Governance and the Curious Case of Global Administrative Law as a New Paradigm of Law (2012). *International Journal of Constitutional Law*, 2012; *Warwick School of Law Research Paper No. 2012/07*. URL: <https://ssrn.com/abstract=2013079>
10. North D. The New Institutional Economics. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift Für Die Gesamte Staatswissenschaft*, 1986. Vol. 142, No. 1. P. 230–237. URL www.jstor.org/stable/40726723

PARADOXES OF LEGIMACY OF PUBLIC AUTHORITIES

Liliya Yakovleva

*Odessa Regional Institute for Public Administration of the National Academy for Public Administration
under the President of Ukraine
Department of Regional Policy and Public Administration
Genuzka str., 22, 65009, Odesa, Ukraine*

The article examines the legitimacy of public power. It includes both governmental and non-governmental institutions, local governments and civil society. The effectiveness and significance of the internal factors of legitimacy depends on their interaction. The activities of supranational and international institutions ensure the influence of external factors on the level of legitimacy of public power. The sources of the theory of legitimacy of public power (the theory of natural rights, social contract, distribution of power, Machiavellian and Weberian traditions) are identified. It is substantiated that at the present stage, under the influence of the activities of supranational and international institutes of public power, the phenomenon of global legitimacy of public power is being formed. The peculiarities of the liberal (J. Rolls) and libertarian (R. Nozick) approaches to the legitimacy of public power are noted. They are united by an understanding of fair governance and the support of citizens as a foundation for the legitimacy of public power. At the same time, the former emphasize the need for a rational approach and the latter justify the «minimalist» state and the «voluntarist» legitimacy. It is noted that the consent and support of the citizens are a necessary but insufficient condition for the legitimacy of public power. Legitimacy is a necessary, but not sufficient, condition for just governance. Without consent, legitimacy is impossible, and without legitimacy, justice is the basis of the activity of public power. The legitimacy of public power as a minimum criterion for fair governance is determined. The relation between legality and legitimacy is investigated. It is determined that legitimacy requires openness, effectiveness of communication between public authorities. On the basis of the paradoxes of democracy (L. Diamond), “paradoxes of legitimacy” are defined, in which consent and conflict, individualism and collectivism intersect.

Key words: legitimacy, public power, legitimacy of public authorities, justice, rationality, paradoxes of legitimacy.

УДК 001.82:[32.001+81'373.6]

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.30>

СЕМАНТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТІВ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ОБМЕЖЕННЯ І МОЖЛИВОСТІ ЕТИМОЛОГІЧНОГО РІВНЯ

Максим Яковлєв

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
Школа політичної аналітики і кафедра міжнародних відносин
вул. Волоська, 12/4, 04070, м. Київ, Україна*

Поєднання елементів політичної методології, семасіології та етимології забезпечує міждисциплінарний лінгвістично-політологічний підхід до дослідження концептополів політичної науки. На основі цього підходу у статті виокремлюються обмеження та окреслюються можливості етимологічного рівня в дослідженні значень концептів політичної науки та теорій міжнародних відносин. Етимологічний рівень аналізу розглядається як частина традиційного підходу до визначення концептів, що його американський політолог, методолог і дослідник міжнародних відносин Г. Гертц назвав семантичним для того, щоб показати, наскільки він відрізняється від запропонованого ним причинно-наслідкового та реалістського бачення концептів. У статті введений Г. Гертцем термін на позначення традиційних методів роботи з політологічними концептами – семантичний підхід – порівнюється із засадами класичних семантичних досліджень понять і термінів, що, зокрема, передбачає розкриття утилітарно-прагматичного алгоритму роботи з концепціями політології та теорій міжнародних відносин самого Г. Гертца, а також потребує викладу його критичних зауважень до традиційного підходу до роботи з концепціями. У статті показується, що позиції його критики, особливо теза про неможливість операціоналізації поняття до рівня математичної формалізації (або надмірне ускладнення цього процесу через філософські диспути навколо смислів і понять), відповідають основним обмеженням етимологічного аналізу понять і термінів. Аналіз обмежень і можливостей цього рівня роботи з концептами, доповнений виразними ілюстративними прикладами, доводить, що, по-перше, розкриття етимології слова не завжди сприяє кращому розумінню значенню та вживанню поняття, і, по-друге, вказує на те, що класичне для мовознавства діахронічне дослідження значень поняття та відстеження еволюції його семантичного поля суголосне теоретико-методологічному опрацюванню процесів трансформації смислів політичного концепту в часі, без якого неможливі ґрунтовні як теоретико-методологічні, так і практичні наукові розвідки в політології чи теорії міжнародних відносин. У статті також наголошується, що і сам утилітарно-прагматичний підхід Г. Гертца до роботи з концептами також потребує подальшого критичного аналізу.

Ключові слова: концепти політичної науки, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, концептологія, політична теорія, методологія наукових досліджень.

Постановка проблеми. Для політичної науки і теорії міжнародних відносин, як і для будь-якої іншої науки, важливим є опрацювання категоріально-понятійного апарату, що охоплює, як впливає з назви, категорії та поняття науки, але також основні терміни, та на найбільш загальному рівні – концепти різних рівнів. Усі вони – від метаконцептів

концептів (під якими розуміють ключові концепції для будь-якої галузі) до квазітермінів і термініодів (під якими розуміють недооформлені терміни з розмитими межами значень) – формують сукупність усіх понять науки, що називається концептосферою. Дослідження концептосфери має велике значення, зокрема, й у прикладному вимірі: наукові дискусії потребують уживання зрозумілих для спільноти понять, а практичні емпіричні розвідки, особливо в кількісній дослідницькій традиції з використанням математико-статистичного інструментарію, – таких понять, що їх можна спершу концептуалізувати, а потім операціоналізувати до рівня змінних, чиї атрибути можна виміряти та порівняти між собою. Тож дослідження складників концептосфери та способів їх формування та опрацювання має, вочевидь, дуже велике значення. Утім, у вітчизняній науці відчутна прогалина в знанні, що потребує заповнення: поєднання лінгвістичних і політологічних підходів до дослідження способів формування концептів та практичної роботи з нею. Заповненню частини зазначеної наукової лакуни і присвячена стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Американський методолог політичної науки та дослідник міжнародних відносин Г. Гертц у своїй монографії з промовистою назвою «Концепти соціальних наук: посібник із використання», перше видання якої вийшло друком 2006 р. у видавництві Стенфордського університету, назвав традиційний підхід до визначення концептів *семантичним* [1, с. 3]. До представників цього підходу він відносить Дж. Сарторі [2] та Дж. Геррінга [3]. Варто зауважити, що на самому початку вступу разом із Дж. Сарторі він також згадує і Д. Коллієра [4] як «провідних постатей у дослідженні концептів» [1, с. 3], бо його працями він пізніше ілюструватиме підхід «сімей подібності» (англ. *family resemblance*), про який ітиметься далі у статті. Автор не впорядковує свої критичні зауваження до так званого «класичного» підходу, хоча викладає їх у вступі до книжки і далі, у наступних розділах під час пояснення та аргументації етапів роботи над концептами за своїм алгоритмом він регулярно звертається до представників уже згаданих підходів. Відповідно, сам Г. Гертц започатковує методологічну дискусію щодо роботи з концепціями. При цьому він згадує та коментує положення інших методологів-суспільствознавців, але при цьому не покликається на праці лінгвістів, що накладає обмеження на його підхід, хоча деякі елементи лінгвістичного аналізу – зокрема й розбір етимології слова – він побіжно критикує.

Мета статті – виявити обмеження та окреслити можливості етимологічного рівня у визначенні концептів політичної науки в межах традиційного підходу до роботи з концептами, який американський методолог Г. Гертц називає семантичним. Досягнення цієї мети, вочевидь, передбачає виконання взаємопов'язаних *дослідницьких завдань*: 1) визначити поняття «семантичний підхід» в розумінні Г. Гертца та викласти основні положення критики ним «традиційного» підходу до концептів у політичній науці; 2) порівняти «семантичний підхід» за Г. Гертцем з основними засадами семантичних досліджень; 3) проілюструвати обмеження етимологічного рівня встановлення змісту понять; 4) показати можливості і перспективи етимологічного рівня як складового більш ширшого – семантичного – підходу до дослідження концептів політичної науки.

Виклад основного матеріалу. У поясненні вибору назви для традиційного підходу до концептів Г. Гертц пише, що «з філософського погляду концепти пов'язані з дефініціями; насправді нема жодної різниці між визначенням слова та здійсненням аналізу концепту» [1, с. 3]. Далі Г. Гертц починає виклад свого підходу до концептів із наголошенням на *практичному* застосуванні дефініцій: «Концепт передбачає теоретичний та емпіричний аналіз об'єкта або феномена, який позначає певне слово. Хороший концепт проводить розмежування (англ. *draws distinctions*), які важливі в поведінці об'єкта» [1, с. 4].

Одразу після цього твердження Г. Гертц пропонує оцінювати якість визначень за критерієм їхньої релевантності для: 1) формування гіпотез; 2) пошуку пояснень; 3) встановлення причинно-наслідкових зв'язків [1, с. 4]. Подібні, але розширені складники роботи з концепціями виділяє і згаданий у вступі книжки Гертца Дж. Геррінг, який пізніше на шість років у своїй книзі «Методологія соціальних наук», що вийшла друком у видавництві Кембриджського університету 2012 р. (нагадаю, що Гертц видав свою книжку у 2006 р.), сформулював *критерії концептуалізації* [3, с. 116–117], серед яких він, на відміну від Гертца, безпосередньо згадує і лінгвістичний аспект, а саме – «лінгвістичну чіткість» як погодженість серед дослідників щодо значення концепту [3, с. 119–121]. Дж. Геррінг знайомий із працями Г. Гертца – у списку джерел він подає чотири його праці (одноосібні та у співавторстві). Якщо Гертц не пише напряму про лінгвістику, то наскільки доцільним є його використання терміна «семантичний» на позначення класичного підходу до формування концептів?

Для відповіді на це запитання звернімося до свого роду класичної в німецькомовному академічному середовищі праці з основ семіотики професора романської філології Берлінського університету ім. Гумбольдтів Ю. Трабанта під назвою «Елементи семіотики» [5]. Як і притаманно німецькій академічній традиції, цей підручник добре структурований: він чітко поділений на 11 розділів-параграфів із відповідними підпараграфами. Починає автор із загальних визначень семіології як науки про знаки та значення цих знаків, далі переходить до теорії пізнання, логічних теорій знака, відношення «сигніфікант – сигніфікат», біхевіоральних підходів і підходів теорії комунікацій до дослідження знаків (безумовно, «знак» мається на увазі в широкому, семасіологічному значенні) [5, с. 9–85] та теорії знаків як дій, чому присвячена друга частина книжки, в якій йдеться про розуміння дій через знаки і знакові системи, різні типи знаків на рівні мови, модальності комунікативних намірів тощо [5, с. 86–139]. Звісно, настільки ретельно Гертцу і не потрібно підходити до семантики для того, щоб назвати традиційний підхід семантичним. Практично у всій книзі він послідовно розкладає алгоритм роботи з концептами та в першій примітці на першій же сторінці, у вступі, Гертц пише: «Я волю визначати їх [концепти] не напряму (англ. *implicitly*) через обговорення способів їх конструювання» [1, с. 1]. Як уже зазначалося, він пише, що в межах цього підходу, по суті, між *концептом* і *визначенням* немає різниці, оскільки з погляду семантики (в його розумінні) працювати з концептом означає *давати йому визначення*. Покликаючись на Дж. Сарторі як дослідника, який є «типичним представником» [1, с. 3] цього підходу, він наводить як приклад те, як Сарторі пише про відмінності між *state* в англomовній традиції та *état* – у французькій [1, с. 3], або пояснення смислу концепту, важливого для італійського Ренесансу – *virtù* [1, с. 4]. Для контрасту і порівняння Гертц пише, що і для англomовного хіміка поняття *copper*; і для франкомовного *cuirvre* означатиме те саме – мідь. Натомість «дискусія про визначення корпоративізму, по суті, йде не про саме визначення, а про феномен (реальний) корпоративізму» [1, с. 4]. Далі Гертц викладає класичне протистояння між *реалістами* та *ідеалістами* [1, с. 4–5] про значення слів, якому також багато уваги приділяють і семасіологи – у книзі Трабанта саме цьому присвячені два підпараграфи другого розділу [5, с. 26–29]. Міркування Гертца про те, що «на рівні семантичних знаків дискусія не ведеться; слова, знаки чи символи, якими ми послуговуємося на позначення різних феноменів, є довільними» [1, с. 4]. Відповідно, ми можемо дійти висновку про те, що Гертц орієнтується в тематиці семантичних досліджень і відтак зі своєї позиції називає традиційний підхід до концептів *семантичним*. Про свій, альтернативний до семантичного, підхід Гертц пише так: «Якщо коротко, то я пропоную причинно-наслідкове, онтологічне та реалістське бачення концептів» [1, с. 5].

Утім, Г. Гертц не вдається у лінгвістичні деталі, він не розглядає *етимологію* слів, хоча деякі з його зауважень до класичного, семантичного підходу до визначення концептів можуть бути поясненими саме обмеженнями етимологічного рівня аналізу значень понять. Перед тим, як перейти до розгляду питання етимології, для пояснення її зв'язку із семантикою візьмемо цитати виданого російського і радянського лінгвіста О. Трубачова: «Ми спираємося на переконання, що лексична семантика пов'язана тісним, хоча й своєрідним, зв'язком зі словотвором, словотвір за своєю сутністю є історичним і тому належить до тієї ж самої царини, що й етимологія» [5]. Отже, найяскравіше обмеження суто етимологічного підходу до тлумачення термінів можна проілюструвати на прикладі двох лексем: *трагедія* та *істерія*. Згідно з «Академічним тлумачним словником української мови», *трагедія* має два значення: 1) драматичний жанр, твори якого вирізняються гостротою та непримиренністю конфлікту особистого чи громадського характеру й закінчуються, звичайно, тим, що герой гине; 2) велике горе, нещастя, загальнонародне чи особисте, спричинене гострим, непримиренним конфліктом [6]. Якщо взяти етимологію цього грецького слова – *τραγῳδία*, то воно складається із двох частин: *τράγος* – козел та *ὄδη* – пісня (знаний нам компонент за словом «ода» чи як складова частина терміна «рапсодія»). Утім, у «пісні козла» виключно через етимологію важко вгледіти «гостроту та непримиренність конфлікту» чи «велике горе», «нещастя», хоча можна припустити, що саме трагічні події змусили умовного козла заспівати.

Терміну *істерія* згаданий словник також дає два визначення: 1) функціональне нервово-психічне захворювання, що характеризується підвищеною емоційною збудженістю й супроводжується риданням, сміхом, криком, корчами, а також розладом чутливості, рухомої сфери й т. ін.; 2) хворобливий інтерес, посилене прагнення до чого-небудь; гарячкова діяльність у якомусь напрямі [7]. Етимологічно це слово походить від *ἰστέρα* – «матка». Як і у випадку з етимологією слова *трагедія*, походження терміна *істерія* – корінь, який лежить в його основі, безпосередньо мало що каже про *значення* цього слова, особливо в тому контексті, в якому ми використовуємо його сьогодні. Звісно, вчених цікавить, яким чином ці слова набули своїх значень. Щодо *трагедії* йдуть дискусії, чому саме «пісня козла» стала позначати конкретний жанр мистецтва, а запропоновані версії кажуть про те, що назва пішла від козячих шкур, які нібито вдягали актори, що грали на сцені сатирів, або що козел (саме тварина) був винагородою акторам за найкращу виставу. Куди цікавішою є історія становлення терміна *істерія*, оскільки в ньому йдеться про досить сексистський період в історії медичної науки, коли істерію вважали «жіночою» хворобою, інколи навіть називали її «сказом матки» і справді прив'язували її виникнення до саме цього органу. В обох випадках безпосередньо етимологія слова мало що каже про його значення, проте як спроби пояснити значення цих термінів, так й історія становлення понять можуть багато чого розповісти дослідникам.

Практично всі чули словосполучення «темне Середньовіччя», хоча значно менше людей знають, що «темними» або «варварськими» Середні віки почали вважати «... латинські гуманісти – за те, що тоді говорили та писали поганою латиною та втратили правильне відчуття *Romanitas*. Завдання гуманіста – відновити хорошу латину, а це, на його думку, саме по собі приведе до відновлення *Romanitas*, а відтак виведе світ від темних віків варварства до нового, золотого століття класичної культури» [8, с. 190]. Ця цитата належить видатній англійській дослідниці ренесансної культури Френсіс Ф. Єйтс, яка у своїй монументальній праці, присвяченій Джордано Бруно та впливу герметико-кабалістичної традиції доби Відродження на підготовку ґрунту для наукової революції, звертає увагу читача на першопочаткове значення італійського терміна *umanista*. Посилаючись на роботи

А. Кампана, Сїст пише, що це слово породив жаргон університетів Італії, в якому так із самого початку називали викладача класичної літератури і в жодному разі не людину, що була пов'язана з філософськими пошуками, бо основною діяльністю *umanista* були «текстологічні заняття» [8, с. 190]. У нашому сучасному розумінні *гуманіст* – це «людина, пройнята ідеями гуманізму» [9], а *гуманізм*, своєю чергою, це «прогресивний рух епохи Відродження, скерований проти релігії і церкви за утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв своїх прагнень і бажань» [9]. Відповідно, з плином часу відбулося не лише розширення значення слова «гуманіст», але більшість і не пригадує, що першопочатково так називалися викладачі класичних мов в Італії доби Відродження. Саме тут нам на допомогу може прийти Г. Гертц з його процесуальним підходом до визначення понять, оскільки його насамперед цікавить те, як можна на основі концепту «сконструювати кількісні показники» [1, с. 5]. У концепті він виділяє три рівні: *базовий* або «когнітивно основний», *вторинний* рівень конститутивних вимірів концепту та *рівень даних*, або *індикаторів* [1, с. 6]. Відповідно, такий підхід дає змогу доповнити виключно семантичний підхід до аналізу слова та вийти на розуміння того, що після етимологічного значення слова, яке може бути обмежене історичними обставинами своєї появи, важливим є виділення *смыслових рівнів*, настільки чітких, що для них можна встановити кількісні показники. У прикладі з *гуманістами* можна виділити конститутивні виміри для цього терміна для певних історичних періодів і скласти перелік ознак, наявність яких давала би змогу характеризувати конкретну людину в конкретно заданий історичний період як гуманіста.

Цікаву ілюстрацію можливості застосування схеми Г. Гертца для подолання обмежень як етимологічного рівня, так і семантичного підходу до дослідження концептів можна взяти з цікавої праці шведського дослідника Т. Лаппалайна «Перші у світі громадяни: про походження держави у Древній Греції» [11]. Лаппалайнен багато уваги приділяє етимології понять у класичних давньогрецьких творах. Приміром, він пише, що в давні часи *басилевсами* не могли бути «королі» в нашому розумінні цього слова, і, відповідно, некоректно так перекладати цей термін, оскільки «Агамемнон в «Іліаді» описується як «найбільш басилевський з усіх» (*basileutatos*), а себе він описує як «більш басилевського» (*basileuteros*), ніж Ахіллес. Вочевидь, можна бути *басилевсом* різного ступеня» [11, с. 21]. Попри дещо іронічний тон, очевидною є теза автора про те, що вживання слова вказує на те, що його першопочаткове значення змінилося, але наше сучасне розуміння цього терміна не можна накладати на давні тексти, а тим більше в такому розумінні використовувати його для дослідження суспільно-політичних процесів чи відносин влади а ті часи. До цього поняття також можна застосувати підхід Г. Гертца та визначити рівні значень і виділити показники, яким чином гіпотетично в античні часи можна вимірювати «ступінь басилевсо-сті» героїв давніх епосів.

Висновки. Отже, проведений аналіз і викладений матеріал дає змогу зробити такі висновки: 1) «семантичний підхід», яким Г. Гертц називає традиційним підходом до визначення концептів, зосереджений на філософських дискусіях щодо «правильного» значення терміна, що не дає змоги розкрити значення концепту, а тим більше зробити його вимірюваним і досліджуваним; саме для того, щоб уможливити прикладні дослідження концептів політичної науки та теорій міжнародних відносин, Г. Гертц пропонує деконструкцію концептів на декількох рівнях, останнім з яких є виокремлення чітких показників-значень, що можуть бути квантифіковані; 2) загалом, «семантичний підхід» за Г. Гертцем відповідає основним тематикам семантичних досліджень, особливо що стосується відповідності між позначуваними явищами та терміном, який має позначати

ці явища; 3) виключно аналіз етимології слова не завжди дає можливість встановити зміст поняття, а тим більше не є достатнім для визначення концепту для того, щоб на його основі можна було проводити подальші емпіричні дослідження; 4) водночас підхід І. Гертца до виділення рівнів концепту, вочевидь, слід доповнити й етимологічними розвідками значення лексеми, за допомогою якої позначається певне суспільно-політичне явище чи відносини влади на міжнародній арені; у такий спосіб залишається відкритою не лише можливість філософських дискусій про значення того чи іншого поняття, але й уможливується виділення конститутивних ознак явища в певний історичний період; 5) класичне для мовознавства діахронічне дослідження значень поняття суголосне теоретико-методологічному опрацюванню процесів трансформації смислів політичного концепту в часі, без якого неможливі ґрунтовні наукові розвідки в політології чи теорії міжнародних відносин. Очевидно, те, що вважалося добросусідськими відносинами у ХІХ ст., у міжнародних відносинах не завжди відповідає уявленню про, скажімо, «політику сусідства» Європейського Союзу. Відтак *перспективними для подальших досліджень* є вдосконалення міждисциплінарного лінгвістично-політологічного підходу до дослідження проблематики політичної науки та теорій міжнародних відносин. Також на увагу заслуговує представлений у роботі підхід до роботи з концептами І. Гертца, який, безумовно, потребує критичного розгляду з виокремленням його сильних і слабких сторін.

Список використаної літератури

1. Goertz G. Social Science Concepts. A User's Guide. Princeton University Press, 2006. 296 p.
2. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*. 1970. № 64(04). P. 1033–1053.
3. Gerring J. Social Science Methodology. A Unified Framework: second edition. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 495 p.
4. Collier D., Mahon J. E. Conceptual "Stretching" Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *American Political Science Review*. 1993. № 87(04). P. 845–855.
5. Trabant J. Elemente der Semiotik. Tübingen & Basel: A. Francke Verlag, 1996. 178 s.
6. Трубачев О.Н. Этимологические исследования и лексическая семантика. *Принципы и методы семантических исследований*. Москва, 1976. С. 147–179.
7. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 4. С. 50.
8. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 10. С. 223.
9. Йейтс Ф.А. Джордано Бруно и герменевтическая традиция / пер. с англ. Г. Дашевского. Москва : Новое литературное обозрение, 2018. 520 с.
10. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1971. Т. 2. С. 193.
11. Lappalainen T. Världens första medborgare. Om statens uppkomst i det antika Grekland. Falun, 2017. 310 p.

**SEMANTIC APPROACH TO DEFINING POLITICAL SCIENCE CONCEPTS:
LIMITATIONS AND POTENTIALS OF ETYMOLOGICAL LEVEL****Maksym Yakovlyev***National University of Kyiv-Mohyla Academy,
School for Policy Analysis and Department of International Relations
Volos'ka str., 12/4, 04070, Kyiv, Ukraine*

A combination of elements of political science methodology, semasiology and etymology serves as a basis for a linguistic-political approach to the studies of concepts' sphere of political science. Based on such an approach, this article is aimed at analyzing limitations and potentials of an etymological level (of semantic analysis) in researching the meanings of concepts in political science and in the theories of international relations. The etymological level of analysis is regarded as a part of traditional approach to defining the concepts, for which an American social science methodologist, political scientist and scholar of international relations G. Goertz at the turn of XXI century has coined the term "semantic" approach to show that it is different to his causal and realist perception of concepts. In this article, the term "semantic approach", introduced by G. Goertz, is compared to the traditional approaches and topics of research within the discipline of semantic studies. This, however, also required taking into account the algorithm of working with social science concepts that G. Goertz elaborated in his papers so that the two approaches can be critically compared. This article demonstrates that the main points of this critique, in particular his statement that by discussing the semantic meaning of a particular concept it is impossible to operationalize this concept, let alone boil it down to the level of mathematical formalization, correspond to the main limitations of etymological analysis of terms and definitions. By analyzing limitations and potentials of etymological level of analysis (illustrated by a number of vivid examples), it is claimed in this article that, firstly, by merely analyzing the origins of a word it is not always possible to understand its meaning and current usage, and, secondly, it is demonstrated that a classic diachronic approach that is widely used in linguistics to study terms and definitions corresponds to the theoretical and methodological work on the transformation of meaning of political concepts or international relations theories in time. For the further studies this article also suggests that the utterly pragmatic and very utilitarian approach to social science concepts developed by G. Goertz also requires a critical consideration.

Key words: political science concepts, interdisciplinary linguistic-political studies, concepts' studies, political theory, research methodology.